

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ
ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΣΤΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ
ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ:
ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΜΙΑΣ
ΝΕΑΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ**

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Τ. ΦΑΚΙΟΛΑΣ

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΔΙΠΛΩΜΑ(Master's) ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ ΜΕ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΣΤΗ
ΔΙΕΘΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ**

Σεπτέμβριος 1996

**Ασφάλεια και Στρατηγική στη Διαδικασία της
Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης:
Σχεδιάσμα Εισαγωγής στη Συγκρότηση μιας Νέας
Θεωρητικής Προσέγγισης**

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Τ. ΦΑΚΙΟΛΑΣ

**Η διατριβή αυτή κατατίθεται στο Πάντειο Πανεπιστήμιο για τη
μερική εκπλήρωση των υποχρεώσεων για το Μεταπτυχιακό
Δίπλωμα(Master's) στις Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές με
ειδίκευση στη Διεθνή Πολιτική και Ασφάλεια**

Σεπτέμβριος 1996

Στην αδερφή μου Μιχαέλα για την επιτυχία της,

*Στα όνειρα που θυσιάζονται, ξεθωριάζουν και χάνονται.....,
.....,αλλά ελπίζω να ξαναζωντανέψουν*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	3
------------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:	Εισαγωγή: Η Διάσταση της Ασφάλειας και της Στρατηγικής στη Διαδικασία της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης και η Θεωρία των Διεθνών Σχέσεων.....	6
	1.1. Το Πρόβλημα.....	6
	1.2. Μια Διαφορετική Προβληματική.....	15
	1.3. Αντικείμενο Έρευνας.....	25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:	Ζητήματα Οντολογίας, Επιστημολογίας και Μεθοδολογίας στη Συγκρότηση Θεωρητικής Προσέγγισης.....	30
	2.1. Προσέγγιση και Θεωρία.....	31
	2.2. Το Πρόβλημα του Επιπέδου Ανάλυσης.....	47

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:	Κλασσικές Προσεγγίσεις και Θεωρίες της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης.....	66
	3.1. Το Ρεαλιστικό Ερευνητικό Πρόγραμμα.....	67
	3.2. Το Πλουραλιστικό Ερευνητικό Πρόγραμμα.....	76
	3.2.1. Θεωρίες Ολοκλήρωσης.....	78
	3.2.1.1. Λειτουργισμός.....	78
	3.2.1.2. Νεο-Λειτουργισμός.....	79
	3.2.1.3. Φεντεραλισμός και Νεο-Φεντεραλισμός.....	82
	3.2.1.4. Εσωτερική Δομή.....	83
	3.2.1.5. Συναινετική Συνομοσπονδία.....	84
	3.2.2. Θεωρίες Αλληλεξάρτησης και Διεθνών Καθεστώτων.....	85
	3.2.2.1. Νεο-Φιλελευθερισμός.....	88
	3.2.2.2. Σύστημα Συλλογικής Ασφάλειας.....	89

3.3. Άλλες Προσεγγίσεις.....	92
------------------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Κριτική των Κλασσικών Προσεγγίσεων και Θεωριών.....96

4.1. Θεωρητικές Αδυναμίες της Ρεαλιστικής Σχολής Σκέψης.....	96
---	----

4.2. Θεωρητικές Αδυναμίες της Πλουραλιστικής Σχολής Σκέψης.....	109
--	-----

4.2.1. Θεωρίες Ολοκλήρωσης.....	110
---------------------------------	-----

4.2.2. Θεωρίες Αλληλεξάρτησης και Διεθνών Καθεστώτων.....	115
--	-----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Η Νέα Θεωρητική Προσέγγιση του Διαλεκτικού Ρεαλισμού.....121

5.1. Εισαγωγικές Επισημάνσεις.....	121
------------------------------------	-----

5.2. Σύνθεση των Επιπέδων Ανάλυσης και η Ολιστική/Διαλεκτική Προσέγγιση.....	124
---	-----

5.3. Οντολογία, Επιστημολογία και Ερευνητική Μεθοδολογία της Ολιστικής/Διαλεκτικής Προσέγγισης.....	130
---	-----

5.4. Ολιστική/Διαλεκτική Προσέγγιση, Διεθνής Πολιτική και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: η Θεωρητική Προσέγγιση του Διαλεκτικού Ρεαλισμού.....	144
---	-----

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....155

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....162

Αγγλική
Άρθρα
Βιβλία

Ελληνική
Άρθρα
Βιβλία

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Σκοπός της εργασίας είναι η θεωρητική σύλληψη της δυναμικής της ασφάλειας και της στρατηγικής στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξηγηθεί η τελευταία από μια άλλη οπτική γωνία σε σύγκριση με τις κλασσικές θεωρίες και προσεγγίσεις της ρεαλιστικής και της πλουραλιστικής σχολής σκέψης. Αντικείμενο έρευνας είναι ο εντοπισμός της κινητήριας δύναμης της συσσωμάτωσης, που συντελείται στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσα από τη συγκρότηση μιας νέας θεωρητικής προσέγγισης, που θεμελιώνεται στην υλική οντολογική θεώρηση και, σαν απόρροια της τελευταίας, στην επιστημολογική θέση ότι το υποκείμενο και το αντικείμενο δεν διαχωρίζονται το ένα από το άλλο. Η μέθοδος έρευνας είναι θεωρητική στη βάση της λογικής της διαλεκτικής προσέγγισης μέσα από το σχήμα θέση, αντίθεση, σύνθεση.

Ο στόχος της ερευνητικής προσπάθειας είναι στοχαστικός. Φιλοδοξεί να διαμορφώσει ένα διαφορετικό πλαίσιο εξήγησης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Το προτεινόμενο πλαίσιο ανάλυσης δεν συνιστά μια νέα θεωρία ή ένα νέο γενικό θεωρητικό σχήμα εξήγησης. Αποτελεί, απλώς, ένα σχέδιο οικοδόμησης μια νέας θεωρητικής προσέγγισης, της προσέγγισης του διαλεκτικού ρεαλισμού, που στηρίζεται στην ολιστική/διαλεκτική οντολογία, επιστημολογία και ερευνητική μεθοδολογία. Καρδιά της συνολικής προβληματικής και επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος είναι το ζήτημα της σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης.

Διαπλάθοντας τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής υπό το φως της νέας σκέψης για τα φαινόμενα αυτά, και λαμβάνοντας με όρους επιπέδου ανάλυσης την ασφάλεια ως αντανάκλαση του συστήματος των κρατών-μελών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και τη στρατηγική ως αντανάκλαση του επιπέδου του κράτους, η εξήγηση που δίνεται είναι διαλεκτική. Η στρατηγική των κρατών-μελών(θέση-δράση) και το πλαίσιο που θέτει, με τη μορφή πιέσεων και ευκαιριών, η δομή των διαδράσεων του συστήματος ασφάλειας των κρατών-μελών της συσσωμάτωσης(αντίθεση-αντίδραση) οδηγεί στη σύνθεση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και μέσα απ' αυτή, στο μέτρο που στη συνέχεια η τελευταία προσλαμβάνει τη μορφή της θέσης-δράσης και συγκρούεται με την αντίθεση-αντίδραση της στρατηγικής, στην επανασύνθεση της εθνικής στρατηγικής και στην αναπαραγωγή και επανασύσταση του συστήματος ασφάλειας. Η θεώρηση της διαλεκτικής αυτής είναι ολιστική, διότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση γίνεται αντιληπτή ως συστημική ολότητα, ως διαλεκτική σύνθεση, μέσα από σχέσεις αυτονομίας και αμοιβαίας ανάδρασης, των δρώντων και της δομής ασφάλειας.

Η διάταξη της ύλης χωρίζεται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει τις πηγές της διαφορετικής προβληματικής που επιδιώκουμε να εισάγουμε στη μελέτη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται με οντολογικά, επιστημολογικά και μεθοδολογικά θέματα, η επεξεργασία των οποίων είναι απαραίτητη για την οικοδόμηση της νέας θεωρητικής προσέγγισης που φιλοδοξούμε να προτείνουμε. Το τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο ασχολούνται με την κριτική παρουσίαση των κλασικών προσεγγίσεων και θεωριών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Το πέμπτο κεφάλαιο προσπαθεί να συγκροτήσει τη νέα θεωρητική προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού. Τέλος, ο επίλογος αφιερώνεται στη

συγκεφαλαίωση της προβληματικής της νέας προσέγγισης και των βασικών της θέσεων, καθώς και στους θεωρητικούς και μεθοδολογικούς της περιορισμούς.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Αναπληρωτή Καθηγητή Παναγιώτη Ήφαιστο που πρόθυμα αποδέχτηκε να διαθέσει μέρος του πολύτιμου χρόνου του για την επίβλεψη και αξιολόγηση της διπλωματικής αυτής εργασίας. Οι συζητήσεις μαζί του κατά τη διάρκεια του μεταπτυχιακού του μαθήματος *Ευρωπαϊκή Ασφάλεια* αποτέλεσαν σημαντική πηγή προβληματισμού και έμπνευσης για τις θέσεις της εργασίας. Εξίσου σημαντική πηγή άντλησης ιδεών σχετικά με ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας, καθώς και με θεωρητικά θέματα ασφάλειας και στρατηγικής αποτέλεσαν οι συζητήσεις που διεξήχθησαν στο πλαίσιο του μεταπτυχιακών μαθημάτων με τον Αναπληρωτή Καθηγητή Αθανάσιο Πλατιά, τον Επίκουρο Καθηγητή Κωνσταντίνο Αρβανιτόπουλο, το Λέκτορα Στέλιο Αλειφαντή και τον Επιστημονικό Συνεργάτη του Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων του Παντείου Πανεπιστημίου Dr. Χαράλαμπο Παπασωτηρίου.

Θα ήταν παράλειψή μου να μην εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στα μέλη και προσωπικά στον Πρόεδρο, Καθηγητή Θεόδωρο Χριστοδουλίδη, της Επιτροπής του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών, που μου έδωσαν την ευκαιρία να ενταχθώ, με καθυστέρηση ενός χρόνου, στο δεύτερο έτος του Προγράμματος, αφού είχα, ήδη, ολοκληρώσει με επιτυχία το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ευρωπαϊκών Σπουδών Jean Monnet την περίοδο 1993-1994. Ευχαριστώ, επίσης, τον Αναπληρωτή Καθηγητή Κωνσταντίνο Στεφάνου για την ευκαιρία που μου έδωσε να συμμετάσχω στο 4th Spetses European Workshop on “The EU in a Changing World: Global and Regional Challenges”. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΦΑΚΙΟΛΑΣ

ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου για την αμέριστη συμπαράστασή της στις πνευματικές μου περιπλανήσεις και αναζητήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Εισαγωγή: Η Διάσταση της Ασφάλειας και της Στρατηγικής στην Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και η Θεωρία των Διεθνών Σχέσεων

1.1. Το Πρόβλημα

Το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης¹ έχει αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης στη διεθνή βιβλιογραφία. Επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος ήταν και συνεχίζει να είναι οι διάφορες πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) σε συνάρτηση με τις τρέχουσες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στο ευρωπαϊκό και διεθνές περιβάλλον. Ο θεωρητικός προβληματισμός σχετικά με τη φύση, τη μορφή και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του εγχειρήματος της συσσωμάτωσης στη δυτική Ευρώπη εστιάζεται, κυρίως, σε ζητήματα διαδικασιών λήψης αποφάσεων, αλλαγής και εξέλιξης θεσμών, καθώς και μεταβολής οικονομικών δεικτών². Αντίθετα, η εξέταση της ολοκλήρωσης από τη σκοπιά της θεωρίας των

¹ Υπάρχουν πολλοί εννοιολογικοί προσδιορισμοί της ολοκλήρωσης. Οι διάφοροι ορισμοί διακρίνονται σ' εκείνους που τονίζουν τον τελικό σκοπό και σ' εκείνους που δίνουν έμφαση στη διαδικασία. Η παρούσα εργασία αντιλαμβάνεται την ολοκλήρωση πρωταρχικά ως διαδικασία που έχει, ωστόσο, συγκεκριμένο σκοπό. Υιοθετεί τον εργαλειακό ορισμό του Pentland, σύμφωνα με τον οποίο η διεθνής ολοκλήρωση ορίζεται ως μια διαδικασία με την οποία δύο ή περισσότερες ανεξάρτητες ομάδες ανθρώπων με τη συλλογική μορφή κυρίαρχων εθνικών κρατών μεταφέρουν μέρος της κυριαρχίας και της αυτονομίας τους σ' ένα κοινό θεσμικό πλαίσιο με σκοπό τη διαμόρφωση κοινών κανόνων και πολιτικών, δημιουργώντας, μ' αυτό τον τρόπο, μια ενιαία και συνεκτική πολιτική οντότητα, που μπορεί να χαρακτηριστεί και να περιγραφηθεί κατά κάποιο τρόπο ως κοινότητα. Charles Pentland, *International Theory and European Integration* (London: Faber and Faber, 1973), σελ. 21.

² Από την πιο πρόσφατη πλούσια βιβλιογραφία, βλέπε (βλ.). ενδεικτικά, Robert O. Keohane and Stanley Hoffmann(eds), *The New European Community. Decisionmaking and Institutional Change* (Boulder: Westview Press, 1991); William Wallace (ed.), *The Dynamics of European Integration* (London: Pinder, 1990); Dennis Swann, *The Economics of the Common Market*, seventh edition (London: Penguin, 1992); Loukas Tsoukalis, *The New European Economy: the Politics and Economics of Integration* (London: Oxford University Press, 1991).

διεθνών σχέσεων και των στρατηγικών σπουδών είναι περιορισμένη³, αν και βέβαια το ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στο πεδίο της ασφάλειας και της στρατηγικής στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, σε συνδυασμό με τις ευρω-ατλαντικές σχέσεις, παραμένει, όπως και στο παρελθόν, αμείωτο⁴.

Η ελληνική βιβλιογραφία, με τη σειρά της, δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση στον κανόνα. Ωστόσο, σε σύγκριση με την αντίστοιχη διεθνή, εξακολουθεί να εμφανίζεται υπερβολικά μονοδιάστατη τόσο στις αναλύσεις της τρέχουσας επικαιρότητας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης όσο και στις θεωρητικές της προσεγγίσεις. Ο κύριος όγκος των μελετών των κυριότερων ερευνητών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης εξετάζει τη νομική, οργανωτική και οικονομική διάσταση του φαινομένου, ενώ η διερεύνηση των πολιτικών πτυχών εξαντλείται σχεδόν αποκλειστικά στις θεσμικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη δημιουργία και ανάπτυξη της πολιτικής ένωσης⁵. Η συζήτηση για το μέλλον της Ε.Ε., με την ευκαιρία

³ βλ. ενδεικτικά, Pentland, *International Theory and European Integration*, όπου παραπάνω(ο.π.); Stanley Hoffmann, "Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe", *Daedalus*, vol. 95, no. 3 (Summer 1966); Panayiotis Ifestos, *European Political Cooperation. Towards a Framework of Supranational Diplomacy?* (London: Gower, Aldershot, 1987); του ίδιου, *Nuclear Strategy and European Security Dilemmas. Towards an Autonomous European Security System?* (London: Gower, Aldershot, 1988); Christopher Hill, "The European Community: Towards a Common Foreign and Security Policy?", *The World Today*, vol. 47, no. 11 (November 1991); του ίδιου, "The Capability-Expectation Gap, or Conceptualizing Europe's International Role", *Journal of Common Market Studies*, vol. 31, no. 3(September 1993); W. Carlsnaes and S. Smith (eds.), *European Foreign Policy: The EC and Changing Perspectives in Europe* (London: Sage Publications, 1994); Laurence Martin and John Roper (eds.), *Towards a Common Defence Policy?* (Paris: Institute for Security Studies of WEU, 1995)

⁴ Βλέπε, μεταξύ άλλων, Colin McInnes (ed.), *Security and Strategy in the New Europe* (London: Routledge, 1992); M. Pugh (ed.), *European Security-Towards 2000* (Manchester: Manchester University Press, 1992); M. Smith and S. Woolcock (eds.), *The US and the EC in a Transformed World* (London: Pinter, 1993); Dieter Mahncke, *Parameters of European Security* (Paris: Institute for Security Studies of WEU, Chaillot Paper 10, September 1993)

⁵ Από τη σχετικά πλούσια βιβλιογραφία, βλέπε, ενδεικτικά, Θ. Χριστοδουλίδης και Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική Θεώρηση* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1993); Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996); του ίδιου, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, δεύτερη έκδοση με προσθήκη (Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1991); Πάνος Καζάκος, *Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1996); Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1993); του ίδιου, *Η Ευρώπη σε Μεταλλαγή* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1990); του ίδιου, *Η Αναθεώρηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ* (Αθήνα:

μάλιστα της Διακυβερνητικής του '96, μονοπωλείται από προσπάθειες προσδιορισμού της οργανωτικής ταυτότητας της Ε.Ε., της θεσμικής μορφής που θα πρέπει να προσλάβει τελικά το συνολικό οικοδόμημα και των αντίστοιχων μεταρρυθμίσεων που θα πρέπει να γίνουν με σκοπό την αποτελεσματικότερη λειτουργία και ενίσχυση της δημοκρατικής νομιμότητας των μηχανισμών λήψης αποφάσεων⁶. Συνοπτικά, η αξιολόγηση της θεσμικής λειτουργίας και η νομική ερμηνεία κυριαρχούν στην ανάλυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Είναι αλήθεια ότι ο σχετικός προβληματισμός έχει οδηγήσει στην αναζήτηση και διαμόρφωση νέων προσεγγίσεων για την ανάλυση της πολιτικής διαδικασίας⁷. Οι προσεγγίσεις αυτές είναι πολύ ενδιαφέρουσες στο μέτρο που προσπαθούν να συλλάβουν θεωρητικά αφενός, το πολιτικό περιεχόμενο της ολοκλήρωσης σε σχέση τόσο με την εξελικτική της πορεία στο ιστορικό γίνεσθαι όσο και με το βαθμό ικανοποίησης των αναγκών και των επιθυμιών των ευρωπαίων πολιτών, αφετέρου, την πολιτική συμβολή της δημοκρατίας στη διαδικασία της ενοποίησης. Απ' αυτή τη σκοπιά, η συμβολή τους είναι σημαντική, γιατί διανοίγουν νέους ορίζοντες προβληματισμού και αγγίζουν ζητήματα που είχαν μέχρι σήμερα αγνοηθεί ή ελάχιστα αναλυθεί. Εντούτοις, η οπτική τους γωνία, αν και με έντονο πολιτικό χαρακτήρα, παραμένει ευρύτερα θεσμική.

Θεμέλιο, 1995); Ναπολέον Μαραβέγιας και Μιχάλης Τσινισιζέλης (επιμ.), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995); των ίδιων, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Θεωρία και Πολιτική* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1991).

⁶ βλ. επίσης, Πάνος Καζάκος, "Η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη του 1996 και η Θεσμική Μεταρρύθμιση στην Ε.Ε.", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 7(Μάρτιος 1996).

⁷ βλ. Π. Κ. Ιωακειμίδης, *Η Πόλη και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Αναζητώντας μια Νέα Αριστοτελική Προσέγγιση στη Διαδικασία της Πολιτικής Ολοκλήρωσης* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1994); Μ. Ι. Τσινισιζέλης και Δ. Ν. Χρυσόχδου, *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία. Δομικές Συνθήκες και Πολιτική Διαδικασία* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1995).

Γενικότερα, το μεγάλο πρόβλημα των διαφόρων θεωρήσεων και προσεγγίσεων του γίνεσθαι της Ε.Ε. είναι ότι ενώ επιχειρούν να περιγράψουν ‘ποσοτικά’ την πορεία της ολοκλήρωσης και να αναλύσουν εξαντλητικά τη δομή της και τις πολυδιάστατες οργανωτικές της μορφές, δεν προσπαθούν να εξηγήσουν τη φύση και τους προσδιοριστικούς παράγοντες του φαινομένου. Η μελέτη της ευρωπαϊκής ενοποίησης διακρίνεται από μια περίεργη ‘φетиχιστική’ μονομέρεια. Επικεντρώνεται πρωταρχικά στην εξέταση της σχέσης μεταξύ των κρατών-μελών και των θεσμών της Ε.Ε. από τη σκοπιά της κατανομής των αρμοδιοτήτων, των λειτουργιών και της εξουσίας. Το κύριο αντικείμενο έρευνας είναι η καταγραφή και ανάλυση των θεσμικών εκείνων μοντέλων και οργανωτικών σχημάτων που εν δυνάμει είναι προορισμένα να οδηγήσουν στην προοδευτική εξάλειψη του ρόλου του εθνικού κράτους και στην ανάδειξη της Ε.Ε. ως ξεχωριστή και μοναδική υπερεθνική πολιτική οντότητα στο διεθνές σύστημα. Εύστοχα τονίζεται ότι αυτού του είδους η οπτική γωνία είναι μηχανιστική και στατική, διότι ενώ αναγνωρίζει ότι τα κράτη-μέλη δημιουργούν την Ένωση, στη συνέχεια θεωρεί ότι η τελευταία επιδρά και διαμορφώνει σαν εξωγενής περιοριστική δύναμη τους εθνικούς θεσμούς, που είναι, πλέον, εντελώς αμέτοχοι και αποκομμένοι από τη διαδικασία της ολοκλήρωσης⁸. Επιπλέον, δεν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε μεθοδολογικά ζητήματα σχετικά με τον τρόπο έρευνας του Κοινοτικού φαινομένου, ενώ σπάνιες είναι οι εργασίες που επιχειρούν συστηματική σύγκριση των διαφόρων θεωρητικών προσεγγίσεων⁹.

Ποιές είναι, όμως, οι θεωρητικές συνέπειες της κυριαρχίας της προβληματικής αυτής στη μελέτη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης? Η πιο σημαντική συνέπεια της

⁸ Νίκος Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση: Ένα Σύστημα Εν τω Γίνεσθαι* (Αθήνα: Δελφίνι, 1995), σελ. 250-251.

‘παραδοσιακής’, όπως θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε, προβληματικής είναι ότι έρευνα ξεκινάει σχεδόν πάντοτε ανάποδα. Αντί να εξετάζεται ποιές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δυνάμεις διαμορφώνουν περιοριστικά τις θεσμικές εκφάνσεις της ολοκλήρωσης, αναλύονται εξαντληντικά τα διάφορα συλλογικά θεσμικά μορφώματα που έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία στην ιστορική διαδρομή της ανθρωπότητας και επιχειρείται να προσδιοριστεί ποιά απ’ αυτά είναι περισσότερο κατάλληλο και ευκολότερα προσαρμόσιμο στην πραγματικότητα της ενοποίησης. Οι θεωρητικές παρενέργειες είναι πολλαπλές:

- πρώτον, αγνοείται ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο ενός ευρύτερου διεθνούς περιβάλλοντος. Η ‘παραδοσιακή’ προβληματική δεν ενσωματώνει στην ανάλυσή της την επίδραση του διεθνούς συστήματος και τις επιπτώσεις της διάδρασης του τελευταίου με τους θεσμούς στη διαδικασία της ενοποίησης. Μ’ πιο ακριβείς μεθοδολογικούς όρους, το διεθνές σύστημα λαμβάνεται υπόψη μόνο ως εξαρτημένη από τους θεσμούς και την ολοκλήρωση μεταβλητή. Παραγνωρίζεται ότι το διεθνές σύστημα λειτουργεί ταυτόχρονα ως ανεξάρτητη μεταβλητή, που καθορίζει περιοριστικά τη διαμόρφωση και εξέλιξη του Κοινοτικού εγχειρήματος,
- δεύτερον, αγνοείται η συμμετοχή του εθνικού κράτους στις διεργασίες της συσσωμάτωσης. Το κράτος γίνεται αντιληπτό μόνο ως αρχικός ‘γεννήτορας’ της Ένωσης, που δεν διαδραματίζει κανένα ρόλο στην εξέλιξή της ολοκλήρωσης. Θεωρείται μόνο εξαρτημένη μεταβλητή της διαδικασίας ολοκλήρωσης, και

⁹ Από τις λίγες εξαιρέσεις είναι ο Pentland, *International Theory and European Integration*, ο.π..

- τρίτον, αγνοείται ότι για την εδραίωση της Ε.Ε. απαραίτητη προϋπόθεση είναι η βαθμιαία οικοδόμηση στοιχείων ομαδικής ταυτότητας, κοινωνικής συνοχής και ψυχολογικής ομοιογένειας.¹⁰

Μια άλλη συνέπεια της ‘παραδοσιακής’ προβληματικής είναι ότι η δυναμική της διαδικασίας ενοποίησης ερμηνεύεται μόνο με όρους ευθύγραμμης, προοδευτικής πορείας της ιστορίας. Η εξέλιξη της ολοκλήρωσης θεωρείται ότι υπακούει στη λογική της ομαλής λειτουργικής κίνησης από το χαμηλότερο στο ολοένα και υψηλότερο στάδιο θεσμικής και οικονομικής συσσωμάτωσης, η οποία στο κορυφαίο σημείο της θα οδηγήσει σχεδόν αυτόματα στην πολιτική ενοποίηση. Πιστεύεται ότι οι θεσμικές και οικονομικές διεργασίες προσδιορίζουν ως ανεξάρτητες μεταβλητές τη διαδικασία της πολιτικής ολοκλήρωσης, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ότι συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές απαιτούνται για την ευόδωση, ή καλύτερα συνδέονται αιτιωδώς με συγκεκριμένες οργανωτικές μεταρρυθμίσεις, θεσμικές μορφοποιήσεις και οικονομικές αλλαγές¹¹. Η βασική θεωρητική παρενέργεια συνίσταται στην αδυναμία πειστικής εξήγησης των συνεχώς εναλλασσόμενων φαινομένων στασιμότητας, οπισθοδρόμησης, επιβράδυνσης και ξαφνικής ώθησης που παρατηρούνται στη διαδικασία της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης.

Παρεμφερής συνέπεια είναι, επίσης, το γεγονός ότι αξιοποιούνται σε συνδυασμό θεωρητικά εργαλεία και μεθοδολογικές προσεγγίσεις της επιστήμης των διεθνών

¹⁰ Βέβαια, αναγνωρίζεται ότι “η μεταβίβαση εξουσιών και πόρων σε θεσμούς πάνω από το εθνικό κράτος, όπως το απαιτεί η αρχή της υπερεθνικότητας, δεν μπορεί να αναπτύσσεται χωρίς την ταυτόχρονη ενδυνάμωση των στοιχείων μιας ‘κοινωνικοψυχολογικής κοινότητας’ “. Καζάκος, “Η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη...”, ο.π., σελ. 33-34.

¹¹ Ωστόσο, γίνεται παραδεκτό ότι “η οικονομική-νομισματική ολοκλήρωση δύσκολα μπορεί να διασφαλιστεί, αν δεν υπάρξει πρόοδος στον τομέα της πολιτικής ενοποίησης”. Καζάκος, *Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις*, ο.π., σελ. 18.

σχέσεων ή άλλων κοινωνικών επιστημών, χωρίς να προσδιορίζονται κριτήρια επιλογής, συμβατότητας και σύνδεσης. Κύρια παρενέργεια της πρακτικής αυτής είναι ότι πολλές φορές γίνονται μηχανιστικές μεταφορές, αδόκιμες αναγωγικές αντιστοιχίες και απλουστευτικές αντιγραφές θεωριών από το επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής και των κοινωνικών διεργασιών στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής.

Ασφαλώς, ο κανόνας δεν μπορεί παρά να έχει τις εξαιρέσεις του. Ορισμένοι ερευνητές έχουν αναπτύξει και προτείνει διαφορετικές προσεγγίσεις του κοινοτικού εγχειρήματος, που τείνουν να υπερκεράσουν την ‘παραδοσιακή’ προβληματική και να ξεφύγουν από τις θεωρητικές της συνέπειες και τις συνεπαγόμενες παρενέργειές της. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο μιας πολιτειολογικής μη φαινομενολογικής θεώρησης της διαδικασίας ολοκλήρωσης, που στηρίζεται στη συγκριτική μελέτη της κατανομής και μετατόπισης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων και πολιτικής δύναμης μεταξύ των κρατών-μελών και των υπερεθνικών πολιτικών θεσμών, η Ε.Ε. αντιμετωπίζεται ως ένα ευρύτερα πολιτικό σύστημα εν τω γίνεσθαι, όπου αφενός, τα κράτη-μέλη συνθέτουν, συγκροτούν, οργανώνουν και εντάσσονται στις πολυεπίπεδες και αλληλεξαρτώμενες κοινοτικές δομές, αφετέρου, οι τελευταίες αποδιαρθρώνουν, ανασυνθέτουν και τροποποιούν το περιεχόμενο και τη μορφή των εθνικών θεσμών. Η Ε.Ε αντιπροσωπεύει ένα ιδιόμορφο τύπο υπερεθνικής και διακρατικής θεσμικής οργάνωσης, όπου, από τη μια μεριά, οι διεθνείς σχέσεις των κρατών-μελών μετατρέπονται σε εσωτερικές σχέσεις ολοκλήρωσης, ενώ, από την άλλη, τα κράτη-μέλη εμφανίζονται να εκπροσωπούνται σε σημαντικά πεδία της παγκόσμιας πολιτικής αυτόνομα απ’ αυτήν¹². Μια άλλη ερευνητική προσπάθεια επιχειρεί να χρησιμοποιήσει

¹² Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση*, ο.π.. Με δικά του λόγια, “το πρόβλημα της πολιτικής ενοποίησης δεν είναι μόνο οι μετακινήσεις που γνωρίζουν οι αρμοδιότητες και η κυριαρχία, ανάμεσα στα επίπεδα της

από κοινού τη νομική και πολιτική ανάλυση με σκοπό να προσδιορίσει τους παράγοντες, τη λειτουργία και τις προοπτικές του καθεστώτος της Διπλωματίας και της Στρατηγικής στην Ε.Ε. Η περιγραφή των κανονιστικών διατάξεων που διέπουν την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) συνδυάζεται με την πολιτική ανάλυση, ώστε να ληφθεί υπόψη, αφενός, η ιστορική διάσταση, αφετέρου, η δυναμική των διεθνών εξελίξεων και η επιρροή που ασκεί η δομή του διεθνούς συστήματος. Συνοπτικά, η διεπιστημονική αυτή προσέγγιση φιλοδοξεί να προχωρήσει σε σφαιρική θεώρηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, θεμελιώνοντας την υπόθεση εργασίας ότι οι θεσμικές ρυθμίσεις είναι ταυτόχρονα τόσο εξαρτημένη μεταβλητή, δηλαδή αντανακλούν πραγματικές πολιτικές σχέσεις δύναμης, όσο και ανεξάρτητη μεταβλητή, δηλαδή αντιπροσωπεύουν τους κινητήριους μοχλούς της διαδικασίας ενοποίησης¹³. Τέλος, υπάρχουν μελέτες που εστιάζοντας την προσοχή

Ε.Ε. ή η επίδραση που έχει το εθνικό κράτος, οι περιφέρειες και η τοπική αυτοδιοίκηση τους πολιτικούς θεσμούς της Ε.Ε., αλλά εξίσου σπουδαία είναι η ανάδραση των πολιτικών θεσμών στη δομή, τις λειτουργίες και τις διασυνδέσεις του εθνικού κράτους[...], μέσω αυτής της ανάδρασης το σύστημα της Ε.Ε. βρίσκεται στο γίγνεσθαι και χαρακτηρίζεται από την πολυσυμπλεγματοκτικότητα και την πολυμορφία του, που εμφανίζεται και τη διαφορετικότητα των πολιτικών θεσμών που το απαρτίζουν”. Οι πολιτικοί θεσμοί “δεν αποτελούν μόνο πεδία έκφρασης, διαπραγμάτευσης, επιβολής και συμβιβασμού των διαφορετικών εθνικών κρατικών συμφερόντων, αλλά όλο και περισσότερο μεταβάλλονται τα ίδια σε πεδία διαμόρφωσης και έκφρασης της πολιτικής βούλησης των εθνικών κρατών[...], στο πλαίσιο τους είναι υποχρεωμένο να λάβει το εθνικό κράτος υπόψη του τα άλλα εθνικά συμφέροντα και το διεθνή περίγυρο και να τα ενσωματώσει τροποποιημένα στην εθνική άποψη. Αυτή είναι ακριβώς και η λειτουργία της Ε.Ε. απέναντι στο εθνικό κράτος”. Ibid, ο.π., σελ. 31 και 57 αντίστοιχα. Η λογική αυτή της αμοιβαίας αλληλεπίδρασης εθνικών και κοινοτικών θεσμών, που δεν είναι συμβατή με την ‘παραδοσιακή’ προβληματική, διατρέχει περισσότερο ή λιγότερο τη θεσμικό-πολιτική προσέγγιση του Νίκου Σκανδάμη, *Η Κοινοτική Λειτουργία της Εθνικής Διοίκησης* (Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1990)

¹³ Ηλίας Κουσκούβελης, *Διπλωματία και Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1995). Η μέθοδος έρευνας που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας είναι συνδυαστική με την έννοια ότι αξιοποιείται η επεξηγηματική ικανότητα κάθε θεωρίας, ενώ οι περιορισμοί της καλύπτονται από τις ικανότητες άλλων θεωρητικών σχημάτων. Με δικά του λόγια, “γνωρίζοντας εκ των προτέρων θεωρητικά τις ικανότητες και τους περιορισμούς των θεωρήσεων και των θεωριών, η τακτική που θα ακολουθηθεί είναι να εξετάζεται κάθε φορά κατά πόσο τα περιορισμένα εμπειρικά δεδομένα που μπορεί να διαθέτει ένας αναλυτής επιβεβαιώνουν ή όχι τις ερμηνείες που προσφέρουν τα θεωρητικά μας εργαλεία[...], κάθε θεώρηση και κάθε θεωρία μας προσφέρει ένα ή περισσότερα θεωρητικά εργαλεία κατάλληλα να φωτίσουν ένα συγκεκριμένο πρόβλημα[...], οι εξηγηματικοί στόχοι μας, εξυπηρετούνται καλύτερα με το να εξειδικεύσουμε την αναλυτική δύναμη-και τους περιορισμούς-των μεθόδων που μπορούν να λειτουργήσουν σε συνδυασμό παρά μόνες”. Ibid, σελ. 128-129. Υπό το πρίσμα της μεθόδου αυτής, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η χρήση του ρεαλισμού δίνει τη δυνατότητα να διαπιστώσει κανείς το πλαίσιο του διεθνούς συστήματος στο οποίο εξελίσσεται η ολοκλήρωση, το ρόλο της δύναμης και τη σημασία του κράτους. Η αξιοποίηση του πλουραλισμού, από την άλλη, παρέχει την ευκαιρία να προσδιοριστεί: α) στον τομέα της Διπλωματίας, ο ρόλος της οικονομίας, των

τους στα θέματα της πολιτικής συνεργασίας και άμυνας, ερμηνεύουν την Ε.Ε. από τη σκοπιά της θεωρίας των διεθνών σχέσεων. Υπό το πρίσμα της κλασσικής ρεαλιστικής προσέγγισης, τονίζουν ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση οριοθετείται από τους εγγενείς περιορισμούς που θέτει ο κατακερματισμός του διεθνούς συστήματος σε ξεχωριστά ανομοιογενή έθνη-κράτη. Το θεμελιώδες γνώρισμα της διαδικασίας ενοποίησης είναι ο σεβασμός της εθνικής-κρατικής πραγματικότητας, που εκφράζεται με την ευρωπαϊκή ιδέα και τη λεγόμενη ‘κοινοτική μέθοδος’. Η τελευταία υποδηλώνει και υπαγορεύει ότι η συσσωμάτωση συντελείται στη βάση της αλληλεγγύης, της ομοφωνίας και του αμοιβαίου σεβασμού των ζωτικών εθνικών συμφερόντων των κρατών-μελών.¹⁴

Οι προσεγγίσεις αυτές μετατοπίζουν το κέντρο βάρους του προβληματισμού στη συνεχή διάδραση και αλληλεπίδραση μεταξύ πολιτικών επιλογών και θεσμικών ρυθμίσεων. Επαναφέρουν ως αντικείμενο έρευνας το ρόλο του διεθνούς συστήματος, του κράτους και της κοινωνίας σε συνθήκες ολοκλήρωσης. Απ’ αυτή τη σκοπιά, υπενθυμίζεται ότι “το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν αναφέρεται στην επιβολή ενός νέου πολιτειακού σχήματος επί μιας αδιαμόρφωτης, μονολιθικής, ομοιόμορφης και ‘άψυχης’ κοινωνικής μάζας. Αντίθετα, αναφέρεται στην εθελούσια και συναινετική συμμετοχή των αναπτυγμένων και διαμορφωμένων ιστορικών εθνών

ηγετών και της δυναμικής που δημιουργεί η σχέση μεταξύ των τριών μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων και β) στον τομέα της Στρατηγικής, η σημασία των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ, καθώς και ο περιορισμένος σε έκταση, αλλά σημαντικός ως προς το τελικό αποτέλεσμα των λεγόμενων “Ευρωπαίων”.

Ωστόσο, το πρόβλημα δεν είναι αν οι θεωρίες μπορούν ή πρέπει να συνδέονται, αλλά πως συνδέονται επιστημολογικά με σκοπό την εξήγηση της πραγματικότητας. Δηλαδή, όπως έχουμε ήδη σημειώσει ως συνέπεια της ‘παραδοσιακής’ προβληματικής, θα πρέπει να προσδιοριστούν κριτήρια επιλογής, συμβατότητας και συνδυασμού των θεωριών.

¹⁴ Ifestos, *European Political Cooperation*, ο.π.; Παναγιώτης Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση* (Αθήνα: Οδυσσέας, 1994). Χαρακτηριστικά, ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι “μέχρι να υπάρξει ευρωπαϊκή υπερεθνική/πολιτειακή ένωση, τα κριτήρια όσον αφορά τη λειτουργία, τις αποφάσεις και τα περαιτέρω βήματα της διαδικασίας ολοκλήρωσης στηρίζονται στο εθνικό

της Ευρώπης σε μια δυναμική ανάπτυξη συνεργασιακών θεσμικο-πολιτικών διαδικασιών που αποτελούν πρωτοποριακό εγχείρημα στην ιστορία των διακρατικών σχέσεων”¹⁵. Ωστόσο, αν και δεν προσκολούν στην ‘παραδοσιακή’ λογική που διέπει τη μελέτη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην ελληνική βιβλιογραφία, οι θεωρήσεις αυτές είτε υιοθετούν την αντίληψη της πολιτειολογικής προσέγγισης, όπου επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι το κράτος και ο προσδιορισμός της ταυτότητας της Ε.Ε σε σχέση με τις λειτουργίες των εθνικών θεσμών¹⁶ είτε αποδέχονται την κλασσική θέση σχετικά με το στρατιωτικό περιεχόμενο των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής και, κατ’ επέκταση, το σαφή ‘πραγματολογικό’ διαχωρισμό της διαδικασίας ενοποίησης σε τομείς υψηλής και χαμηλής πολιτικής¹⁷. Έτσι, οι προσεγγίσεις αυτές αδυνατούν να συλλάβουν την Ε.Ε στη σφαιρική της διάσταση και να συνδέσουν αιτιωδώς τους τέσσερις παράγοντες που επενεργούν στην εξέλιξη της

συμφέρον όπως αυτό αποφασίζεται αυτόνομα και κυρίαρχα από τα πολιτικά συστήματα ενός εκάστου κράτους-μέλους”. Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα*, ο.π., σημ. 22, σελ. 34.

¹⁵ Η ίδια άποψη θεωρεί ότι “υπέρβαση της εθνικής κυριαρχίας θα υπάρξει όταν μια υπερεθνική ευρωπαϊκή εξουσία, έστω και εάν δεν έχουν εξ αρχής μεταβιβασθεί ευρείες πολιτειακές αρμοδιότητες, θα έχει την ικανότητα και τον αναγκαίο βαθμό δημοκρατικής και κοινωνικής νομιμοποίησης να προχωρεί σε αυτόνομη διεύρυνση των δικαιοδοσιών της εις βάρος των εθνικών κυριαρχιών των κρατών-μελών”. Στο ίδιο, σελ. 82-83.

¹⁶ Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση*, ο.π. και Σκανδάλης, *Η Κοινοτική Λειτουργία*, ο.π.. Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι ο πρώτος αν και χρησιμοποιεί τη πολιτειολογική προσέγγιση, υιοθετεί επιχειρήματα που ξεφεύγουν από το στενό ‘πολιτειολογικό’ προβληματισμό, ακριβώς διότι ενσωματώνει στην προσέγγισή του τη λογική της διαλεκτικής. Η συμβολή του είναι σημαντική στο μέτρο που τονίζει ότι τα στοιχεία της ανομοιογένειας και της αντίφασης είναι εξίσου προσδιοριστικά της ενοποίησης με τους παράγοντες της συνέχειας και της ομοιομορφίας. Με δικά του λόγια, “η Ε.Ε. δεν πρέπει να γίνει αντιληπτή ως ένα απλό άθροισμα των χαρακτηριστικών των ξεχωριστών εθνικών κρατών που τη συγκροτούν και της διεθνούς συνεργασίας τους ή μόνο όσων στοιχείων της έχουν μια σχετική ομοιότητα[...], η ομοιογένεια δεν είναι εξαρχής και άπαξ και δια παντός απαραίτητος όρος που αν δεν εκπληρωθεί δεν μπορεί να υπάρξει η Ε.Ε, αφού πολλές πλευρές της πραγματικότητας της συμβαδίζουν με την ίδια την ανομοιογένειά της”. Συνεχίζει τη θέση του, σημειώνοντας ότι “η διαδικασία ενοποίησης θα είναι συνεχώς δέσμια της αντίφασης διεθνοποίησης-εθνικός κατακερματισμός, αντίθεση που κινείται στη βάση της θέλησης των ισχυρότερων[...], κίνηση που θα καθορίζει το είδος των μετακινήσεων αρμοδιοτήτων ανάμεσα στα εθνικά κράτη και μεταξύ αυτών και των πολιτικών θεσμών”. Στο ίδιο, σελ. 30 και 31 αντίστοιχα.

¹⁷ Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα*, ο.π.; Κουσκουβέλης, *Διπλωματία και Στρατηγική*, ο.π.. Είναι αλήθεια ότι τελευταίος υιοθετεί τη διάκριση υψηλής και χαμηλής πολιτικής στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής μόνο για μεθοδολογικούς σκοπούς. Θεωρεί ότι η διάκριση αυτή δεν υποβαθμίζει τον αδιαίρετο χαρακτήρα της εξωτερικής πολιτικής, που εφαρμόζει τόσο στο πεδίο της άμυνας όσο και της οικονομίας. Ibid, σελ. 27-28.

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης: το διεθνές σύστημα, το κράτος, την κοινωνία και το άτομο.

1.2. Μια Διαφορετική Προβληματική

Η ανάγκη της υιοθέτησης μιας διαφορετικής προβληματικής πηγάζει από ορισμένες εξελίξεις που συνδέονται με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και θεμελιώνεται στην πρόσφατα διατυπωμένη στη θεωρία των διεθνών σχέσεων νέα σκέψη για την ασφάλεια και τη στρατηγική.

Ειδικότερα, η Συνθήκη του Μάαστριχτ σηματοδότησε τη ρητορική διακήρυξη της δημιουργίας ενός νέου πολιτικού δρόμου στο διεθνές στερέωμα, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που στηρίζεται σε τρεις πυλώνες: τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, την ΚΕΠΠΑ και τη Συνεργασία στους Τομείς της Δικαιοσύνης και των Εσωτερικών Υποθέσεων(ΣΔΕΥ)¹⁸. Η σπουδαιότητα του Μάαστριχτ έγκειται στη δρομολόγηση με συγκεκριμένο χρονοδιάγραμμα διαδικασιών νομισματικής και οικονομικής ολοκλήρωσης, στην ‘κοινοτικοποίηση’ της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Συνεργασίας(ΕΠΣ) που είχε, μέσω της τυπικής ένταξής της στο κοινοτικό οικοδόμημα με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη(ΕΕΠ), αποκτήσει, απλώς, νομική βάση¹⁹ και στη ‘σχετικοποίηση’ της εθνικής αρμοδιότητας στα ζητήματα της δικαιοσύνης και της εσωτερικής ασφάλειας. Βέβαια, η έννοια της πολιτικής ένωσης

¹⁸ βλ. Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, “Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και οι Προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης”, *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τεύχος 14-15(1992).

¹⁹ βλ. Θεόδωρος Αιμ. Χριστοδουλίδης, “Το Μετέωρο Βήμα. Η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας στην Ευρωπαϊκή Ένωση”, στο Θ. Χριστοδουλίδης και Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ*, ο.π.; Αργύρης Πασσάς και Διονύσης Δημητρακόπουλος, “Η Πολιτική Συνεργασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση”, στο Μαραβέγιας και Τσινισιζέλης (επιμ.), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ο.π..

παρέμεινε αδιευκρίνιστη, παραπέμποντας εμμέσως πλην σαφώς στο περιεχόμενο της διακυβερνητικής συνεργασίας στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και ασφάλειας²⁰. Γι' αυτό, εξάλλου, το ενδιαφέρον τόσο της ακαδημαϊκής κοινότητας όσο και της πολιτικής ηγεσίας των κρατών-μελών σε αναφορά με τη Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη του '96 έχει μετατοπιστεί προς το ζήτημα της ΚΕΠΠΑ.

Η προοπτική εμβάθυνσης της ολοκλήρωσης στον πολιτικό και αμυντικό τομέα έχει προσλάβει ιδιαίτερη σημασία. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η δημιουργία ενός κοινού ευρωπαϊκού συστήματος εξωτερικής πολιτικής, άμυνας και ασφάλειας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη γέννηση μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ένωσης²¹. Ωστόσο, η προσοχή επικεντρώνεται, λόγω ακριβώς της κυριαρχίας της 'παραδοσιακής' προβληματικής, στις θεσμικές μεταρρυθμίσεις και τις αλλαγές στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που θα πρέπει να γίνουν, προκειμένου να μετεξελιχθεί η ΚΕΠΠΑ σ' ένα ενιαίο και συνεκτικό πρότυπο εξωτερικής και αμυντικής πολιτικής και, μ' αυτό τον τρόπο, να μειωθεί η ασυμμετρία του βαθμού ολοκλήρωσης των διαφόρων πυλώνων της Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό, η αόριστη και χωρίς σαφήνεια διάκριση μεταξύ αρχών και κοινών δράσεων, που έχουν περιορισμένο πεδίο εφαρμογής, καθώς και η με παράδοξο τρόπο σύνδεση της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης(ΔΕΕ) με το ΝΑΤΟ θεωρούνται ως οι σημαντικότερες θεσμικές αδυναμίες και ανεπάρκειες της ΚΕΠΠΑ, που θα πρέπει επείγοντως να διορθωθούν²². Πάντως, αναγνωρίζεται η πολιτική διάσταση του ζητήματος, όταν επισημαίνεται ότι “ το πρόβλημα της ΚΕΠΠΑ είναι ότι οι ισχυροί της Ευρώπης την αντιμετωπίζουν με

²⁰ Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση*, ο.π..

²¹ βλ. συζήτηση για το θέμα αυτό, Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα*, σελ. 34-35.

²² βλ. Μιχάλης Ι. Τσινισιζέλης, “Θεωρία και Αναθεώρηση. Το Μετέωρο Βήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 7(Μάρτιος 1996), σελ. 55-60; Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση*, ο.π., σελ. 237-246.

μεγαλύτερη επιφυλακτικότητα, ακριβώς επειδή περιορίζει τις δυνατότητες ανεξάρτητων πρωτοβουλιών[...], στην πραγματικότητα το μείζον πρόβλημα είναι ο προσδιορισμός, αλλά και η παραδοχή από τα κράτη μέλη των κοινών συμφερόντων στο πεδίο της ασφάλειας και ειδικότερα των απειλών τις οποίες αντιμετωπίζει ή ενδέχεται να αντιμετωπίσει εντός των προσεχών ετών η Ε.Ε»²³.

Απ' αυτή τη σκοπιά, η επισήμανση της αυξανόμενης κρατικής ετερογένειας, των κατακερματισμένων εθνικών συμφερόντων και των διαφορετικών στρατηγικών επιλογών γίνεται είτε για να τονιστούν τα όρια της θεσμικής ολοκλήρωσης²⁴ είτε για να υπογραμμιστεί ο διακυβερνητικός χαρακτήρας της ΚΕΠΠΑ και οι εγγενείς αδυναμίες ολοκλήρωσης στο πεδίο της υψηλής πολιτικής σ' αντίθεση με τον προχωρημένο βαθμό ενοποίησης στη χαμηλή πολιτική²⁵. Μάλιστα, τονίζεται ότι η ΚΕΠΠΑ δεν είναι ουσιαστικά τίποτα άλλο παρά μια συμφωνία σύναψης συμμαχίας μεταξύ των κρατών-μελών²⁶. Η έμφαση της ΚΕΠΠΑ δεν εστιάζεται τόσο στη στρατιωτική συνεργασία όσο στις πολιτικές και οικονομικές πτυχές της ασφάλειας και της εξωτερικής πολιτικής²⁷. Στην πραγματικότητα, τα διλήμματα στρατηγικής και τα προβλήματα θεσμικής συγκρότησης της ΚΕΠΠΑ συνδέονται ευρύτερα με τα ζητήματα της νέας αρχιτεκτονικής της Ευρώπης στο μετα-ψυχροπολεμικό κόσμο και, ειδικότερα, με τη διατήρηση και αναζωογόνηση της Ατλαντικής Συμμαχίας, την

²³ Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση*, ο.π., σελ. 238.

²⁴ Καζάκος, *Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις*, ο.π. κεφ. 4

²⁵ Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα*, ο.π.. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι παρά το μεγάλο βαθμό ολοκλήρωσης στους τομείς της χαμηλής πολιτικής, η Ε.Ε. παραμένει ένα άναρχο περιβάλλον για δύο λόγους. Πρώτον, η διαδικασία της ολοκλήρωσης δεν εφαρμόζει στα ζωτικά πεδία της εθνικής κυριαρχίας, δηλαδή στην άμυνα και ασφάλεια. Δεύτερον, στα θέματα της χαμηλής πολιτικής η “τελευταία λέξη ανήκει στα κράτη-μέλη, δηλαδή στο Συμβούλιο Υπουργών και στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο”. Στο ίδιο, σελ. 93.

²⁶ Η σύναψη συμφωνίας συμμαχίας συνιστά το πρώτο επίπεδο ολοκλήρωσης στους τομείς της άμυνας και ασφάλειας. Το επόμενο επίπεδο αντιπροσωπεύει μια κατάσταση έντονης συνεργασίας, που οδηγεί στη δημιουργία κοινής αμυντικής πολιτικής, μιας αξιόπιστης και βιώσιμης συμμαχίας. Το τελευταίο επίπεδο αφορά την τελική διαμόρφωση ενός συστήματος κοινής άμυνας. Στο ίδιο, σελ. 36.

επέκταση του NATO προς την κεντρική και ανατολική Ευρώπη, την οριοθέτηση των κυρίαρχων εθνικών συμφερόντων και με την ανάγκη της συλλογικής δράσης των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων²⁸

Γενικότερα, πέρα από τα ζητήματα της τρέχουσας ευρωπαϊκής πολιτικής, το κύριο θεωρητικό πρόβλημα των διαφόρων θεωρήσεων και προσεγγίσεων έγκειται, από τη μια μεριά, στην ευθύγραμμη αντίληψη της ιστορίας που διέπει παραδοσιακά την ανάλυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και, από την άλλη, στον περιορισμό της εφαρμογής των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής μόνο στο πεδίο της υψηλής πολιτικής. Αυτό είναι παράδοξο αν αναλογιστεί κανείς ότι η ολοκλήρωση διέπεται από τη διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού²⁹. Η διαλεκτική αυτή υποδηλώνει ότι η διαδικασία της συσσωμάτωσης δεν αντιπροσωπεύει κατ' ανάγκη μια ευθύγραμμη προοδευτική κίνηση χωρίς

²⁷ βλ. Κουσκουβέλης, *Διπλωματία και Στρατηγική*, ο.π., σελ. 29.

²⁸ Για τα ζητήματα αυτά, βλέπε τις ακόλουθες πρόσφατες μελέτες: Nicole Gnesotto, "Common European Defence and Transatlantic Relations", *Survival*, vol. 38, no. 1(Spring 1996); Philip H. Gordon, "Recasting the Atlantic Alliance", *Survival*, vol. 38, no. 1(Spring 1996); Philip Zelikov, "The Masque of Institutions", *Survival*, vol. 38, no. 1(Spring 1996); Charles L. Glaser, "Why NATO is Still Best. Future Security Arrangements for Europe", *International Security*, vol. 18, no. 1(Summer 1993); Beatrice Heuser, "European Defence Before and After the 'Turn of the Tide'", *Review of International Studies*, vol. 19, no. 4(October 1993).

²⁹ Ο Ήφαιστος τονίζει ότι "η διαδικασία ολοκλήρωσης αναπτύσσεται στο πλαίσιο δύο αντιθετικών και αντίρροπων λογικών. Πρώτον, τη 'λογική της ολοκλήρωσης' που θρέφεται από τη διαρκή ρητορική υπέρ ενός ευρωπαϊκού πολιτειακού μορφώματος και που ενισχύεται από τις λειτουργικές ανάγκες του ενοποιητικού εγχειρήματος για περαιτέρω ενοποιητικά βήματα. Δεύτερον, τη 'λογική της διαφοράς' που προκύπτει από την ύπαρξη ανομοιογενών εθνικών-κρατικών μονάδων". Στο πλαίσιο αυτό, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι τα θεμελιώδη γνωρίσματα του Κοινοτικού συστήματος συνίστανται στα ακόλουθα: α) η υπερεθνικότητα δεν είναι κυρίαρχο στοιχείο της ολοκλήρωσης, β) οι τομείς της άμυνας και της ασφάλειας δεν υπόκεινται στη διαδικασία της ολοκλήρωσης, γ) η άμυνα και η ασφάλεια είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις ΗΠΑ και δ) οι αμυντικές πολιτικές των κρατών-μελών χαρακτηρίζονται από μικρά μεγέθη, ασύμβατες επιλογές, εθνική εσωστρέφεια και διμερείς συνεργασίες ή εξαρτημένες πολιτικές. Βλέπε, Ήφαιστος, *Ευρωπαϊκή Άμυνα*, ο.π., σελ. 10 και 57-59.

Από την άλλη, ο Καζάκος, επίσης, αναγνωρίζει ότι "το πρόβλημα που συνόδευσε εξαρχής την ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία[...]συνίσταται στην 'κατάλληλη' ισορροπία ανάμεσα στην αρχή της υπερεθνικότητας και στην αρχή της διακυβερνητικής συνεργασίας[...], ο συγκεκριασμός των δύο αρχών παραμένει το ιδιαίτερο θεσμικό χαρακτηριστικό της Ένωσης(της Ευρώπης των Συνθηκών) και ουσιαστικά συνιστά την κύρια συνεισφορά της στη διαμόρφωση του καθεστώτος περιφερειακής ολοκλήρωσης και συνεργασίας στην Ευρώπη". Καζάκος, "Η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη", ο.π., σελ. 32.

οπισθοδρομήσεις, αμφιταλαντεύσεις και καθυστερήσεις. Επίσης, υποδηλώνει ότι η λογική της ολοκλήρωσης δεν χαρακτηρίζει μόνο το πεδίο της χαμηλής πολιτικής, όπου φαινομενικά τα ζητήματα της ασφάλειας και της στρατηγικής δεν συνιστούν αντικείμενο των διεργασιών συσσωμάτωσης. Αντίθετα, η διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού υπαγορεύει ότι ολόκληρο το κοινοτικό οικοδόμημα διέπεται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, απ' αυτή και ότι οι επιταγές της ασφάλειας και της στρατηγικής διατρέχουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, όλα τα πεδία δράσης της Ε.Ε. Απ' αυτή τη σκοπιά, η διάκριση μεταξύ χαμηλής και υψηλής πολιτικής, αν και χρήσιμη για λόγους ανάλυσης, μπορεί να είναι παραπλανητική στο βαθμό που αφενός, τείνει να ταυτίζει την ολοκλήρωση με τη χαμηλή πολιτική και το διακυβερνητισμό με την υψηλή πολιτική, αφετέρου, παραβλέπει ότι στο πεδίο της οικονομίας και της κοινωνίας το στοιχείο της ασφάλειας και της στρατηγικής είναι διάχυτο και ζωτικής σημασίας. Παρομοίως, η αξιολόγηση του βαθμού υπερεθνικότητας με κριτήριο το δείκτη θεσμικής ολοκλήρωσης μπορεί να είναι παραπειστική στο μέτρο που παραγνωρίζει ότι οι παράμετροι του διακυβερνητισμού παραμένουν ενεργοί και δρώντες της διαδικασίας ενοποίησης μέσα από τη διαλεκτική τους σχέση με τις αντίστοιχες της υπερεθνικότητας. Μ' άλλα λόγια, αν η διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού συνιστά την κινητήρια δύναμη ολόκληρου του κοινοτικού οικοδομήματος, τότε τα στοιχεία της ασφάλειας και της στρατηγικής δεν μπορεί παρά να διεπούν τόσο το πεδίο της 'χαμηλής' πολιτικής όσο και εκείνο της 'υψηλής' πολιτικής.

Υπό το πρίσμα της προβληματικής αυτής, το επιχείρημα που μπορεί να διατυπωθεί είναι το εξής: αν η ΚΕΠΠΑ ως θεσμικό μόρφωμα μπορεί να αποτελέσει εν δυνάμει το τελευταίο στάδιο της διαδικασίας πολιτικής ενοποίησης και τον ακρογωνιαίο λίθο της

οργανωτικής ολοκλήρωσης της Ε.Ε. ως ξεχωριστής, ενιαίας, κυρίαρχης οντότητας στο διεθνές περιβάλλον, εντούτοις ως πολιτική λογική και περιεχόμενο, που αντανακλά και αναπαράγει τη διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού, διέπει όλες τις πολιτικές και τους τομείς δραστηριότητας της Ε.Ε. Τα ζητήματα της ασφάλειας και της στρατηγικής δεν περιορίζονται μόνο στον τομέα της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής, αλλά επεκτείνονται στους τομείς της οικονομίας και της κοινωνίας. Αν το επιχείρημα αυτό είναι έγκυρο, τότε η διαλεκτική υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού αντιπροσωπεύει και ενσωματώνει στο εσωτερικό της τη διαλεκτική της στρατηγικής και της ασφάλειας. Η θέση αυτή θεμελιώνεται σε επιχειρήματα που εκπηγάζουν από τη νέα θεωρητική σκέψη για την ασφάλεια και τη στρατηγική³⁰.

Η νέα σκέψη επεκτείνει τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής προκειμένου να συμπεριλάβουν μια ευρεία σειρά μη-στρατιωτικών μεταβλητών³¹. Δεν αποδέχεται την παραδοσιακή άποψη ότι η ασφάλεια και η στρατηγική είναι συνώνυμα της

³⁰ Βλέπε τα κλασσικά έργα της νέας σκέψης, Ken Booth (ed.), *New Thinking About Strategy and International Security* (London: Harper Collins Academic, 1991); Barry Buzan, *People, States and Fear. an Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, second edition (New York: Harvester Wheatsheaf, 1991). Βλέπε, επίσης, Ken Booth, "Security and Emancipation", *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4 (October 1991); Ken Booth and Nicholas Wheeler, "Contending Philosophies About Security in Europe", στο McInnes (ed.), *Security and Strategy*, ο.π..

³¹ Γενικά, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου έχει οδηγήσει σε αναθεώρηση των ερωτημάτων και υποθέσεων σχετικά με την ασφάλεια. Πάντως, όλοι οι θεωρητικοί συμφωνούν ότι τα ερωτήματα και κάποιες από τις απαντήσεις έχουν αλλάξει, αλλά διαφωνούν ποιά είναι τα ερωτήματα αυτά και ποιές οι αντίστοιχες απαντήσεις. Τα θέματα που έχουν προκύψει σχετίζονται:

- πρώτον, με τον αν έχει μειωθεί η σημασία της στρατιωτικής δύναμης στη διεθνή πολιτική. Για ορισμένους αυτό σημαίνει ότι οι στρατιωτικές απειλές είναι λιγότερο κυρίαρχες, ενώ για άλλους ότι η στρατιωτική δύναμη είναι εργαλείο πολιτικής, η αποτελεσματικότητα του οποίου στην πράξη δεν είναι πάντα δεδομένη,
- δεύτερον, με το αν είναι απαραίτητο να ξανασκεφτούμε τις διεθνείς σχέσεις και την εθνική ασφάλεια. Για μερικούς αυτό προκύπτει από τις νέες συνθήκες του μετα-ψυχροπολεμικού κόσμου, ενώ για άλλους από την αποτυχία της ακαδημαϊκής κοινότητας των διεθνολόγων να προβλέψει τη χρονική στιγμή και τη μορφή του τέλους του Ψυχρού Πολέμου,
- τρίτον, με το αν υπάρχει η ανάγκη να διευρυνθεί η αντίληψη για την εθνική ασφάλεια. Για ορισμένους αυτό σημαίνει να συμπεριληφθούν στην έννοια τα εσωτερικά προβλήματα εθνικής ασφάλειας, ενώ για άλλους τη θεώρηση των μη-στρατιωτικών απειλών κατά της εθνικής ευημερίας

στρατιωτικής δύναμης³². Επίσης, η νέα σκέψη εμβαθύνει τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής, ώστε να συμπεριλάβουν μη-κρατικούς δρώντες, όπως το άτομο, τις ομάδες, τους διεθνείς οργανισμούς, καθώς και γενικότερα το διεθνές σύστημα³³.

Πώς, όμως, είναι δυνατό να οριστούν οι έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής υπό το φώς της νέας σκέψης? Ας ξεκινήσουμε με το πως ορισμένοι αναλυτές αντιλαμβάνονται την ασφάλεια. Σύμφωνα με το Robert McNamara, η ουσία της ασφάλειας είναι η ανάπτυξη, που περιλαμβάνει όχι μόνο τη στρατιωτική ικανότητα ενός κράτους να επιβιώσει ως ανεξάρτητη ύπαρξη, αλλά και την ελευθερία να αναπτύξει και να βελτιώσει τη θέση του μακροπρόθεσμα³⁴. Ο John Garnett υποστηρίζει ότι η ασφάλεια έχει να κάνει όχι μόνο με την αίσθηση της εμπιστοσύνης ότι το κράτος, οι θεσμοί του, η ευημερία του και ο τρόπος ζωής του έχουν την ικανότητα να συνεχίσουν να υπάρχουν ανεμπόδιστα³⁵. Ο Robert McKinlay θεωρεί ότι η ασφάλεια είναι η σχετική απουσία απειλών και η ικανότητα αντίδρασης στις τελευταίες. Το κράτος απολαμβάνει υψηλό βαθμό ασφάλειας, όταν έχει την

ως ζητήματα εθνικής ασφάλειας. Βλέπε, περισσότερα, David A. Baldwin, "Security Studies and the End of the Cold War", *World Politics*, vol. 48, no. 1 (October 1995).

³² Όπως τονίζεται "war is not the rational answer to political problems that it formerly was[...], the use of force for aquisitive purposes continues to decline: this is a matter of cost/benefit calculations, changing attitudes and the preferences for alternatives". Ken Booth, "War, Security and Strategy: Towards a Doctrine for Stable Peace", στο Booth (ed.), *New Thinking About Strategy*, ο.π..

Βέβαια, η προσκόλληση στη νέα σκέψη δεν υποδηλώνει ότι θεωρούμε τη στρατιωτική δύναμη περιορισμένης χρησιμότητας στην τρέχουσα διεθνή πολιτική. Απλώς, τα κίνητρα για τη χρήση της είναι, σε πολλές περιπτώσεις, περισσότερο ισχυρά μόνο ότι όταν ένα κράτος πραγματικά υποστεί επίθεση. Όπως εύστοχα υπογραμμίζεται, λόγω του υψηλού κόστους του πολέμου, η στρατιωτική δύναμη είναι πολιτικά περισσότερο χρήσιμη, όταν δεν χρησιμοποιείται άμεσα. Βλέπε John Garnett, "The Role of Military Power", στο John Baylis, et.al, *Contemporary Strategy. Theories and Policies* (London: Groom Helm, 1976); Klaus Knorr, "The International Purposes of Military Power", στο John Garnett (ed.), *Theories of Peace and Security* (London: Macmillan, 1970).

³³ Στο πλαίσιο αυτό, κάποιοι υποστηρίζουν ότι η επέκταση και εμβάθυνση του περιεχομένου της ασφάλειας και της στρατηγικής παραλείπει την κοινωνική διάσταση με την έννοια ότι δεν εξηγεί τη σχέση μεταξύ κράτους και ατόμου, οικονομίας και πολιτικής με όρους κοινωνικών σχέσεων, που τοποθετούνται μεταξύ και γύρω απ' αυτά και που συνιστούν το θεμελιώδες πλαίσιο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Βλέπε Martin Shaw, "There is no Such Thing as Society: Beyond Individualism and Statism in International Security Studies", *Review of International Studies*, vol. 19, no. 2 (April 1993).

³⁴ βλ. Robert S. McNamara, *The Essence of Security* (Great Britain: Hodder and Stoughton, 1968).

³⁵ βλ. John Garnett, "Introduction", στο Garnett (ed.), *Theories of Peace and Security*, ο.π., σελ. 31.

ικανότητα να προωθεί και να προστατεύει τα ζωτικά του συμφέροντα στο περιβάλλον όπου βρίσκεται³⁶. Τέλος, ο Barry Buzan τονίζει ότι η ασφάλεια είναι η επιδίωξη της ελευθερίας από τις απειλές και η ικανότητα των κρατών και των κοινωνιών να διατηρήσουν την ανεξαρτησία και την ακεραιότητά τους απέναντι σε δυνάμεις που θεωρούν εχθρικές. Η κατώτερη γραμμή της ασφάλειας είναι η επιβίωση, που περιλαμβάνει μια σειρά επιδιώξεων σχετικά με τις συνθήκες της³⁷.

Συνθέτοντας τις απόψεις αυτές, ορίζουμε την ασφάλεια τόσο ως την ελευθερία από απειλές όσο και ως την ικανότητα του κράτους να χρησιμοποιεί τα μέσα που έχει στη διάθεσή του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να θωρακίζει, να αναπτύσσει και να εκμεταλλεύεται όλες τις εθνικές και διεθνείς συνθήκες που συμβάλλουν στην προστασία και προώθηση των ζωτικών του συμφερόντων απέναντι σε πραγματικούς ή εν δυνάμει συμμάχους και εχθρούς. Έτσι, η ασφάλεια εξαρτάται πρωτίστως από τις στρατιωτικές, οικονομικές και διπλωματικές συνθήκες του διεθνούς περιβάλλοντος, δηλαδή εξαρτάται από το βαθμό ελευθερίας από απειλές. Ταυτόχρονα, εξίσου πρωτίστως, εξαρτάται από τη στρατιωτική, οικονομική και διπλωματική συμπεριφορά του κράτους, δηλαδή εξαρτάται από την ικανότητα του κράτους να αντιδρά στις απειλές και να προστατεύει τα συμφέροντά του. Συνεπώς, αν και η ασφάλεια θεωρείται γενικά προϊόν του διεθνούς συστήματος, εντούτοις δεν είναι ανεξάρτητη και αποκομμένη από τη συμπεριφορά των κρατών.

Υπό το πρίσμα αυτό, εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι μια προσπάθεια ανάλυσης της εθνικής πολιτικής ασφάλειας του κράτους μέσα από τη σύνθεση του συστημικού

³⁶ βλ. Robert McKinlay, *Third World Military Expenditure. Determinants and Implications* (London: Pinter, 1989), σελ. 110.

³⁷ βλ. Barry Buzan, "New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century", *International Affairs*, vol. 67, no. 3(July 1991), σελ. 432-433.

επιπέδου με το επίπεδο του κράτους. Η σύνθεση αυτή επιτυγχάνεται παίρνοντας την ασφάλεια ως δϊυπόστατη, ότι αφορά, δηλαδή, τόσο τη διαμόρφωση πολιτικών απέναντι στις εξωτερικές πολιτικές άλλων κρατών όσο και τη διαμόρφωση πολιτικών για την κινητοποίηση των κοινωνικών πόρων. Η πολιτική διάσταση της τελευταίας, που αντανakλά τις σχέσεις κράτους και κοινωνίας, δεν λαμβάνεται συχνά υπόψη, γιατί οι διάφορες προσεγγίσεις δίνουν έμφαση είτε στη στρατιωτική δύναμη των κρατών είτε στα οικονομικά θεμέλια της τελευταίας. Ο ρεαλισμός, για παράδειγμα, ενώ θεωρεί ότι οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι είναι πολύ σημαντικοί και ότι οι κοινωνικές δυνάμεις προσδιορίζουν τη στρατιωτική δυναμική των κρατών, εντούτοις υποθέτει ότι οι πόροι και οι κοινωνικές δυνάμεις κινητοποιούνται χωρίς τριβές. Ο μερκαντιλισμός, επίσης, ενώ δίνει έμφαση στη σχέση πολιτικής οικονομίας και εθνικής ασφάλειας, αποδέχεται το κράτος ως αυτόνομη οντότητα που δεν επηρεάζεται από την κοινωνία. Γενικά, το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι οι κοινωνικοί περιορισμοί στην πολιτική κινητοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων είναι καθοριστικοί στην εθνική στρατηγική ασφάλειας, γιατί η προβολή της στρατιωτικής δύναμης των κρατών εξαρτάται από την ικανότητά τους να κινητοποιούν τους απαραίτητους πόρους για την προετοιμασία ή τη διεξαγωγή του πολέμου. Η ικανότητα αυτή αφορά: α) τη διασφάλιση οικονομικών πόρων για την κατανάλωση στρατιωτικού υλικού (πολιτική άντλησης πόρων) β) τη διασφάλιση στρατιωτικού υλικού (πολιτική παραγωγής) και γ) τη διασφάλιση του έμψυχου δυναμικού (πολιτική κινητοποίησης). Η πρωταρχική θέση είναι ότι το κράτος σε μια διεθνή σύγκρουση εμπλέκεται σε δύο καίριας σημασίας δραστηριότητες: πρώτον, στην άμυνα των συνόρων και στον αγώνα με την κοινωνία για την κινητοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών.³⁸

³⁸ βλ. Michael Barnett, "High Politics is Low Politics. The Domestic and Systemic Sources of Israeli

Η διάσταση αυτή της ασφάλειας παραπέμπει ουσιαστικά στη στρατηγική. Γενικά, η στρατηγική αφορά το συνδυασμό των μέσων με τους σκοπούς πολιτικής που το κράτος θέτει. Συνήθως, στη διεθνή βιβλιογραφία έχει επικρατήσει να διαχωρίζεται η στρατηγική σε διάφορα επίπεδα, όπου το χαμηλότερο επίπεδο αποκαλείται στρατηγική και το υψηλότερο υψηλή στρατηγική. Απ' αυτή την οπτική γωνία, η στρατηγική ορίζεται κλασσικά ως “η τέχνη της διανομής και εφαρμογής στρατιωτικών μέσων για την εκπλήρωση των σκοπών της πολιτικής”, ενώ η υψηλή στρατηγική ως “ο συντονισμός και προσανατολισμός των πηγών του έθνους ή ομάδας εθνών για την επίτευξη του πολιτικού σκοπού του πολέμου”³⁹.

Υπό το φως τη νέας σκέψης για τη στρατηγική, πιστεύουμε ότι ο καλύτερος ορισμός της στρατηγικής δίνεται από τον Andre Beaufre, σύμφωνα με τον οποίο στρατηγική είναι “η τέχνη της διαλεκτικής της δύναμης, ή ακριβέστερα, η τέχνη της διαλεκτικής δύο αντίθετων απόψεων που χρησιμοποιούν δύναμη για να επιλύσουν τη διαφορά τους”⁴⁰. Από την άλλη, η υψηλή στρατηγική έχει ήδη οριστεί με πολύ πιο ευρύ και σύνθετο περιοχόμενο. Ο Barry Posen υποστηρίζει ότι η υψηλή στρατηγική είναι μια αλυσίδα πολιτικών και στρατιωτικών μέσων και σκοπών, αντιπροσωπεύει τον τρόπο με τον οποίο το κράτος κατοχυρώνει την ασφάλειά του⁴¹. Ο Paul Kennedy υπογραμμίζει ότι η ουσία της υψηλής στρατηγικής βρίσκεται στην πολιτική, που είναι η ικανότητα του κράτους να συνδυάζει στρατιωτικές και μη-στρατιωτικές

Security Policy, 1967-1977”, *World Politics*, vol. XLII, no. 4(July 1990).

³⁹ B. H. Liddell Hart, *Strategy. The Indirect Approach*, second enlarged edition (London: Faber and Faber, 1967), σελ. 335-336.

⁴⁰ Andre Beaufre, *An Introduction to Strategy* (London: Faber and Faber, 1965), σελ. 22.

⁴¹ βλ. Barry P. Posen, *The Sources of Military Doctrine* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1984), σελ. 13.

μεταβλητές, προκειμένου να προστατεύσει τα συμφέροντά του⁴². Στο πλαίσιο αυτό, ορίζουμε την υψηλή στρατηγική ως το σύνολο των πολιτικών που χρησιμοποιεί το κράτος για να κατοχυρώσει την ασφάλειά του σε δυναμική αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση με τις πολιτικές πραγματικών ή εν δυνάμει συμμάχων και εχθρών.

Συνοπτικά, η ασφάλεια και η στρατηγική βρίσκονται σε αμοιβαία διάδραση, σε διαλεκτική σχέση μεταξύ τους. Η ελευθερία από απειλές και η ικανότητα αντίδρασης σ' αυτές συνδέονται διαλεκτικά με την ικανότητα κινητοποίησης πλουτοπαραγωγικών πόρων και εφαρμογής αντίστοιχων πολιτικών. Κατ' επέκταση, η πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η διαλεκτική μεταξύ υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού προσδιορίζεται από την ικανότητα της Ε.Ε. να διαμορφώνει και να εφαρμόζει πολιτικές κινητοποίησης πόρων(στρατηγική) με σκοπό την κατανομή τους κατά τρόπο που να παραμένει ελεύθερη από απειλές και να διαθέτει την ικανότητα να προωθεί τα συμφέροντά της(ασφάλεια). Εξαρτάται, δηλαδή, από τη διαλεκτική της στρατηγικής και της ασφάλειας, τη διαλεκτική της συμπεριφοράς των κρατών-μελών και της δομής των διαδράσεών τους.

1.3. Αντικείμενο Έρευνας

Δύο είναι τα κύρια ερωτήματα σχετικά με την αιτιοκρατία της διαδικασίας ενοποίησης που ο ακαδημαϊκός κλάδος των διεθνών σχέσεων προσπαθεί να απαντήσει: πρώτον, ποιές είναι οι πρωταρχικές κινητήριες δυνάμεις και δεύτερον,

⁴² βλ. Paul Kennedy, "Grand Strategy in War and Peace: Towards a Broader Definition", στο Paul Kennedy (ed.), *Grand Strategies in War and Peace* (New Haven and London: Yale University Press, 1991), σελ. 5.

ποιά θα είναι η τελική της κατάληξη. Το αντικείμενο έρευνας της εργασίας θα περιοριστεί στο πρώτο ερώτημα.

Επίκεντρο του αντικειμένου έρευνας είναι η ασφάλεια και η στρατηγική στην Ε.Ε. Οι έννοιες αυτές δεν γίνονται αντιληπτές μόνο στη στρατιωτική τους διάσταση. Στο πλαίσιο της ευρύτερης θεώρησής τους, με όρους επιπέδου ανάλυσης αντιλαμβανόμαστε την ασφάλεια ως αντανάκλαση του συστήματος των κρατών-μελών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, του όλου της ευρωπαϊκής πολιτικής, ενώ τη στρατηγική ως αντανάκλαση του κρατικού-εθνικού επιπέδου, των επιμέρους πολιτικών των κρατών-μελών.

Προς την κατεύθυνση αυτή, η ερευνητική μας προσπάθεια δεν επιδιώκει να αναλύσει ούτε την τρέχουσα πολιτική και οικονομική συγκυρία ούτε την παρούσα θεσμική συγκρότηση της Ε.Ε γενικότερα και της ΚΕΠΠΑ ειδικότερα. Δεν έχει ως σκοπό να στηριχθεί στη θεσμική και νομική ανάλυση, προκειμένου να εξεταστούν και να κατανοηθούν οι διατάξεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Μάλλον, το θεσμικό πλαίσιο, καθώς και η ιστορική διάσταση της διαδικασίας πολιτικής συσσωμάτωσης⁴³, θεωρούνται ως δεδομένα, ώστε να προχωρήσουμε στην εξέταση άλλων ερωτημάτων. Τα τελευταία αφορούν πως η δυναμική της ασφάλειας και της στρατηγικής μπορεί να συλληφθεί θεωρητικά κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξηγηθεί η συσσωμάτωση από μια διαφορετική οπτική γωνία. Ο κύριος προβληματισμός που κατευθύνει την έρευνα μας είναι η ανίχνευση των σταθερών δυνάμεων που επηρεάζουν την εξέλιξη της ολοκλήρωσης κάτω από ποικίλλες εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες. Γι' αυτό, η

διαφορετική θεωρητική σύλληψη θα πρέπει να ορίζει όχι μόνο τις διεθνείς, αλλά και τις εσωτερικές παραμέτρους.

Ο στόχος της έρευνας είναι θεωρητικός και στοχαστικός. Επιδιώκει να διαμορφώσει και να προτείνει ένα διαφορετικό πλαίσιο ανάλυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, που θα προκύψει αφενός, από την κριτική διερεύνηση των πλεονεκτημάτων και αδυναμιών των κυρίαρχων προσεγγίσεων και θεωριών, αφετέρου, από τη σύνθεση ορισμένων απ' αυτών γύρω από τον άξονα των δύο φαινομενικά διακριτών, αλλά διαλεκτικά ενωμένων επιπέδων ανάλυσης: το συστημικό και το εθνικό. Το προτεινόμενο πλαίσιο ανάλυσης δεν συνιστά μια νέα θεωρία ή ένα νέο γενικό θεωρητικό σχήμα εξήγησης του φαινομένου της συσσωμάτωσης στη δυτική Ευρώπη. Αποτελεί ένα σχέδιο οικοδόμησης μιας διαφορετικής προσέγγισης (approach), που επιχειρεί να προσδιορίσει τους ανεξάρτητους εκείνους παράγοντες που επηρεάζουν περιοριστικά την εξέλιξη της ολοκλήρωσης, τα θεσμικά μορφώματα, τις πολιτικές επιλογές, τη συμπεριφορά των κρατών-μελών, καθώς και τις διαδράσεις, τις τριβές και τις συγκρούσεις που συντελούνται μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών στη διαδικασία της συσσωμάτωσης.

Η μέθοδος έρευνας είναι η ευρύτερη θεωρητική μέθοδος με την έννοια ότι αρχικά θα ξεκινήσει και θα στηριχθεί σε καταξιωμένες θεωρίες διεθνών σχέσεων, που είναι “πηγές άντλησης γνώσης, αναλυτικών εργαλείων και αξιόπιστων ερμηνευτικών προτάσεων”⁴⁴. Η επιλογή των θεωρητικών εργαλείων θα γίνει κατά τέτοιο τρόπο,

⁴³ Βλέπε περισσότερα, Πάνος Τσακαλογιάννης, *Η Πολιτική Διάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996); Ν. Κοτζιάς, “Η Πολιτική Άμυνας της ΕΟΚ-Αντιθέσεις, Ιστορικά Πλαίσια και Προοπτικές”, *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τεύχος 14-15(1992).

⁴⁴ Π. Ήφαιστος, “Η Ανάλυση των Διεθνών Σχέσεων και η Εθνική Στρατηγική της Ελλάδας”, *Βήμα των Διεθνών Σχέσεων*, τεύχος 1 (Ιανουάριος 1995), σελ. 45.

ώστε να εξυπηρετηθούν οι στόχοι της εργασίας, δηλαδή να αξιοποιηθεί κριτικά η διεισδυτική και επεξηγηματική τους ικανότητα για τη συγκρότηση της νέας προσέγγισης που επιδιώκουμε να προτείνουμε. Οι υπάρχουσες προσεγγίσεις και θεωρίες θα εξεταστούν σε σχέση με την έμφαση και την πρωτεριότητα που αποδίδουν στις μεταβλητές που βρίσκονται στο συστημικό και εθνικό επίπεδο ανάλυσης αντίστοιχα. Το κυριότερο πρόβλημα των προσεγγίσεων αυτών είναι ότι ερμηνεύουν την ολοκλήρωση στη βάση ενός μόνο επιπέδου ανάλυσης, αγνοώντας την επίδραση που, ενδεχομένως, ασκούν οι μεταβλητές άλλων επιπέδων ανάλυσης. Το προτεινόμενο πλαίσιο ανάλυσης αποσκοπεί να συνθέσει τις θέσεις φαινομενικά συμβατών προσεγγίσεων, που ανάγουν, ωστόσο, σε αιτιώδη συντελεστή της διαδικασίας ενοποίησης διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης.

Μ' άλλα λόγια, το αντικείμενο έρευνας της εργασίας είναι ο προσδιορισμός των κινητήριων δυνάμεων της ολοκλήρωσης μέσα από την οικοδόμηση μιας νέας θεωρητικής προσέγγισης, που στηρίζεται στη διαλεκτική σύνθεση των δύο επιπέδων ανάλυσης, το σύστημα και το κράτος. Η μέθοδος έρευνας είναι θεωρητική στη βάση της λογικής της διαλεκτικής προσέγγισης, που προσπαθεί να αναδείξει τον αδιάσπαστο και ενιαίο χαρακτήρα αντιφατικών τάσεων, δείχνοντας πως το όλο συγκροτεί και αναπαράγει το επιμέρους και πως το τελευταίο με τη σειρά του συγκροτεί, εντάσσεται και αναπαράγει το όλο. Το πλεονέκτημα της μεθόδου αυτής είναι ότι μας επιτρέπει να συλλάβουμε θεωρητικά τη συσσωμάτωση ως ενιαία και αδιαίρετη διαδικασία αντιφάσεων, οπισθοδρομήσεων, αλλαγών, συνθέσεων και προόδων τόσο στο εσωτερικό του καθενός όσο και στις σχέσεις μεταξύ του όλου και των μονάδων.

Η κεντρική θεωρητική θέση της εργασίας είναι ότι το όλο-σύστημα και οι μονάδες-κράτη-μέλη της Ε.Ε προϋποθέτουν το ένα το άλλο και διαλεκτικά παράγουν τη δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Στη διαλεκτική αυτή σύνθεση ο συστημικός παράγοντας της ασφάλειας συνιστά την απαραίτητη, αλλά όχι επαρκή συνθήκη, ενώ ο εθνικός-κρατικός παράγοντας της εθνικής στρατηγικής αποτελεί την απαραίτητη και σε συνδυασμό επαρκή συνθήκη των διεργασιών και εξελίξεων που συνδέονται με την ευρωπαϊκή συσσωμάτωση. Μ' άλλους όρους, το σύστημα αποτελεί τον προωθητικό μηχανισμό ή την περιοριστική δύναμη που διαμορφώνει την έκβαση της ολοκλήρωσης. Το κράτος αποτελεί τη δύναμη εκείνη που πυροδοτεί τις διεργασίες και διαδικασίες, που βρίσκονται πίσω από την εκάστοτε έκβαση.

Υπό το πρίσμα των επιδιώξεων αυτών, η εργασία προσδοκά να διευρύνει τη μεθοδολογική και θεωρητική ατζέντα των κοινοτικών σπουδών στην ελληνική βιβλιογραφία από δύο απόψεις.

- πρώτον, η προσπάθεια οικοδόμησης μιας νέας προσέγγισης στη βάση της δημιουργικής αξιοποίησης της συσσωρευμένης εμπειρίας και γνώσης των υπαρχόντων προσεγγίσεων εκτός του ότι συμβάλλει στην εξέταση του κοινοτικού φαινομένου από διαφορετική πτυχή, διανοίγοντας ενδεχομένως νέες θεωρητικές προοπτικές, εξυπηρετεί την ανάγκη και προωθεί τη λογική του γόνιμου διαλόγου και της ακαδημαϊκής σύγκλισης ιδεών σε βάρος της στείρας αντιπαράθεσης αποκλίνοντων απόψεων⁴⁵,

⁴⁵ Ήδη από τη δεκαετία του '70 είχε επισημανθεί η ακαδημαϊκή πολυδιάσπαση και η έλλειψη διεπιστημονικών προσεγγίσεων στο πεδίο των κοινοτικών σπουδών. Τονίζονταν ότι "what is unfortunate is that groups of scholars tend to equate the progress of the field with the progress of their own particular approach and to ignore scholars whose work begins with different premises and definitions. Integration studies thus proceed along a number of parallel tracks, and passengers rarely transfer from one train to another. In such a situation of mutual incomprehension, productive scholarly

- δεύτερον, η σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης θέτει το ερώτημα πως είναι δυνατό προσεγγίσεις και θεωρίες που πηγάζουν από διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης να διαμορφώσουν ένα συνεκτικό πλαίσιο ανάλυσης και εξήγησης ενός συγκεκριμένου αντικειμένου έρευνας. Η απάντηση αυτή παραπέμπει όχι μόνο στα γνωρίσματα, στις επιμέρους διαφορές και στις προϋποθέσεις με τις οποίες οικοδομούνται η προσέγγιση και η θεωρία, αλλά και σε επιστημολογικά και οντολογικά ζητήματα, με τα οποία η θεωρία των διεθνών σχέσεων, που παραδοσιακά επικεντρώνεται στην εξέταση της δυναμικής αυτής καθ' αυτής της παγκόσμιας πολιτικής, άρχισε να ασχολείται σχετικά πρόσφατα. Βέβαια, το θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης που θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε δεν αντιπροσωπεύει τη συνολική πραγματικότητα της ευρωπαϊκής πολιτικής, αλλά ορισμένες πλευρές της, και αυτές κατά προσέγγιση, διότι εξετάζονται από συγκεκριμένη οπτική γωνία. Έτσι, σε καμιά περίπτωση, οι προσδιοριστικοί παράγοντες των πλευρών αυτών δεν είναι προορισμένοι να καθορίσουν νομοτελειακά, παρά μόνο να επηρεάσουν περιοριστικά, τη μελλοντική πορεία της ολοκλήρωσης.

debate-let alone cooperation-is hardly possible". Pentland, *International Theory and European Integration*, ο.π., σελ. 20-21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ζητήματα Οντολογίας, Επιστημολογίας και Μεθοδολογίας στη Συγκρότηση Θεωρητικής Προσέγγισης

Το κεφάλαιο ασχολείται με τη θεώρηση οντολογικών, επιστημολογικών και μεθοδολογικών ζητημάτων¹ σε σχέση με τη διαμόρφωση εναλλακτικών πλαισίων ανάλυσης στις διεθνείς σχέσεις. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να διευκρινίσει τις διαφορές μεταξύ προσέγγισης και θεωρίας, να εξετάσει τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις οικοδόμησης προσέγγισης και θεωρίας και να παρουσιάσει κριτικά τη συζήτηση που έχει αναπτυχθεί γύρω από το πρόβλημα των επιπέδων ανάλυσης.

Ουσιαστικά, επίκεντρο του ερευνητικού μας ενδιαφέροντος είναι η ανάγνωση και

¹ Ἀβιάε ἀδανάβοϋοῖ ἰά ἀεᾶἐνβῖπτοῖα ἰαδούγῃ ἡδωτεῖαβᾶο, ἀδεόδοϋῖτεῖαβᾶο ἐᾶε ἰαεῖατεῖαβᾶο. Ὅι ἡδωτεῖαεῦ ὀπυᾶεῖα Ἀβιάε αἰ ὅα ἐῖεῖμῖεῦ ὁᾶεῖμῖαἰᾶ, ἰε αἰοβᾶοῖε-ᾶο ἀεᾶᾶεᾶοβᾶο ἐᾶε ἀνῖδ, ῖ-ῖοι αἰδᾶεᾶεἰᾶἰεῖῖ ῖδανῖ. Ὅι ἀδεόδοϋῖτεῖαεῦ ὀπυᾶεῖα Ἀβιάε αἰ ἐᾶε δῖοδ ῥ ἀδεόδοϋῖεῖῖ ἀεᾶᾶεᾶοβᾶ ἰδῖαβ ἰᾶ ῖαϥᾶοᾶε ὅᾶ αἰδᾶεᾶεἰᾶἰεῖῖ αἰῖοϥ ὀῖι ἐῖεῖμῖεῖῖ ὁᾶεῖμῖῖῖ. Ὅι ἰαεῖατεῖαεῦ ὀπυᾶεῖα Ἀβιάε δῖοδ ῥ ἀδεόδοϋῖεῖῖ ἀᾶᾶῖοῖεῖῖ ἀεᾶᾶεᾶοβᾶ ἀδῖεῖδῖᾶε ἰᾶ ὀᾶᾶεᾶεῖῖῖῖ ὀπῖδῖ ὀϥ αἰδᾶεᾶεἰᾶἰεῖῖ αἰῖοϥ ὀῖι ἐῖεῖμῖεῖῖ ὁᾶεῖμῖῖῖ.

[illegible]

Ἀἀϊέέῦ, ἰ' ὑνῖρὸ ἀδὲδῶῖαῖδ ἁῖῦῖδὸζῶ, “the basic ontological question is whether there is a real-world difference in kind in what systems-terms and unit-terms refer to. If so, how do systems relate to units? If not, is the shared referent primarily that of the system-terms, the unit-terms or (in spirit of what philosophers call neutral monism) neither? The basic epistemological question is how statements about international relations can be known, or at least rationally believed, to be true or false. How, for example, can claims about real but unobservable systemic pressures be justified? The basic methodological question is what forms of explanation or understanding are to be attempted and how they are to be achieved. For instance, what criteria must causal and interpretative analyses of international affairs satisfy? Do we need both?”. Martin Hollis and Steve Smith, “Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations”, *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4 (October 1991), ὁᾶῖ. 394.

αξιολόγηση των θεωρητικών και μεθοδολογικών εκείνων στοιχείων, που συνδέονται στενά και είναι δυνατό να συμβάλουν στη θεμελίωση της διαφορετικής προσέγγισης που επιθυμούμε να συγκροτήσουμε.

2.1. Προσέγγιση και Θεωρία

Θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τρία βασικά επιστημολογικά ερωτήματα. Πρώτον, ποιός είναι ο εννοιολογικός προσδιορισμός των όρων “προσέγγιση” και “θεωρία”. Δεύτερον, πώς παράγεται ως γνωσιολογικό πλαίσιο η προσέγγιση και η θεωρία. Τρίτον, ποιός είναι ο σκοπός της θεωρίας. Η τοποθέτησή μας κρίνεται απαραίτητη, γιατί δεν έχει εδραιωθεί, μέχρι σήμερα, κοινή αντίληψη μεταξύ των ερευνητών της ακαδημαϊκής κοινότητας των διεθνών σπουδών σχετικά με τα επιμέρους αυτά ερωτήματα, που ανάγονται, τελικά, στο σύνθετο ζήτημα της παραγωγής επιστημονικής γνώσης².

Κρίνεται αναγκαίο να υπογραμμίσουμε ότι αντιλαμβανόμαστε τους όρους προσέγγιση και θεωρία ως δύο ξεχωριστά εργαλεία υλοποίησης μεθόδων. Η επισήμανση αυτή έχει δύο διαστάσεις, μια γενικότερη και μια ειδικότερη. Η γενική διάσταση είναι ότι η προσέγγιση και η θεωρία αποτελούν τόσο εργαλεία υλοποίησης οντολογικών και επιστημολογικών μεθόδων όσο και μέσα διεκπεραίωσης ερευνητικών μεθόδων. Η ειδική διάσταση είναι ότι η προσέγγιση συνιστά το κύριο εργαλείο ανάλυσης που χρησιμοποιείται απ’ όλες τις μεθόδους, οντολογικές, επιστημολογικές και ερευνητικές. Είναι η σπονδυλική στήλη κάθε μεθόδου. Έτσι, η

² Άεά ιέα όδιιδόέέβ έάέ αιδάηέόόάουιΎίς αδέόέυδός διδ ό=αδέέιγ δñĩäëçιάόέόιγ, äëÝðå Michael Nicholson and Peter Bennett, “The Epistemology of International Relations”, όδι A.J.R. Groom and Margot Light (eds.), *Contemporary International Relations: a Guide to Theory* (London: Pinter, 1994).

προσέγγιση ταυτίζεται πολλές φορές με τη μέθοδο, δηλαδή αποτελεί το γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο χρησιμοποιείται η μέθοδος. Από την άλλη, η θεωρία είναι εκείνο το μέσο ανάλυσης που συμβάλλει στην ‘ολοκλήρωση’ της μεθόδου. Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι η θεωρία ως τέτοια αποτελεί από μόνη της ξεχωριστή ερευνητική μέθοδο.

Όσον αφορά τον όρο προσέγγιση, τονίζεται ότι η προσέγγιση επιτελεί τρεις κύριους λειτουργικούς σκοπούς:

- πρώτον, αποτελεί ένα σύνολο κριτηρίων και διαδικασιών, που βοηθούν τον ερευνητή στην αναζήτηση, επιλογή και αξιολόγηση του υλικού,
- δεύτερον, συνιστά ένα πλαίσιο συστηματικής οργάνωσης και ανάπτυξης της σκέψης σχετικά με την ιεραρχική σπουδαιότητα διαφόρων μεταβλητών και τη διαμόρφωση υποθέσεων εργασίας, και
- τρίτον, παρέχει κοινή γλώσσα επικοινωνίας μεταξύ των ερευνητών που την υιοθετούν³.

Υπό το πρίσμα των λειτουργιών αυτών, η προσέγγιση ως διανοητική κατασκευή αντιπροσωπεύει τη συλλογική αντίληψη που μοιράζεται μια ομάδα ερευνητών μιας συγκεκριμένης ακαδημαϊκής κοινότητας για την πραγματικότητα του κόσμου που μας περιβάλλει. Η αντίληψη αυτή δεν είναι στατική, αλλά συνεχώς αναθεωρείται και αναδιαμορφώνεται μέσα από τη διαλογική αντιπαράθεση με στόχο είτε την

³ Æ. Charles Pentland, *International Theory and European Integration* (London: Faber and Faber, 1973), Æ. 16-17.

‘πραγματολογική’ διάψευση και ανατροπή της προσέγγισης (falsification) είτε τη μετεξέλιξή της σε θεωρία⁴.

Γενικότερα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η προσέγγιση είναι αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας κατασκευής θεωριών. Η προσέγγιση αφορά την οπτική γωνία από την οποία εξετάζεται ένα συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας. Προσδιορίζει το επίπεδο ανάλυσης και τις μονάδες ανάλυσης, δηλαδή τον τρόπο ανάλυσης και τις μεταβλητές πάνω στις οποίες θα πρέπει να εστιαστεί το ερευνητικό ενδιαφέρον. Χρησιμοποιεί υπάρχουσες θεωρίες ή συνθέτει εργαλειακές θεωρητικές προτάσεις και αναλυτικές κατηγορίες, που προέρχονται από διαφορετικές σχολές σκέψης, ή ακόμη διαμορφώνει και ορίζει νέες θεωρητικές και αναλυτικές κατηγορίες, προκειμένου να φωτίσει, να περιγράψει και να κατανοήσει αυτό που επιδιώκει να παρατηρήσει. Κύριος σκοπός της προσέγγισης είναι η στοιχειοθέτηση του αντικειμένου έρευνας και η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο συνδέονται τα επιμέρους στοιχεία του. Η προσέγγιση, λοιπόν, αποβλέπει στο να περιγράψει και να αναλύσει αυτό που παρατηρεί.

Για να μετεξελιχθεί μια προσέγγιση σε θεωρία θα πρέπει να προσδιοριστούν όχι μόνο οι παράγοντες που επηρεάζουν το υπό εξέταση αντικείμενο έρευνας, αλλά και πως αυτοί συγκροτούν το τελευταίο, συνδέονται αιτιωδώς μεταξύ τους και αλλάζουν από συγκυρία σε συγκυρία. Μ’ άλλα λόγια, όταν η προσέγγιση προχωρεί στην κατασκευή ελεγχόμενων υποθέσεων εργασίας, που προσπαθούν ως σύνολο με τις θεωρητικές και αναλυτικές κατηγορίες να εξηγήσουν το πως και το γιατί της στοιχειοθέτησης του συγκεκριμένου αντικειμένου έρευνας, τότε η προσέγγιση μετατρέπεται σε εργαλείο

⁴ Όδι Βάει.

οικοδόμησης θεωρίας. Απ' αυτή την άποψη, το ερώτημα που τίθεται είναι τι ακριβώς υποδηλώνει ο όρος “θεωρία”.

Η θεωρία είναι ένα συνεκτικό σύνολο προσεκτικά επιλεγμένων, λογικά αλληλοσυνδεόμενων και εμπειρικά επιβεβαιωμένων γενικών υποθέσεων εργασίας(hypotheses), που περιγράφουν, κατανοούν και εξηγούν τα φαινόμενα της πραγματικότητας. Αντιπροσωπεύει τη συσσωρευμένη γνώση που έχει παραχθεί μέσα από συστηματική και ορθολογικά δομημένη πνευματική δραστηριότητα με σκοπό τη συγκρότηση ενός πλέγματος αλληλεξαρτώμενων προτάσεων, που συλλαμβάνουν και αναλύουν τις σχέσεις μεταξύ διαφόρων μεταβλητών του εμπειρικού κόσμου. Η θεωρία προβάλλει επιχειρήματα και θέσεις με σχετική αντικειμενικότητα με την έννοια ότι έχουν διϋποκειμενική ισχύ, που ξεπερνούν την προσωπική αξιολόγηση του κάθε ερευνητή. Βέβαια, αν και η επιστημονική διαδικασία δεν “είναι σε θέση να συνδέσει με λογικά έγκυρο τρόπο τον κόσμο του όντος με τον κόσμο του δέοντος”⁵, η θεωρία ενσωματώνει, σε ορισμένο βαθμό, συνειδητά ή ασυνείδητα, κανονιστικές αξιολογήσεις και σκοπιμότητες που υπαγορεύονται από ιδεολογικές και πολιτικές ανάγκες⁶.

⁵ ΔΥόητο Α. ΆΥίοιο, *Ιε ΕίετιέέΥο ΑδέοόΡιαό. Ιέα ΑέοάαυαΡ* (ΆεΡία: ΌδδύεΡού, 1995), όαε. 22

⁶ Άε’ άδού άάί άβίαέ όδΥίεί όι όάείυίαίί ιπείόΥίαό δόδ-Υό όço έαυηβάό ίά αείαερίπιδάέ Ρ ίά αίαέαυιγίόάέ έάδΥ όΥόίεί όηυδι, ρόδα ίά δπιδάαίιαβέιδάέ ‘οάιδάόέάέΥ’ όόçi δπιδάαίιαβέιδάέ όδάέάεπείΥίαό άίεπειαέέΥό έΥόάέό έάέ ίά δπιδάαίιαβέιδάέ όδάέάεπείΥίαό ότεόέέέΥ έάαπειαβίαόά. Άδ’ άδδΡ όçi Υόίωç, ç έαυηβά άδέόάεάβ Υία ηύει δαηύιπει ίά άεάβίι όυί ‘ηπαίίέεβί αέάιγίαίυί’ όιό ΆέηΥιόέ, αεεάαΡ άίόδçηάόάβ όέό άδέόάαΥό όço άέΥόόιδά άηόόβάό έάέ ίαόάδηΥδάόάέ όά ιç-άίέόιυί ηίειηδιβόçό όço δτεέόέέΡό όço έάαπειαβίαό. Όδύ όι δηβόία άδδύ, όάβιτιό ίά άδίαα-όίγία όçi Υόίωç υόέ “άέά όçi έάδΥ έάέπύό έίειυίέέΡ άδέέηΥόçόç έάέ όç άέΥ-όçό όço ίεάό Ρ όço Υέεçό άηιçιάόέέέΡό άεατ-Ρό όά έΥέά άδέόόçιπείέυ αεβόçιά άδισάόβæάέ Υίαό Υέετδ δαηΥατιόά {δΥήά, αεεάαΡ, όά άδέόόçιπείέέΥ έπείόΡηέά άίειπειαέόçόç} ι όδó-άδέόιυό όço έó-γίό ίαόάίγ όυί αέάουηύί άδέόόçιπείέβί ηάοιΥόυί, ό-τεβί, άδέόόçιπείέβί έάόιβί[...], όόέό έίειυίέέΥό άδέόόΡιαό, όόέό ιδιβάό όι άοάηιόιΥίι όέΥετδ έάέ όι έάέάαηυίΥίι άβαιο δάεηαίαόέόιγύ άβίαέ δαηέηέοιΥία Ρ άίγδαηέόά, ι έάίυίαό όιό όδó-άδέόιγύ όço έó-γίό υό ηόειόόέέίγ δαηΥατιόά άέά όçi έίειυίέέΡ έάέέΥηύόç όço άεΡεάέάό ίεάό άηιçιάβáό όço δπιδάαίιαβέιδάέ άβίαέ άδισάόέόέέυό[...], ç έó-γύ όço ίεάό Ρ όço Υέεçό άηιçιάβáό άάί δπιδέγδóάέ όυόι άδύ όç άγίαίç όυί άδέόόçιπείέβί έάόιβί όιό όçi όύτεάόίγί, έάέ ότεγύ δαηέηέοιΥίç όçιάόβá Υ-άέ όι ιΥάάέτδ όço -ηçιάόιäυόçόçό. Ç έó-γύ άδδΡ[...], δπιδέγδóάέ έάδΥ έγñεί ευαί άδύ αΥίαέά έίειυίέέΡ άδέηηιβ: όç άγίαίç όço δτεέόέέΡό έάαπειαβίαό[...], άί όΥεάέ όç

Η θεωρία περιλαμβάνει αξιωματικές υποθέσεις και αναλυτικές κατηγορίες. Οι αξιωματικές υποθέσεις(theoretical assumptions) είναι θεωρητικές προτάσεις που προσδιορίζονται και γίνονται αποδεκτές σαν σταθερά σημεία εκκίνησης της λογικής ανάλυσης των αιτιακών σχέσεων μεταξύ εμπειρικών δεδομένων. Δεν εισάγονται στη θεωρία με αιτιοκρατικούς όρους, δηλαδή δεν στηρίζονται αναγκαστικά στην εμπειρική πραγματικότητα, αλλά δημιουργούνται ως προϊόν της διακριτικής ευχέρειας του ερευνητή με σκοπό να διευκολύνουν την εξέταση των πληροφοριών και να χρησιμεύσουν στην εξήγηση των μεταξύ τους διασυνδέσεων. Αποτελούν την πρωταρχική πηγή από την οποία εξάγονται λογικά υποθέσεις εργασίας, η εγκυρότητα ή μη των οποίων επαληθεύεται σε αντιπαράθεση με συγκεκριμένα παρατηρήσιμα γεγονότα. Η αξία τους σαν γενικώς ισχύουσες σταθερές δεν είναι ‘πραγματολογική’, αλλά προσδιορίζεται από τη χρησιμότητά τους στην οικοδόμηση της θεωρίας της οποίας είναι αναπόσπαστα μέρη⁷. Γι’ αυτό, η εγκυρότητα μιας θεωρίας δεν μπορεί να αμφισβητηθεί με βάση τις αξιωματικές υποθέσεις, διότι οι τελευταίες δεν υπόκεινται

[illegible]

ΔΥίουο, ἀβιάς ἀεβέαά υόε εΥέα εαυνβ δανέΥ-αé Υία αάειυ εαίρειόόέεΠο αόεαéναόβαό εάé δρεόόέεΠο όέρειόειυόφάό, αέαόβ αόεργόόάόά τέ αέαίρειουόΥό εάé τέ όδριόόφνέέόΥό όφό αβιάé όάόδου-πυία αίόέέαβιαία éάé όδρεάβιαία όφό Υνάόιαό. Αόβόφό, εΥέα εαυνβ δανέΥ-αé Υία αάειυ 'όνααίαόερεαέεργ είδανέαέέόιργ' ία όφί Υίρειά υόé αέάεαέέαβ όφί αόρεεαέόόέέειυόφά éάé όι αέΥιεαόόι όφό αίΠαφόφό όιό έρείυίέεργ αέέόόφόργ. ΌόιαόΠο, υόάί φ αόεαéναόβα éάé ι 'όνααίαόερεαέέειυό είδανέαέέόίυό' ανβόέρειόάé όά 'μερερεαέέΥ αέέόόφίρειέΥ υνέα', ααί ίδιπύρια δανΥ ία όόιόυίόόιόία ία όφί Υόιόφ υόé 'the normative foundations and prescriptive uses of theory are part of the total fabric of an approach and to examine them critically may aid an understanding of its explanatory component'. Pentland, *International Theory*, ι.δ., όάé. 17-18.

⁷ ἄθ. Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics* (Reading: Addison-Wesley, 1979), ὁἰ. 9-10. ἡθεοῦ ὁφθαλμοῖς ἡ ὁδοῦ ἡ ἀεὶ ὁδὸς ἀνέκδοτος ὁδὸς ὁδὸς, “a theory contains at least one theoretical assumption. Such assumption are not factual. One therefore cannot legitimately ask if they are true, but only if they are useful[...]the point is that assumptions are neither true nor false and that they are essential for the construction of theory”. Ὀδοῖς ἡθεοῦ, ὁἰ. 117-119.

σε εμπειρικό έλεγχο. Μια θεωρία μπορεί να αξιολογηθεί μόνο με αναφορά τις αναλυτικές κατηγορίες και τον τρόπο με τον οποίο αυτές επιβεβαιώνονται.

Οι αναλυτικές κατηγορίες είναι έννοιες(concepts) και υποθέσεις εργασίας(hypotheses). Οι έννοιες είναι θεωρητικές ιδέες, όπως για παράδειγμα η δύναμη και το σύστημα, που συνιστούν στοιχεία του περιεχομένου των υποθέσεων εργασίας. Η αξία τους εξαρτάται από τη συμβολή τους στην επιτυχή διατύπωση υποθέσεων εργασίας. Οι τελευταίες είναι συμπερασματικές προτάσεις που εξηγούν τη σύνδεση των μεταβλητών και επιβεβαιώνονται εμπειρικά σε σύγκριση με την πραγματικότητα. Οι υποθέσεις εργασίας δεν παράγουν αυτές καθ' αυτές θεωρία, διότι η χαρτογράφηση των διασυνδέσεων δεν προσδιορίζει από μόνη της το λόγο ύπαρξής τους. Μόνο η θεωρία ως ενιαίο και συνεκτικό γνωσιολογικό σύνολο, ή διανοητικό υπόδειγμα, αξιωματικών υποθέσεων και αναλυτικών κατηγοριών είναι σε θέση να εξηγήσει τη σύνδεση των εμπειρικών δεδομένων της πραγματικότητας.⁸

Η τελευταία επισήμανση παραπέμπει σ' ένα γνωστό πρόβλημα, που αφορά τη σύγχυση μεταξύ θεωρίας και θεωρητικού πλαισίου ανάλυσης. Πολλές φορές οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Ωστόσο, υπάρχει σημαντική διαφορά μεταξύ τους. Το θεωρητικό πλαίσιο είναι προσέγγιση ανάλυσης παρά θεωρία ανάλυσης της διεθνούς πολιτικής. Σ' αντίθεση με τη θεωρία, το θεωρητικό πλαίσιο μπορεί να αντιπροσωπεύει είτε μια ταξινόμηση μεταβλητών είτε ένα σύνολο θεωριών, που αποσκοπούν στην περιγραφή, ανάλυση και αξιολόγηση συγκεκριμένων φαινομένων της πραγματικότητας. Στην πρώτη περίπτωση, δηλαδή της ταξινόμησης των μεταβλητών, το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι οι μεταβλητές παρατίθενται

‘αθροιστικά’, χωρίς να προσδιορίζεται η σχέση αιτίας, αποτελέσματος και αλληλεξάρτησης μεταξύ τους⁹. Στη δεύτερη περίπτωση, το θεμελιώδες ερώτημα είναι πώς επιτυγχάνεται η σύζευση ή σύνθεση θεωριών σ’ ένα συνεκτικό πλαίσιο ανάλυσης. Το πρόβλημα προκύπτει από το γεγονός ότι δεν υπάρχει μια ενιαία θεωρία διεθνών σχέσεων, αλλά πολλές θεωρίες, που οικοδομούνται με μη-ομοιόμορφο τρόπο και αναλύουν από την ίδια ή διαφορετικές οπτικές γωνίες το ίδιο ή διαφορετικά αντικείμενα έρευνας. Κάθε θεωρία παράγεται με διαφορετικό τρόπο ανάλυσης, όπως θα δούμε λίγο πιο κάτω, και εξετάζει το αντικείμενο έρευνάς της από διαφορετική οπτική γωνία, δίνοντας έμφαση σ’ ορισμένες μόνο πτυχές και μεταβλητές του τελευταίου, που μπορεί να αφορούν είτε τη συμπεριφορά των δρώντων είτε την επίδραση του περιβάλλοντος στο οποίο αυτή εκδηλώνεται. Υπό το πρίσμα αυτό, το ερώτημα θα μπορούσε να διαβαστεί ως εξής: είναι δυνατό θεωρίες που προσεγγίζουν ένα αντικείμενο έρευνας από διαφορετική οπτική γωνία ή απαντούν, ακόμη και από την ίδια οπτική γωνία, σε ξεχωριστά, αλλά αλληλένδετα ερωτήματα, να ενωθούν για να αναλύσουν ένα αντικείμενο έρευνας, ή ένα σύνθετο ερώτημα, ταυτόχρονα στις πολύπτυχες πλευρές του και από περισσότερες οπτικές γωνίες?

⁸ Άεά δά εΎιάδά αδοΎ, αεΎδά οδι βαεί, οάε. 4-8; ΆΎιοιό, *Ιε ΕίετιέεΎο ΑδέοόΡιαό*, ι.δ., οάε. 28.

⁹ Άεά δαηΎαάεαία, αγί αδέοαίαβδ αίαηέεαίηβ αηάοιζοΎο οά ιέα ιάεΎοζ οιοδ, διο οδιεΎοιόι υοέ ζ δηυοαη+έεΡ αέοβά οζο οοιδαηέοηηΎο ουι εηάοβι αηβόεαάε οόζ αοίαίεεΡ οζο αούδαηέεΡδ οιεέοέεΡδ έαέ υοέ οι αέαείΎο δαηέαΎεεηι δηιοαείηβαάε οηι δηυοι ια οηι ιδιβι οά εηΎοζ αίοεαηγί, αίοεεαίαΎηιοάε οηι αέαείΎο δαηέαΎεεηι υ+έ υο αηβ Ρ υο ογόοζία, αεεΎ υο ιέα ογίαόζ οδεεηαβ δαηάαυιουι διο δαηέεαίαΎιαε ααεεΎο απίεεΎο οΎοαέο, οέο οιεέοέεΎο ουι οζιαίοέευδαηυι εηάοβι, οζ αηΎοζ αέαείεεβι έειζιΎοιυι έαέ ιααΎεαδ αέαείαβδ δηιουδέευοζοαδ. Άεά+υηβαηίοαδ οηι αέαείΎο δαηέαΎεεηι οά δηβα δααβα αηαοόζηέδβδουι, οηι οδπαδέυοδέευ, οηι ιέεηιηέευ έαέ οηι εηέιυιέεηοιεέοοοέεευ, αέαεηβηιόι οά εΎε’ Ύία αδ’ αδοΎ οέο αηβδ δζαΎο-ιαόάεζοΎο διο αέαείγζο δαηέαΎεεηιοιό εΎεα εηΎοιόδ αίοβόοιέ+α: α) οηι έαεαοόβδ ουι οζιαίοέευδαηυι εηάοβι, οζ ογίαόζ οζο οδπαδέυοδέεΡδ αγίαίζο Ύεευι εηάοβι έαέ οζι έαοαίηβ οζο οδπαδέυοδέεΡδ αγίαίζο Ύεευι εηάοβι, α) διο αέαεΎοέηιοδ δεηοδιοαηάαυαέεγζο δυηιοδ Ύεευι εηάοβι, οζι ιέεηιηέεβ οάαεαηυοζοά Ύεευι εηάοβι, οζι αηυδαηέεβ αεεδοόέευοζοά διο ιέεηιηέεγζο οσοδβιαίοδ Ύεευι εηάοβι, έαέ α) οζ αγίαίζ ουι αέαείβι ηηααίόιβι έαέ οηι +αηαέοβηα οζο δααεουιέαδ εηέιυιβαδ έαέ εηοεοιγηαδ ΙσοέαοόέεΎ, ζ αηάοιζοέεβ αδοβ δηιοδΎεαέα έαοάεβααε οόζ αέαηυοιόζ ιέαδ εβόοαδ ιαόάεζοβι, +υηβδ ια δηιοαείηβααάε ζ αέοεβζ ο+Ύοζ ιαοαίγ διοδ, δηιέαείΎηιο ια ιαέοζεαβ Ύία οδαεάεηειΎηι οάέιυιαιηι ουι αέαείβι ο+Ύοαυι. Αδ’ αδοβ οζι Ύδιοζ αίοέοδηιοιούδαγέ Ύία εαυηζοέεευ δεαβόέι αηΎεοζο έαέ υ+έ ιέα ια+υηέοδβ εαυηβα β ιέα αδυδαεηα αέαηυοιόζο εαυηβαδ. ΆεΎδα, Daniel Deudney and G. John Ikenberry, “The International Sources of Soviet Change”, *International Security*, vol. 16, no. 3(Winter 1991/92).

Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις, τα ερωτήματα παραπέμπουν σ' ένα κοινό ερώτημα, που αφορά, τελικά, το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης. Το ερώτημα είναι δυνατό να διαβαστεί ως εξής: πώς μπορούν μεταβλητές ή θεωρίες που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης να συγκροτήσουν μια διαφορετική προσέγγιση ή θεωρία ή ένα συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης ενός συγκεκριμένου αντικειμένου έρευνας? Σ' τελευταία ανάλυση, το ερώτημα αυτό είναι η καρδιά της προβληματικής και το επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας. Ουσιαστικά, η διαφορετική προσέγγιση που επιθυμούμε να σχεδιάσουμε και να προτείνουμε, προϋποθέτει την τοποθέτησή μας στο ερώτημα αυτό.

Προς το παρόν, στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, με βάση τις εννοιολογικές κατηγορίες του Lakatos¹⁰, ότι οι διάφορες θεωρίες είναι δυνατό να ταξινομηθούν σε ένα κοινό επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα (scientific research programme) ή, αλλιώς, σε μια κοινή σχολή σκέψης με κριτήριο ένα σκληρό πυρήνα ("hard core") αξιωματικών υποθέσεων και εννοιολογικών κατηγοριών (relatively fix concepts). Στο εσωτερικό του ερευνητικού προγράμματος, οι ξεχωριστές θεωρίες αντιπροσωπεύουν συνολικά την "προστατευτική ζώνη" των βοηθητικών υποθέσεων εργασίας ("protective belt" of auxiliary hypotheses). Αν και πηγάζουν από τον ίδιο σκληρό πυρήνα αντίληψης, οι θεωρίες μπορεί να είναι ριζικά διαφορετικές όχι μόνο γιατί θεμελιώνονται σε διαφορετικό τρόπο ανάλυσης και απαντούν σε διαφορετικά ερωτήματα, αλλά και διότι προσεγγίζουν το ίδιο ερώτημα από διαφορετική οπτική γωνία. Και στις δύο περιπτώσεις, λόγω της πολυπλοκότητας

των φαινομένων και της αλληλο-συσχέτισης των προβλημάτων, το επιστημονικό αίτημα είναι η σύζευξη θεωριών σε ένα ενιαίο θεωρητικό πλαίσιο, που θα διαθέτει μεγαλύτερη επεξηγηματική ικανότητα. Στα αρχικά στάδια διαμόρφωσής του, το θεωρητικό πλαίσιο δεν αποτελεί καινούργια θεωρία, αλλά μια ξεχωριστή προσέγγιση ανάλυσης. Η τελευταία προσπαθεί είτε με άξονα το σκληρό πυρήνα μιας σχολής σκέψης είτε με την παραγωγή νέων αξιωματικών υποθέσεων και εννοιών να εξετάσει το αντικείμενο έρευνας στις ποικίλες του διαστάσεις μέσα από μια πιο “σύνθετη” και διευρυμένη οπτική γωνία. Με τον πρώτο τρόπο, όταν η προσέγγιση κατορθώσει να εξηγήσει τα γνωρίσματα και τη συγκρότηση του αντικειμένου έρευνας, τότε διαμορφώνει με συγκεκριμένες υποθέσεις εργασίας, θεωρητικές προτάσεις-το πρόπλασμα καινούργιας θεωρίας. Με το δεύτερο τρόπο, θέτει τα θεμέλια ενός νέου ερευνητικού προγράμματος.

Απ’ αυτή τη σκοπιά, το ερώτημα που τίθεται είναι όχι μόνο σε ποιο βαθμό οι εναλλακτικές προσεγγίσεις και τα διάφορα θεωρητικά πλαίσια ανάλυσης συμβάλλουν στη διαμόρφωση νέων θεωριών, αλλά κατά πόσο μπορούν να συντελέσουν στη δημιουργία νέου παραδείγματος(paradigm) ή νέου επιστημονικού ερευνητικού προγράμματος. Η δημιουργία νέου ερευνητικού προγράμματος προϋποθέτει όχι μόνο διαμόρφωση γενικευμένων εναλλακτικών θεωριών, αλλά και τη στήριξη των τελευταίων σε αξιωματικές υποθέσεις διαφορετικές από τις κυρίαρχες.

Πώς, όμως, και με ποιά κριτήρια παράγεται η προσέγγιση και, κυρίως, η θεωρία? Ποιά είναι τα επιστημολογικά βήματα που θα πρέπει να ακολουθηθούν προς την

¹⁰ Æ. Imre Lakatos, “Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes”, Æi Imre Lakatos and Alan Musgrave (eds.), *Criticism and Growth of Knowledge* (Cambridge: Cambridge

θεωρητικές κατασκευές δεν αντανakλούν την ‘πραγματικότητα εκεί έξω’, αλλά είναι σαφώς αποστασιοποιημένες απ’ αυτή. Οι θεωρίες ανακατασκευάζουν και εξηγούν μέρος της πραγματικότητας, αλλά δεν ανακαλύπτουν, δεν οικοδομούν, και δεν αναπαράγουν συνολικά την πραγματικότητα. Είναι διανοητικά υποδείγματα που αντανakλούν και απεικονίζουν την απλοποιημένη εικόνα της οργάνωσης ενός πεδίου δραστηριοτήτων και των διασυνδέσεων των μερών του. Σε καμιά περίπτωση, η θεωρία δεν αντιπροσωπεύει τη μοναδική αλήθεια. Μπορεί να ανακατασκευάσει μέρος της πραγματικότητας, αλλά δεν είναι σε θέση να προσδιορίσει τι είναι ακριβώς η πραγματικότητα.¹⁴

Επιπλέον, η ολιστική-συστημική αντίληψη υποστηρίζει ότι η θεωρία είναι, βέβαια, ένα σύνολο ελεγχόμενων υποθέσεων, αλλά δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτό. Ακόμη και εάν η σχέση μεταξύ των μεταβλητών πιστοποιηθεί ως πραγματική συσχέτιση, θα πρέπει να είμαστε σε θέση να εξηγήσουμε πως και γιατί η σχέση αυτή έχει διαμορφωθεί. Συνεπώς, η θεωρία είναι ένα συνεκτικό πλέγμα θεωρητικών ιδεών και αναλυτικών κατηγοριών, κυρίως ελεγχόμενων υποθέσεων, που προσπαθεί να κατανοήσει ένα συγκεκριμένο χώρο της πραγματικότητας και να εξηγήσει τις σχέσεις των παραμέτρων που τον συνθέτουν. Δεν περιγράφει απλώς αυτό που υπάρχει, αλλά και εξηγεί αυτό που υπονοείται πίσω από αυτό που υπάρχει. Η θεωρία είναι η γνώση όχι μόνο του τρόπου, αλλά και του λόγου για τον οποίο συντελούνται και συνδέονται μεταξύ τους διεργασίες και διαδράσεις σ' ένα συγκεκριμένο πεδίο δραστηριοτήτων.

¹⁴ ἡδὴ οὐδὲν ὁρίσασθαι δύναται “theories do construct a reality, but no one can ever say that it is the reality. We are therefore faced with both an infinity of data and an infinity of possible explanations of the data. The problem is a double one. Facts do not determine theories; more than one theory may fit any set of facts. Theories do not explain facts conclusively; we can never be sure that a good theory will not be replaced by a better one”. Waltz, *Theory of International Politics*, ἱ.δ., σελ. 9.

Υπό το πρίσμα αυτό, κύρια επιστημολογική μέθοδος για την κατασκευή θεωριών είναι η απαγωγή. Η επαγωγή δεν μπορεί να παράγει θεωρία, με τη συσώρευση και εξέταση διάσπαρτων πληροφοριών και περιπτώσεων, που να είναι σε θέση να εξηγήσει αυτό που παρατηρεί. Εξάλλου, η επαγωγική παρατήρηση δεν μπορεί από μόνη της, ακόμη και αν ανακαλύψει κάποια κανονικότητα ή βεβαιότητα της πραγματικότητας, να παράγει θεωρία που να εξηγεί τα παρατηρήσιμα γεγονότα. Οι ελεγχόμενες υποθέσεις δεν δημιουργούν από μόνες τους θεωρίες. Το ίδιο συμβαίνει με τις θεωρητικές ιδέες, που μπορεί να είναι είτε αξιωματικές υποθέσεις είτε έννοιες. Ουσιαστικά, οι αξιωματικές υποθέσεις, οι έννοιες και οι ελεγχόμενες υποθέσεις αποκτούν νόημα, υπόσταση και επεξηγηματική ικανότητα μόνο ως ενιαίο σύνολο μέσω των θεωριών που τις χρησιμοποιούν.

Αντίθετα, η απαγωγή, που προχωρεί από το γενικό στο ειδικό μπορεί να εξηγήσει μέρος της πραγματικότητας. Η θεωρία οικοδομείται μέσω της αφαίρεσης, της απλοποίησης και της απομόνωσης ενός συγκεκριμένου πεδίου δραστηριοτήτων. Η αφαίρεση, η απλοποίηση και η απομόνωση ως λειτουργικές διαδικασίες διαμόρφωσης θεωρίας είναι απαραίτητες, γιατί στην πολυσύνθετη και πολυεπίπεδη πραγματικότητα, αφενός, κάθε εμπειρικό δεδομένο είναι στενά συνδεδεμένο και δεν μπορεί να διακριθεί απ' ένα άλλο, αφετέρου το απειράριθμο υλικό κάθε πεδίου δραστηριοτήτων μπορεί να συλληφθεί και να οργανωθεί διανοητικά με ατέλειωτους τρόπους. Απ' αυτή την οπτική γωνία, η επαγωγική μέθοδος βοηθάει τη θεωρία να απομονώσει ένα πεδίο δραστηριοτήτων απ' ένα άλλο και να απλοποιήσει την οργάνωση και τις διασυνδέσεις των μερών του με την έννοια ότι όχι μόνο υποδεικνύει ποιοί παράγοντες είναι περισσότερο σημαντικοί απ' άλλους, αλλά και ειδικεύει με σαφήνεια τις κύριες σχέσεις αιτίας και αλληλεξάρτησης μεταξύ των παραγόντων

Ποιός είναι, όμως, ο σκοπός της θεωρίας? Το ερώτημα αυτό παραπέμπει στο ζήτημα κατά πόσο η ανθρώπινη συμπεριφορά και η κοινωνική πραγματικότητα μπορούν να αναλυθούν με τον ίδιο τρόπο που εξετάζονται τα φυσικά φαινόμενα. Υπάρχουν δύο διαμετρικά αντίθετες επιστημολογικές απόψεις που προσιδιάζουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, στην εμπειρική-αναλυτική και ολιστική-συστημική προσέγγιση αντίστοιχα¹⁶. Η πρώτη άποψη υποστηρίζει ότι κοινωνική συμπεριφορά και η πραγματικότητα μπορούν να εξεταστούν μόνο μέσα από την ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν τις ενέργειές τους. Σκοπός της θεωρίας είναι η κατανόηση(understanding) και ερμηνεία (interpretation) του νοήματος των εμπειρικών φαινομένων και των ανθρώπινων πράξεων με τη γενίκευση κανόνων(rules) και νοημάτων (meanings) συμπεριφοράς. Κατ' κανόνα, η θεωρία έχει ιδιογραφικό χαρακτήρα και προσπαθεί να ανιχνεύσει και να συλλάβει την ανθρώπινη δραστηριότητα ως μια νοηματική ολότητα από βιώματα, αξιολογήσεις και κανονικές επιταγές. Το ζητούμενο είναι η κατανόηση της προέλευσης των φαινομένων και του υποκειμενικού νοήματος(subjective meaning) της κοινωνικής πρακτικής και των θεσμών¹⁷. Η δεύτερη άποψη τονίζει ότι η κοινωνική συμπεριφορά και η πραγματικότητα είναι δυνατό να εξεταστούν όπως τα φυσικά φαινόμενα με την ανάλυση της θέσης και της διασύνδεσης των ανθρώπων στο κοινωνικό τους περιβάλλον. Πρεσβεύει ότι η θεωρία αποβλέπει στην εξήγηση(explaining) των γεγονότων και της ανθρώπινης συμπεριφοράς με την κατασκευή και γενίκευση αιτιωδών σχέσεων μεταβλητών(causal laws), δηλαδή γενικών σχέσεων μεταξύ του

¹⁶ Άέα δέο äýì áððÝð äðüðáèð, âēÝðâ Martin Hollis and Steve Smith, *Explaining and Understanding International Relations* (Oxford: Clarendon Press, 1991).

¹⁷ Äë., äððóçð, Richard Price, "Interpretation and Disciplinary Orthodoxy in International Relations", *Review of International Studies*, vol. 20, no. 2(April 1994); ÄÝìðòð, Ìé ÈíéúìíéēÝð ÄðéóðÈìäð., ì.ð., óäë. 24-25.

ανθρώπου και των εμπειρικών πραγμάτων, συμπεριλαμβανομένου και των ιδιοτήτων τους.

Μια άλλη πτυχή του ζητήματος αφορά κατά πόσο η θεωρία μπορεί πέρα από την εξήγηση να προχωρήσει στην πρόβλεψη γεγονότων. Υποστηρίζεται ότι η θεωρία ως διανοητική κατασκευή θα πρέπει να αξιολογείται με βάση αυτό που υποστηρίζει ότι θέλει να εξηγήσει και ότι είναι δυνατό να προχωρήσει σ' ορισμένες γενικές προβλέψεις σχετικά με συγκεκριμένα θέματα, που προκύπτουν από τη γνώση των κανονικοτήτων των αιτιωδών διασυνδέσεων. Όμως, η θεωρία σε καμμία περίπτωση δεν μπορεί να προβλέψει γενικότητες για σχέσεις διαφορετικές από εκείνες που επιδιώκει να εξηγήσει ή να προβλέψει μοναδικές και ανεπανάληπτες ιδιαιτερότητες για σχέσεις που έχει ήδη εξηγήσει πως έχουν εκδηλωθεί και διαμορφωθεί στο παρελθόν¹⁸. Στο ίδιο πνεύμα σκέψης, οι Viotti και Kauppi σημειώνουν ότι η θεωρία μπορεί να εξηγήσει και να προβλέψει γενικές τάσεις και φαινόμενα¹⁹. Αντίθετα, ο Alexander George πιστεύει ότι η θεωρία μπορεί να εξηγήσει αυτό που έχει συμβεί, παρά να προβλέψει αυτό που θα συμβεί²⁰.

Η θέση μας συνολικά απέναντι στην προβληματική αυτή είναι ότι η επαγωγή και η απαγωγή θα πρέπει να χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό, γιατί είναι αναπόσπαστα μέρη της ερευνητικής διαδικασίας παραγωγής θεωριών. Ο απαγωγικός τρόπος διαμόρφωσης θεωριών μπορεί γόνιμα να συνθέσει στοιχεία του επαγωγικού τρόπου

¹⁸ Waltz, *Theory of International Politics*, ι.δ., όαε. 118 έάέ 121. ¼δὐò ðñíβæää ï óðääñáoÝάò, “prediction is an insufficient criterion for accepting a theory’s validity, for prediction may be right or wrong for many different and accidental reasons”. Óðñ βääí, όαε. 28.

¹⁹ äë. Paul R. Viotti and Mark V. Kauppi, *International Relations Theory*, second edition (New York: Macmillan, 1993), όαε. 3-4.

²⁰ äë. Alexander George, *Bridging the Gap. Theory and Practice in Foreign Policy* (Washington, D.C.: United Institute of Peace Press, 1993), όαε. 107.

με την εφαρμογή κατάλληλης οντολογικής και επιστημολογικής προσέγγισης ή μεθόδου. Μια τέτοια προσέγγιση ή μέθοδος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ολιστική/διαλεκτική, που τις προσδίδουμε διαφορετικό περιεχόμενο απ' αυτό που συνήθως γίνεται αποδεκτό στην επιστήμη, όπως θα συζητήσουμε το θέμα αυτό λίγο πιο κάτω.

Απ' αυτή την άποψη, σκοπός της θεωρίας είναι τόσο η κατανόηση όσο και η εξήγηση. Η κατανόηση δεν είναι τίποτα άλλο παρά οι ιδέες και οι έννοιες που χρησιμοποιεί η θεωρία, προκειμένου να ανιχνεύσει και να αναγνωρίσει τα φαινόμενα εκείνα που είναι μέρος ενός συνεκτικού όλου²¹. Ταυτόχρονα, η θεωρία μπορεί να εξηγήσει, με τη διαμόρφωση αιτιωδών σχέσεων, μέρος της πραγματικότητας και να διαγράψει ένα γενικό φάσμα εναλλακτικών πολιτικών επιλογών για το μέλλον. Δύο διευκρινίσεις, εντούτοις, είναι απαραίτητες:

- πρώτον, οι αιτιώδεις σχέσεις δεν είναι πραγματολογικά ‘αντικειμενικές’ και ιστορικά ‘ντιτερμινιστικές’. Θεωρούμε ότι μια αιτιώδης σχέση για να μπορεί αξιόπιστα να εξηγεί μέρος της πραγματικότητας θα πρέπει να ενσωματώνει στην ανάλυσή της την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Πολλές φορές, η θεωρία που εξηγεί την πραγματικότητα παραγνωρίζει ότι κινητήρια δύναμη της τελευταίας είναι ο άνθρωπος. Παρομοίως, η θεωρία που μόνο κατανοεί την πραγματικότητα, αγνοεί συνήθως την ιστορική διάσταση της τελευταίας με την έννοια των περιορισμών που θέτει στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Για να αποφεύγεται αυτού του είδους ο δογματισμός, πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητο να

[illegible]

προστεθεί μια άλλη διάσταση στο πρόβλημα του σκοπού της ανάλυσης ως κατανόηση ή εξήγηση, που λειτουργεί ως πρόταση λύσης(problem-solving). Αν για πρακτικούς λόγους ο όρος ανάλυση χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά του όρου εξέταση, τότε ο σκοπός της εξέτασης είναι η απάντηση στα ερωτήματα τι, πώς και γιατί. Αντίστοιχα, α) η περιγραφή των γεγονότων που συνθέτουν το αντικείμενο έρευνας, β) η ανάλυση του πώς τα γεγονότα συνδέονται μεταξύ τους, συγκροτώντας το αντικείμενο έρευνας και γ) η εξήγηση του τρόπου με τον οποίο τα γεγονότα συνδέονται μεταξύ τους και συγκροτούν το αντικείμενο έρευνας, δεύτερον, η θεωρία δεν μπορεί ούτε να προβλέψει με βεβαιότητα εξελίξεις ούτε να προσδιορίσει ποιά θα είναι η έκβαση της εφαρμογής μιας συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής.

2.2. Το Πρόβλημα του Επιπέδου Ανάλυσης

Οι ποικίλλες θεωρητικές προσεγγίσεις ενός αντικειμένου έρευνας δεν είναι πάντοτε διαμετρικά αντίθετες, παρά το γεγονός ότι δίνουν έμφαση σε διαφορετικούς παράγοντες ως αιτιώδεις δυνάμεις των φαινομένων. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν μεταξύ των παραγόντων αυτών λειτουργικές διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις. Φαινομενικά ανταγωνιστικές προσεγγίσεις και αντίστοιχες εξηγήσεις δεν αντανακλούν παρά ξεχωριστά είδη εξήγησης με αναφορά σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Υπό το πρίσμα αυτό, η συγκριτική θεωρητική άσκηση, που επιχειρεί υπό το φως της εμπειρικής πραγματικότητας να ελέγξει και να επιβεβαιώσει την ενδεχομένως μεγαλύτερη επεξηγηματική ισχύ της μιας προσέγγισης ή θεωρίας έναντι μιας άλλης εναλλακτικής, δημιουργεί αρκετές φορές εσφαλμένες εντυπώσεις

επιστημονικισμού με την έννοια της επιστημονικής ανωτερότητας της μιας θεώρησης σε βάρος μιας άλλης²².

Γενικά, με ερευνητικούς μεθοδολογικούς και θεωρητικούς όρους, το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης στην επιστήμη των διεθνών σχέσεων αρχικά αφορούσε τη διάκριση μεταξύ διεθνούς συστήματος και κράτους και περιορίστηκε στην προβληματική κατά πόσο η συμπεριφορά των κρατών συγκροτεί το διεθνές σύστημα ή αντίστροφα το τελευταίο διαμορφώνει τη συμπεριφορά των πρώτων²³. Στη συνέχεια, ο προβληματισμός επεκτάθηκε και, πλέον, γίνεται αποδεκτό ότι δεν

[illegible]

²³ äē. J. David Singer, “The Level of Analysis Problem in International Relations”, öōi Klaus Knorr and Sidney Verba (eds.), *The International System: Theoretical Essays* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1961). Èā ðñÝðäē íā öīíβóíöíā üöē öī äðβðāāī āíÜēðöçð ö-äðβæāðäē íā öī ðēāβóēí(framework/context) āíÜēðöçð èäē öī äðβðāāī, üðíö í āñāöíçððð áíäæçðāβ öēð ðçāÝð āíðæçöçð öíö áíöēēæēíÝííö ÝñāöíÜö öíö. Äð’ äöðð öçí íðöēēð āuíβā, āāí èā ðñÝðäē íā öðā=Ýäðäē íā öēð ííÜāāö āíÜēðöçð, ðíö äöíñíý öī öðíēāβíāíí Ýñāöíāö, öī íāííuíÝíí ðñüðāāüíöéöðð(single/individual actor) ð öç öðēēíäēēð ííöüðçöā(collective/societal entity). Öðü öī ðñβöíā äöðü, āāí ðñÝðäē íā öðā=Ýäðäē ç ííÜāā āíÜēðöçð/öðíēāβíāíí Ýñāöíāö íā öī áíöēēāβíāíí Ýñāöíāö, ðíö ööíāÝäðäē íā öī ðñíuíü öçð ööíðāñēöíñÜö öíö öðíēāēíÝííö Ýñāöíāö. ÄÝāēāē, öī äðβðāāī āíÜēðöçð öäöðβæāðäē íāñēēÝð öíñÝð íā öç ííÜāā āíÜēðöçð, üðüð äēā ðāñÜāāēāíā äöðü ööíāāβíāē ööçí ðāñβððüöç öíö êñÜöííð. Üöðüöí, ç èäððð äöðð äēÜēñēöç èā ðñÝðäē íā èāíÜíāöäē öðüöç. ÄēÝðā A. Nuri Yurdusev, “‘Level of Analysis’ and ‘Unit of Analysis’: a Case for Distinction”, *Millennium*, vol. 22, no. 1(1993).

υπάρχουν δύο μόνο επίπεδα ανάλυσης. Ο Waltz θεωρεί ότι υπάρχει ένα τρίτο επίπεδο ανάλυσης, το επίπεδο του ατόμου (men image)²⁴. Οι Hollis και Martin στα τρία αυτά επίπεδα προσθέτουν ένα τέταρτο επίπεδο, εκείνο των γραφειοκρατικών δομών μεταξύ κρατών και ατόμου²⁵. Ο Holsti πιστεύει ότι το τέταρτο επίπεδο θα πρέπει να είναι εκείνο του παγκόσμιου χωριού (global village), που τοποθετείται πάνω από το σύστημα των κρατών²⁶. Γενικότερα, αν και κάθε επίπεδο είναι δυνατό να υποδιαιρεθεί σε πολλά επιμέρους επίπεδα²⁷, η κρατούσα άποψη στην επιστήμη είναι ότι τα επίπεδα ανάλυσης είναι βασικά τρία: άτομο, κράτος και σύστημα. Είναι αλήθεια, πάντως, ότι η έμφαση συνεχίζεται να δίνεται στα δύο τελευταία.

Ειδικότερα, με επιστημολογικούς όρους το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης εκφράστηκε μέσω της επιστημολογικής συζήτησης σχετικά με την “ολιστική”/“συστημική” και “ατομικιστική”/“μειωτική” προσέγγιση²⁸. Το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης θέτει το ερώτημα κατά πόσο η προσέγγιση ενός συγκεκριμένου αντικειμένου έρευνας θα πρέπει να ξεκινήσει από πάνω προς τα κάτω, δηλαδή να υιοθετήσει την ολιστική επιστημολογική προσέγγιση εξέτασης (‘holistic’ ή ‘top-down’ fashion) ή θα πρέπει να ξεκινήσει από κάτω προς τα πάνω, δηλαδή να χρησιμοποιήσει την ατομικιστική επιστημολογική προσέγγιση (‘individualistic’ ή ‘bottom-up’ fashion). Το ερώτημα αυτό αφορά το επιστημολογικό αντικείμενο της κάθε προσέγγισης ή θεωρίας, δηλαδή από ποιές μεταβλητές και γεγονότα ξεκινούν

²⁴ Æ. Kenneth N. Waltz, *Man, the State and War* (New York: Columbia University Press, 1954).

²⁵ Æ. Hollis and Smith, *Understanding and Explaining*, ï.ð., óÆ. 7-9.

²⁶ Æ. K.J. Holsti, *International Politics. A Framework for Analysis*, sixth edition (New Jersey: Prentice-Hall International, 1992), óÆ. 6.

²⁷ Æ. James E. Dougherty and Robert L. Phaltzgraft Jr., *Contending Theories of International Relations*, third edition (New York: Harper Collins Publishers, 1990), óÆ. 22-28. Æÿð, Æððçð, Æ. Êïÿïðð ÆÁ Æ. Êðíððð, Æÿÿÿð Õ÷ÿðÿð. ÆÁ Õðíÿÿÿ ðÿðÿÿÿð, ðÿðð ðÿððð (Æÿðíá: ððððððð, 1985), óÆ. 85-94.

και, συνεπώς, δεν θα πρέπει να συγχέεται με το ζήτημα της επιλογής του επαγωγικού και απαγωγικού τρόπου ανάλυσης, που σχετίζεται με το πως η προσέγγιση ή η θεωρία παράγονται στην πράξη. Μ' αυτή τη μορφή, το πρόβλημα του επιπέδου ανάλυσης είναι ένα δίλημμα έρευνας, που έχει παραδόξως τη θετική του πλευρά. Ας αναφερθούμε πρώτα σύντομα στην τελευταία.

Η θετική πλευρά έχει δύο πτυχές. Πρώτον, η εξέταση της πραγματικότητας διευκολύνεται, γιατί η έρευνα προσανατολίζεται προς ένα συγκεκριμένο πλαίσιο για την ανίχνευση των μεταβλητών και των γεγονότων που συγκροτούν το υπό εξέταση αντικείμενο.²⁹ Δεύτερον, φανερώνει ότι υπάρχουν περισσότερες από μία πηγές εξήγησης της παγκόσμιας πολιτικής.³⁰ Τώρα, το δίλημμα έρευνας εκφράζεται με τον ακόλουθο τρόπο.³¹ Από τη μια μεριά, αν δεχτούμε ότι η ανάλυση θα πρέπει να προχωρήσει από πάνω προς τα κάτω, τότε θα πρέπει να αποδεχτούμε ότι τα κράτη συμπεριφέρονται όπως το σύστημα επιτάσσει και δεν επηρεάζονται καθόλου από τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα. Η παραδοχή αυτή συνεπάγεται ότι τα κράτη δεν διαθέτουν αυτονομία δράσης. Από την άλλη, αν δεχτούμε ότι η ανάλυση θα πρέπει να προχωρήσει από κάτω προς τα πάνω, τότε θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η αθροιστική συμπεριφορά των κρατών διαμορφώνει το διεθνές σύστημα. Το συμπέρασμα αυτό υποδηλώνει ότι το σύστημα δεν διαθέτει δική του αυτόνομη δυναμική, γεγονός που παραγνωρίζει την ιστορική του διάσταση.

²⁸ ᾄδ. Barry Buzan, "The Level of Analysis Problem in International Relations Reconsidered", ᾄδῃ Ken Booth and Steve Smith (eds.), *International Relations Theory Today* (London: Polity Press, 1995), ᾄδῃ. 198-202.

²⁹ Singer, "The Level of Analysis...", ο.π.

³⁰ Charles W. Kegley Jr. and Eugene R. Wittkopf, *World Politics. Trend and Transformation*, fifth edition, New York: St. Martin's Press, 1995, σελ. 40.

³¹ βλ. Hollis and Smith, *Explaining and Understanding*, ο.π., σελ. 197-199.

Στο πλαίσιο αυτό, η ατομικιστική προσέγγιση συνδέεται με τη ‘μειωτική’ προσέγγιση και θεωρία των διεθνών σχέσεων, ενώ η ολιστική προσέγγιση ταυτίζεται με τη συστημική προσέγγιση και θεωρία. Οι όροι “ολιστική” και “συστημική”, καθώς και οι αντίστοιχοι “ατομικιστική” και “μειωτική” χρησιμοποιούνται συχνά ως συνώνυμοι.

Η ‘μειωτική’ προσέγγιση και θεωρία επικεντρώνει την προσοχή της σε παράγοντες και συνδυασμούς στοιχείων που βρίσκονται στο εθνικό ή υπο-εθνικό επίπεδο. Πρεσβεύει ότι τα κράτη προσδιορίζουν το σύστημα και ότι οι εσωτερικές διεργασίες καθορίζουν τις διεθνείς εξελίξεις. Οι τελευταίες γίνονται αντιληπτές ως το αθροιστικό σύνολο των αποτελεσμάτων που παράγονται από ξεχωριστά κράτη. Γενικά, είναι μια θεώρηση της συμπεριφοράς των μερών, δηλαδή των κρατών, που εξηγείται με βάση τα εσωτερικά χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα. Το κύριο αντικείμενο έρευνας είναι ποιο κράτος τι πολιτική ακολουθεί, προκειμένου να παραχθεί μια συγκεκριμένη διεθνής έκβαση. Μ’ άλλα λόγια, το διεθνές σύστημα ‘μειώνεται’ στα αλληλοδιαδραζόμενα κράτη, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των οποίων, καθώς και οι μεταξύ τους διεργασίες, διαμορφώνουν τη φύση και τη μορφή των διεθνών εξελίξεων. Το διεθνές σύστημα ως σύνολο γίνεται αντιληπτό μέσα από τα γνωρίσματα και τις διαδράσεις των κρατών ως επιμέρους διακριτές μονάδες. Τα αίτια της διεθνούς πολιτικής βρίσκονται στο εθνικό επίπεδο. Τα επιχειρήματα αφορούν τις επιπτώσεις που έχει η συμπεριφορά και οι διαδράσεις των κρατών, η διαδικασία λήψης αποφάσεων και τα λειτουργικά τους χαρακτηριστικά στο σύστημα, παρά το ανάποδο, δηλαδή ποιές είναι οι συνέπειες του συστήματος πάνω στα κράτη.

Αντίθετα, η συστημική προσέγγιση και θεωρία εστιάζει το ερευνητικό της ενδιαφέρον στο επίπεδο του συστήματος. Για λόγους ανάλυσης, θεωρεί ότι το επίπεδο των

αλληλεπηρεαζόμενων εθνικών μονάδων είναι ξεχωριστό από το επίπεδο του συστήματος. Προσπαθεί να δείξει πως ο τρόπος με τον οποίο οργανώνονται και διασυνδέονται μεταξύ τους τα κράτη επηρεάζει τη συμπεριφορά τους. Εξηγεί πως η οργάνωση του χώρου λειτουργεί περιοριστικά πάνω στις διαδραζόμενες μονάδες με αποτέλεσμα οι τελευταίες να συμπεριφέρονται όμοια, παρά τις διαφορές τους και να παράγουν εξελίξεις που κινούνται σε μια προβλεπόμενη κλίμακα. Απ' αυτή τη σκοπιά, η διεθνής πολιτική είναι προϊόν παραγόντων του διεθνούς συστήματος. Οι διεθνείς εξελίξεις δεν μπορούν να εξηγηθούν μόνο με τα χαρακτηριστικά και τις διεργασίες των κρατών, αλλά απαιτείται και η γνώση της οργάνωσης των τελευταίων. Η 'μειωτική' θεωρία δεν μπορεί να εξηγήσει επαρκώς την παγκόσμια πολιτική, πως διαμορφώνονται, δηλαδή, οι διεθνείς εξελίξεις και τον τρόπο με τον οποίο τα κράτη επιλέγουν να αντιδράσουν. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι οι εσωτερικές συνθήκες δεν είναι απαραίτητες για την εξήγηση, ιδιαίτερα για το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο τα κράτη επιλέγουν να αντιδράσουν και να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες του διεθνούς περιβάλλοντος. Απλώς σημαίνει ότι οι συστημικοί παράγοντες της διεθνούς πολιτικής έχουν σχετικά μεγαλύτερη βαρύτητα και σπουδαιότητα³².

Ωστόσο, υπάρχουν διαφορετικές εκτιμήσεις κατά πόσο η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος είναι επιστημολογικές και όχι οντολογικές προσεγγίσεις και, συνεπώς, αν ταυτίζονται απ' αυτή την άποψη με τη συστημική και 'μειωτική' προσέγγιση των διεθνών σχέσεων αντίστοιχα. Σύμφωνα μ' αυτές, η ατομικιστική και ολιστική προσέγγιση αντανακλούν διαφορετικές οντολογικές προσεγγίσεις της σχέσης του ανθρώπου με το κοινωνικό του περιβάλλον μέσα στην ολότητα της πραγματικότητας.

³² Ἄεά ὁφ 'ἰἀεὺδὲέῖῖ' ἐάέ ὁδὴδὲέῖῖ ῑῑῖῖῖῖῖῖῖ ῑῑῖῖῖῖῖῖ ῑῑῖῖῖῖῖ ὁδὲ ῑῑῖῖῖῖῖῖ ὁ÷ῖῖῖῖῖῖ, ῑῑῖῖῖῖῖ ῑῑῖῖῖῖῖῖ, Waltz, *Theory of International Politics*, ἰ.δ., ἐὰδ. 1-3.

Η πρώτη αντιλαμβάνεται την ολότητα ως το αθροιστικό σύνολο των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων και των διασυνδέσεων των επιμέρους μερών. Η ολότητα απλοποιείται στις σχέσεις των μερών της. Μ' αυτό τον τρόπο, η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι τα μέρη, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και οι διαδράσεις τους, ενώ η εξαρτημένη μεταβλητή, δηλαδή το αντικείμενο έρευνας, η ολότητα. Η δεύτερη προσέγγιση συλλαμβάνει την ολότητα ως το σύστημα των οργανωμένων και διαταγμένων σχέσεων μεταξύ των επιμέρους μερών της. Η ολότητα είναι κάτι περισσότερο από το σύνολο των μερών με την έννοια ότι τα τελευταία διαμορφώνονται από τις δομές του συστήματος των διασυνδέσεών τους. Η ολότητα απλοποιείται στον τρόπο οργάνωση των μερών. Έτσι, η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι η ολότητα ως σύστημα, ενώ η εξαρτημένη μεταβλητή είναι τα μέρη.

Ουσιαστικά, η σχετική συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα κατά πόσο το πρόβλημα των επιπέδων ανάλυσης συνδέεται με το πρόβλημα της δομής και του δρώντος(structure and agency problem)³³. Βέβαια, η συζήτηση αυτή υποθέτει και συντάσσεται με την άποψη ότι η έννοια του διεθνούς συστήματος περιορίζεται μόνο στο στοιχείο της δομής, δηλαδή της κατανομής της ισχύος μεταξύ των κρατών. Η τελευταία δεν είναι οντολογικά υπαρκτή, δηλαδή δεν μπορεί να προσδιοριστεί με την απαρίθμηση των υλικών της γνωρισμάτων. Η έννοια της δομής είναι μια διανοητική αφαίρεση, που επιτρέπει την απλοποίηση της υλικής πραγματικότητας και, συνεπώς, την καλύτερη σύλληψή της. Η δομή είναι εκείνο το συστατικό στοιχείο του

³³ Åke Österlund, "The Agent-Structure Problem in International Relations Theory", *International Organization*, vol. 41, no. 3(Summer 1987); David Dessler, "What's at Stake in the Agent-Structure Debate?", *International Organization*, vol. 43, no. 3(Summer 1989); John S. Dryzek, Margaret L. Clark, and Garry McKenzie, "Subject and System in International Interaction", *International Organization*, vol. 43, no. 3(Summer 1989).

συστήματος, που μας επιτρέπει να αντιληφτούμε και να συλλάβουμε θεωρητικά ότι οι μονάδες, τα κράτη, αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, τη διεθνή πολιτική.³⁴

Οι Hollis και Smith υποστηρίζουν ότι τα δύο αυτά προβλήματα είναι αλληλένδετα και δεν διακρίνονται, γιατί σε κάθε επίπεδο ανάλυσης τίθεται πρόβλημα προσδιορισμού των δρώντων και των δομών. Η επιλογή του επιπέδου ανάλυσης ως επιστημολογική διαδικασία μεταξύ της ‘μειωτικής’ και συστημικής προσέγγισης προϋποθέτει προηγουμένως την υιοθέτηση αντίστοιχης οντολογικής τοποθέτησης, διότι η επικέντρωση στο ρόλο του συστήματος ή του κράτους ως μονάδες που πρέπει να αναλυθούν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης απαιτεί προκαταρκτικά τη θεωρητική σύλληψη του κράτους ή του συστήματος. Κάθε θέση για το επίπεδο ανάλυσης προϋποθέτει μια προηγούμενη αντίστοιχη θέση σχετικά με τη δομή και το δρώντα. Το πρόβλημα ανάλυσης παραπέμπει όχι μόνο στο ζήτημα της εξήγησης της πραγματικότητας και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, αλλά και στο τι ακριβώς σημαίνουν οι έννοιες του δρώντος και της δομής. Αυτό δεν σημαίνει ότι η οντολογία προηγείται πάντοτε και υπερέχει πλήρως της επιστημολογίας, διότι ενώ η οντολογική

³⁴ Waltz, *Theory of International Politics*, i.δ., όαε. 79. Ἡ Waltz ὀδιδόσῃβᾶε ὑδὲ ς Ἰίίτᾶ “ᾱῖῖ” ὃῃᾱᾶ ἄδῃ ὃῃ Ἰίίτᾶ “ὄ-Ἰός”, ὃῃ ὃῃᾶῖᾶ ὃῃῃ ὃ ς ᾶῖᾶᾶᾶ ὃῃ ἰᾶῃῃ ὑῃ ἑᾶ ὃ ς ἑῖᾶ ὃῃ ἑᾶῖᾶᾶ ὃῃ Ἰῖῃ ὃῃ Ἰῖᾶ ἄῖᾶῖᾶ ὃῃ Ἰῖῃ. ὃῃᾶᾶᾶ ὑδὲ ς ᾱῖῖ ἑᾶ ὃῃᾶᾶ ἰᾶ ἰῃὃᾶᾶ ἑᾶὃ ὃῃὃῃ ὃῃὃῃ, ῃὃᾶ ἰᾶ ᾶῖᾶ ᾶὃὃῃ ς ᾶῖᾶᾶᾶ ἰᾶὃῃ ἰᾶᾶᾶὃῃ ὃῃ ἰῖῃὃῃ ὃᾶ ᾶᾶὃῃᾶὃὃὃ ᾶὃὃὃὃ ἑᾶ ᾶᾶὃὃᾶᾶ ἰᾶὃῃ ἰᾶᾶᾶὃῃ ὃῃ ᾶὃὃὃὃ ὃᾶ ᾶᾶὃὃᾶᾶ ὃῃ ᾶᾶὃὃᾶᾶ ὃῃ ὃὃὃὃᾶὃὃ. Ἀᾶ ἰᾶ ᾶῖᾶ ἄὃὃ ἑᾶ ὃῃᾶᾶ ἰᾶ ᾶὃὃὃὃὃὃ ἄὃ ὃῃ Ἰίίτᾶ ὃὃ ᾱῖῖ ὃὃ ᾶᾶᾶὃὃὃ (ὃὃᾶὃὃὃὃὃὃ, ὃῃὃὃὃὃὃ, ἰὃὃὃὃὃὃ ἑᾶ ὃῃὃὃὃὃὃὃ) ἑᾶ ὃᾶ ᾶᾶὃὃᾶὃὃὃὃ ᾶῖᾶὃὃᾶὃᾶ ὃῃ ὃᾶὃῃ (ᾶᾶὃῃ ὃῃὃὃὃὃὃ ῃᾶὃῃ, ἑᾶὃῃ, ἑᾶᾶῃᾶᾶ). ἰᾶ ᾶὃὃ ὃῃ ὃᾶᾶ, “to define a structure requires ignoring how units relate with one another (how they interact) and concentrating on how they stand in relation to one another (how they are arranged or positioned). Interactions take place at the level of units. How units stand in relation to one another, the way they are arranged or positioned, is not a property of units. The arrangement of units is a property of the system”. ὃῃ ἑᾶῖ, ὃᾶ. 80.

ῃὃὃ ᾶᾶὃὃὃὃὃ ὃὃὃ ὃ Ἰίίτᾶ ὃὃ ὃὃὃὃᾶὃὃ ᾶὃὃᾶᾶὃᾶ ἄὃ ᾶῖ ὃὃὃᾶᾶ: ὃ ς ᾱῖῖ, ὃῃ ᾶῖᾶ ς ἑᾶᾶῖῖ ὃὃ ᾶῖᾶὃ ἑᾶ ὃ ς ᾶᾶᾶᾶᾶὃᾶ, ὃῃ ᾶὃῖὃ ὃὃ ἰῃὃὃ ᾶῖᾶᾶὃὃ ἰᾶὃῃ ὃῃ ἰῖᾶῖ ὃὃ. Ἀῖᾶ, Joseph S. Nye, *Understanding International Conflicts* (New York: Harper Collins, 1993), ὃᾶ. 29-30. ὃῃ ἑᾶῖ ὃᾶῖᾶ ὃῖᾶὃ, Ἰῖὃὃ, ὃὃὃὃᾶᾶᾶᾶᾶὃὃὃ ὃῃ ὃὃὃὃᾶ, ᾶὃὃ ἄὃ ὃᾶ ὃῃὃ ς ἑᾶ ὃῃ ἑᾶὃῖῖ ὃὃ ᾶὃῖῖ ὃὃὃ, ὃὃὃ ᾶᾶᾶᾶὃ ἰᾶᾶᾶὃῖὃὃ ἑᾶ ὃὃ ὃᾶὃὃὃὃ ὃὃὃ. Ἀῖᾶ Robert O. Keohane, *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994), ὃᾶ. 25-26.

τοποθέτηση επηρεάζει την επιστημολογική προσέγγιση, το αντίθετο είναι εξίσου αληθινό και, επομένως, η επιστημολογία δεν είναι δευτερεύουσα. Υπό το πρίσμα αυτό, αν και η οντολογική τοποθέτηση εμφανίζεται ως επιλογή μεταξύ ατομικιστικής και ολιστικής προσέγγισης, εντούτοις δεν μπορεί να διακριθεί από την αντίστοιχη επιλογή μεταξύ ‘μειωτικής’ και συστημικής προσέγγισης, γιατί δεν διαθέτουμε αυταπόδεικτο τρόπο για να συλλάβουμε τις οντότητες των διεθνών σχέσεων και να προσδιορίσουμε τον αριθμό τους και τις μεταξύ τους σχέσεις. Στην πραγματικότητα υπάρχουν δύο εντελώς διαφορετικοί τρόποι για να συλλάβουμε και να διαπιστώσουμε τους δρώντες και τις δομές, που είναι οι δύο θεωρήσεις για το σκοπό της θεωρίας, δηλαδή η κατανόηση-ερμηνευτική προσέγγιση και η εξήγηση.³⁵ Μ’ άλλα λόγια, η επιλογή της ‘ατομικιστικής οντολογικής’ προσέγγισης συνεπάγεται ότι η έρευνα θα πρέπει λογικά να εστιαστεί επιστημολογικά στα μέρη για να συλλάβει την ολότητα, δηλαδή θα πρέπει να υιοθετήσει τη ‘μειωτική επιστημολογική’ προσέγγιση. Κατ’ αναλογία, η επιλογή της ‘ολιστικής οντολογικής’ προσέγγισης συνεπάγεται ότι η έρευνα θα πρέπει να ξεκινήσει από τις διασυνδέσεις των μερών στο πλαίσιο της ολότητας, προκειμένου να συλλάβει την τελευταία στο σύνολό της, δηλαδή θα πρέπει να υιοθετήσει τη ‘συστημική επιστημολογική’ προσέγγιση.

Ορισμένοι ερευνητές, όπως ο Wendt, τονίζουν ότι τα δύο αυτά προβλήματα δεν μπορούν να συγχωνευτούν. Η ολιστική και η ατομικιστική προσέγγιση είναι ουσιαστικά οντολογικές, που αφορούν τη δομή και το δρώντα και όχι το επίπεδο ανάλυσης. Σύμφωνα με το επιχείρημα αυτό, η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος

³⁵ Å. Hollis and Smith, “Beware of Gurus: Structure...”, *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4(October 1991); ðúí ßæúí, “Two Stories About Structure and Agency”, *Review of International Studies*, vol. 20, no. 3(July 1994). Íá óçíäëùèåß üðé íé èÝóáéð ðúí óðãññáðÝúí Ý÷íðí áíáððð÷èåß óå áíáðññÜ íå ðçí êñéðéêÞ ðñð áóêñýí óðéð èÝóáéð ðñð Wendt. Íå äéèÜ ðñðð ëüäéá, “the basic problem with Wendt’s position is that he thinks that he is arguing only about the ‘level of analysis’ problem, whereas his argument presupposes a prior position on the ‘agents and structures’ problem. Martin Hollis and

προσπαθούν να απαντήσουν σε πρόβλημα οντολογίας, δηλαδή αν τα γνωρίσματα και η συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης σ' ένα επίπεδο ανάλυσης μπορούν 'μειωθούν' ή να αποδοθούν στα γνωρίσματα και τη συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης ενός άλλου επιπέδου ανάλυσης. Αλλιώς, η ολιστική και η ατομικιστική μέθοδος έχουν να κάνουν με τη συσχέτιση της δομής με το δρώντα, με τη διαπίστωση κατά πόσο οι μονάδες ανάλυσης είναι στην πραγματικότητα δρώντες. Αντίθετα, το επίπεδο ανάλυσης σχετίζεται με τον προσδιορισμό εκείνου του κοινωνικού συνόλου, δηλαδή του έθνους-κράτους ή του συστήματος, που εξηγεί καλύτερα τη συμπεριφορά των μονάδων ανάλυσης. Οι τελευταίες, που είναι οι εξαρτημένες μεταβλητές, ή διαφορετικά το φαινόμενο που πρέπει να εξηγηθεί, παραμένουν σταθερές στις διάφορες προσεγγίσεις. Η παράμετρος που συνεχώς αλλάζει είναι το επίπεδο ανάλυσης ανάλογα με το βάρος που αποδίδεται στις ποικίλες ανεξάρτητες μεταβλητές που ανήκουν στα διαφορετικά επίπεδα κοινωνικών συνόλων. Το πρόβλημα ανάλυσης είναι πρόβλημα εξήγησης της συμπεριφοράς των μονάδων ανάλυσης, που είναι σταθερές σε κάθε επίπεδο ανάλυσης, μέσω της αξιολόγησης της σχετικής σημασίας που έχουν οι αιτιώδεις παράγοντες των διαφορετικών επιπέδων κοινωνικών συνόλων. Συνοπτικά, η επιλογή μεταξύ της 'μειωτικής' προσέγγισης και της αντίστοιχης συστημικής δεν υποδηλώνει ή δεν προϋποθέτει καμμία συγκεκριμένη οντολογική τοποθέτηση για το πως οι δρώντες και οι δομές συγκροτούνται. Δεν υπάρχει καμμία αντιστοιχία και ταύτιση μεταξύ των δύο προβλημάτων. Αντιθέτως, μπορεί κάποιος να υιοθετήσει την ολιστική προσέγγιση, όπου το επίπεδο ανάλυσης να είναι το εθνικό και αντιστρόφως³⁶.

Steve Smith, "Structure and Action: Further Comment", *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992), όαε. 188.

³⁶ όε. Alexander Wendt, "Bridging the Theory/Meta-Theory Gap in International Relations", *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4(October 1991), όαε. 385-388; όιδ βαέϊδ, "Levels of Analysis vs. Agents and Structures: Part III", *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992).

Υπό το φως του επιχειρήματος σχετικά με τη διάκριση μεταξύ του προβλήματος του επιπέδου ανάλυσης, που είναι επιστημολογικό ζήτημα, και του προβλήματος της δομής και του δρώντος, που είναι οντολογικό θέμα, υποστηρίζεται ότι η θεωρία του δομικού ρεαλισμού, όπως έχει διατυπωθεί από τον Waltz³⁷, δεν είναι ολιστική, αλλά ατομικιστική, γιατί η δομή του συστήματος κρατών δημιουργείται από τα κράτη, τους δρώντες. Δηλαδή, ο δομικός ρεαλισμός αποδεχόμενος την αξιωματική υπόθεση ότι οι προτιμήσεις, τα συμφέροντα και τα γνωρίσματα των κρατών είναι εκ των προτέρων εξωτερικά δεδομένα, καταλήγει στην υπόθεση εργασίας ότι η συμπεριφορά των κρατών προσδιορίζεται από τις πιέσεις και τους περιορισμούς του διεθνούς συστήματος. Η εξήγηση αυτή είναι ‘συστημικά ντιτερμινιστική’ (‘situational determinism’) πάνω στη συμπεριφορά των κρατών, όπου οι τελευταίοι ως δρώντες είναι ‘ενδιάμεσες εισροές’ (throughputs) μεταξύ των συνθηκών του διεθνούς περιβάλλοντος και της κρατικής συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα, όμως, η εξήγηση αυτή είναι ατομικιστική σε σχέση με τη σύσταση των δρώντων, τα γνωρίσματα, τα συμφέροντα και την ταυτότητά τους. Η πραγματική ολιστική προσέγγιση στηρίζεται στη θέση ότι τα κοινωνικά διαμορφωμένα από την αναρχία συμφέροντα και ταυτότητες είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες των συνεπειών του διεθνούς συστήματος και ότι οι δρώντες είναι προϊόν της δομής του τελευταίου. Τα γνωρίσματα και η ταυτότητα των δρώντων δεν είναι εξωγενώς δεδομένα, αλλά διαμορφώνονται σ’ αλληλεπίδραση με την αναρχία. Απ’ αυτή την οπτική γωνία, ο Waltz υιοθετεί ατομικιστική οντολογική προσέγγιση στο πλαίσιο εφαρμογής συστημικής προσέγγισης.³⁸

³⁷ Æ. Waltz, *Theory of International Politics*, ï.ð.

³⁸ Æÿð òçìãβύðç 36; Ìã ëüäéä ðìð Wendt, “the sovereign, egoistic state endowed with certain capabilities, in other words, is the ontologically given unit by the aggregation of which the structure of Waltz’s states system is constituted. This is a thoroughly individualistic ontology[...], a truly holistic theory would explain the powers and interests of agents in terms of irreducible properties of social

Η άποψη αυτή είναι λίγο υπερβολική ή, τουλάχιστον, δεν συλλαμβάνει στη σωστή του διάσταση το πρόβλημα στο βαθμό που ο ίδιος ο Waltz τονίζει ότι ενώ, από τη μια μεριά, η δομή του συστήματος παράγεται από τις διαδράσεις των κυριότερων μερών του, από την άλλη, η δομή παράγει³⁹. Όπως τονίζεται ο Waltz θεωρεί ότι οι αλληλοδιαδραζόμενες μονάδες παράγουν το σύστημα, αλλά από τη στιγμή που το τελευταίο αναδεικνύεται, αποκτάει τη δική του αυτόνομη ζωή. Παρεμβαίνει με τη μορφή της δομής μεταξύ των δρώντων και των αποτελεσμάτων που η συμπεριφορά των τελευταίων παράγει και, μ' αυτό τον τρόπο, μετατρέπεται σ' αίτιο της κρατικής συμπεριφοράς⁴⁰. Ωστόσο, το πρόβλημα στην ανάλυση του Waltz παραμένει, διότι ενώ αρχικά υποθέτει ότι το σύστημα είναι παράγωγο των μονάδων, στη συνέχεια συγκλίνει στη θεωρητική θέση ότι οι μονάδες είναι αποκλειστικά και μόνο παράγωγοι του συστήματος. Επομένως, αυτό που στην αρχή θεωρούνταν ως μεθοδολογική αρχή, μετατρέπεται σε οντολογική τοποθέτηση⁴¹.

Ουσιαστικά, η περίπτωση της θεωρίας του Waltz φανερώνει παραστατικά δύο πράγματα. Πρώτον, είναι εξαιρετικά δύσκολο να υιοθετήσει κανείς μια συγκεκριμένη επιστημολογική θέση σε σχέση με την επιλογή των επιπέδων ανάλυσης, χωρίς η

structure". Wendt, "Bridging the Theory/Meta-theory Gap...", *ι.δ.*, όαε. 389. ἈεΨδᾶ, ἄδβόζο, οἷο βᾶεῖο, "Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics", *International Organization*, vol. 46, no. 2(Spring 1992).

Ἐπὲρ δὲ ἄδῶ ἀεᾶδδῶρῖᾶδᾶ ἀεᾶδῖᾶδᾶεῖ ἄδ' Ὑῖᾶ Ὑεῖ ἁᾶδῖςδῶ. Δεῖ οἷᾶεᾶεῖᾶῖᾶ, οἷοδῶρῖᾶδᾶε ὕδᾶ οἷ ἁᾶεῖ ὅτᾶ ἡᾶῖᾶδᾶ ἑᾶε ς ἁῖᾶ ἀεᾶ=ὑᾶᾶῖᾶδᾶε ἑᾶε ὅτᾶ ἡᾶῖᾶδῖᾶδᾶ οὔ ἡᾶῖᾶδῖ ἑᾶᾶῖᾶδᾶε ὕδᾶ ἁᾶῖᾶῖᾶδᾶ, ἁᾶῖᾶδᾶ ἡᾶᾶεᾶῖᾶδᾶ ἰδῖᾶᾶ ἱᾶ ἑᾶᾶῖᾶδᾶ ἄδῶ ὕδᾶ ἱᾶ ἑᾶᾶᾶ ὀᾶῖᾶδῖᾶδᾶ ὁ=ἁδᾶεῖ ἱᾶ ᾶδῶᾶῖᾶδᾶ ἁᾶᾶῖᾶδᾶ ἑᾶε οἷδᾶᾶῖᾶδᾶ. Ἀεᾶᾶᾶ, ἁᾶ ἁᾶῖᾶ ἑᾶᾶᾶ ὀᾶῖᾶδῖᾶδᾶ ὕῖᾶ ἁᾶᾶ ἁᾶᾶᾶ. ἈεΨδᾶ, Robert Powell, "Anarchy in International Relations Theory: the Neorealist-Neoliberal Debate", *International Organization*, vol. 48, no. 2(Spring 1994), όαε. 317-324. Ἀεᾶ βᾶᾶ ἡᾶᾶεᾶ, ἡεΨδᾶ ἄδβόζο Richard K. Ashley, "The Poverty of Neorealism", οἷ Robert O. Keohane (ed.), *Neorealism and its Critics* (New York: Columbia University Press, 1986)

³⁹ ἱᾶ ἁεᾶ ὅτᾶ εὔᾶᾶ, "in systems theory, structure is a generative notion; and the structure of a system is generated by the interactions of its principal parts". Waltz, *Theory of International Politics*, *ι.δ.*, όαε. 72.

⁴⁰ ἁε. Hollis and Smith, "Beware of Gurus...", *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4(October 1991), όαε. 400-401.

τελευταία να μην υποκρύπτει μια συγκεκριμένη οντολογική θεώρηση. Έτσι, το πρόβλημα των επιπέδων ανάλυσης δεν είναι εντελώς ξεχωριστό ζήτημα από το πρόβλημα μεταξύ δρώντων και δομής. Δεύτερον, η επιλογή μεταξύ των επιπέδων ανάλυσης οδηγεί από τη φύση της σε οντολογικούς δογματισμούς και, κατ' επέκταση, σε θεωρητικούς ντιτερμινισμούς. Η διαπίστωση αυτή απαιτεί περαιτέρω ανάλυση και σχολιασμό.

Πιο συγκεκριμένα, επιλέγοντας ο Waltz την ολιστική προσέγγιση, υιοθετεί αρχικά τρεις οντολογικές αξιωματικές υποθέσεις:

- πρώτον, υποθέτει ότι το επίπεδο του κράτους, συμπεριλαμβανομένου των διαδράσεων διαχωρίζεται από το επίπεδο του συστήματος και του μοναδικού συστατικού του, τη δομή. Πίσω από την υπόθεση αυτή υπονοείται μια άλλη υπόθεση ότι το κράτος διαφοροποιείται από το σύστημα, ότι, δηλαδή, το υποκείμενο και το αντικείμενο συνιστούν δύο ξεχωριστές και διακριτές οντότητες,
- δεύτερον, υποθέτει ότι η δομή του διεθνούς συστήματος, που είναι προϊόν των διαδράσεων των κρατών, μετεξελίσσεται, μετά τη σύστασή της σ' αυθύπαρκτη οντότητα, σε προσδιοριστικό παράγοντα της συμπεριφοράς των τελευταίων,
- τρίτον, η διεθνής πολιτική διαμορφώνεται από τις μεγάλες δυνάμεις της κάθε εποχής.

Στη βάση αυτή, ο Waltz προσπαθεί να οικοδομήσει μια συστημική θεωρία της διεθνούς πολιτικής, προκειμένου να εξηγήσει γιατί η τελευταία δεν προσδιορίζεται από τη συμπεριφορά των κρατών, τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα και τις μεταξύ

⁴¹ Æ. John Gerard Ruggie, "Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis", Æi Keohane (ed.), *Neorealism and its Critics*, Æ.ð., ÆÆ. 151.

τους διαδράσεις, αλλά από τη δομή του διεθνούς συστήματος. Η τελευταία παρεμβαίνει μεταξύ της δράσης των κρατών και των αποτελεσμάτων της τελευταίας.

Αυτό γίνεται αντιληπτό από δύο βασικές διαπιστώσεις:

- πρώτον, τα αποτελέσματα της κρατικής συμπεριφοράς σπάνια συμπίπτουν με τις προτιμήσεις των κρατών, δηλαδή η δομή προκαλεί συνέπειες που τα κράτη δεν σκόπευαν να προκαλέσουν,
- δεύτερον, αν οι αλλαγές στις διεθνείς εξελίξεις συνδέονται άμεσα με τις αλλαγές στην εσωτερική πολιτική των κρατών, τότε το ερώτημα που τίθεται είναι πώς μπορεί να εξηγηθεί η ομοιότητα των εξελίξεων, που επαναλαμβάνονται ακόμη και όταν η συμπεριφορά και οι προτιμήσεις των κρατών αλλάζουν. Δηλαδή, η δομή παράγει μια ορισμένη κλίμακα προσδοκόμενων και όμοιων εξελίξεων, ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά των κρατών. Απ' αυτή τη σκοπιά, η δομή μετατρέπεται σε μια περιοριστική και επιβλητική δύναμη πάνω από τα κράτη, που επηρεάζει τη συμπεριφορά και τις μεταξύ τους διαδράσεις⁴². Η δομή παράγει τις συνέπειές της όχι άμεσα, αλλά έμμεσα, μέσω της κοινωνικοποίησης και του ανταγωνισμού των κρατών⁴³.

Συλλαμβάνοντας, λοιπόν, πως λειτουργεί και τις συνέπειες της δομής, η συστημική θεωρία εξηγεί, γιατί η δράση των κρατών και οι διαδράσεις τους επηρεάζονται περισσότερο από δυνάμεις που λειτουργούν στο επίπεδο του συστήματος και όχι στο επίπεδο του κράτους. Εξηγεί, μ' άλλα λόγια, κανονικότητες συμπεριφοράς των κρατών, δείχνοντας αφενός, γιατί αλλαγές στο επίπεδο του κράτους παράγουν λιγότερη αλλαγή στις διεθνείς εξελίξεις απ' αυτές που θα προσδοκούσε κανείς με την

⁴² Æ. Waltz, *Theory of International Politics*, ï.ð., óäË. 61-65, 69, 72-73, 81, 88, 102-103 ÊÁÉ 107).

⁴³ Óðï ÆäË, óäË. 74-77.

απουσία συστημικών πιέσεων, αφετέρου, γιατί η κλίμακα των προσδοκόμενων διεθνών εξελίξεων οριοθετείται σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο. Στο βαθμό, δηλαδή, που η δυναμική του διεθνούς συστήματος περιορίζει την ελευθερία των κρατών, η συμπεριφορά των τελευταίων καθίσταται προβλέψιμη. Αφού η δομή υποχρεώνει τα κράτη να οριοθετούν τη συμπεριφορά τους σε συγκεκριμένα πλαίσια, το σύστημα διατηρείται. Μ' αυτό τον τρόπο, η συστημική θεωρία εξηγεί τη συνέχεια και τη σταθερότητα της διεθνούς πολιτικής⁴⁴.

Το ερώτημα, όμως, που τίθεται είναι πώς και γιατί η δομή αλλάζει και ποιός είναι ακριβώς ο ρόλος των κρατών στη διεθνή πολιτική. Η θεωρία καταλήγει να είναι ντιτερμινιστική, όχι μόνο γιατί θεωρεί τη δομή του διεθνούς συστήματος ως δεδομένη τόσο ως προς τη διαμόρφωσή της όσο και ως προς τις συνέπειές της⁴⁵, αλλά και γιατί αντιλαμβάνεται τη δομή ως το μοναδικό περιοριστικό παράγοντα τόσο της όμοιας κρατικής συμπεριφοράς όσο και των όμοιων διεθνών εξελίξεων, δηλαδή της συνέχειας της διεθνούς πολιτικής. Ο θεωρητικός αυτός ντιτερμινισμός προσλαμβάνει μια ανεξήγητα ιδιόμορφη διάσταση με τη θέση ότι η δομή ασκεί την επιρροή της μέσω δύο διαφορετικών διαδράσεων των κρατών. Λαμβάνοντας υπόψη τη διάκριση

⁴⁴ Óôi Bäéi, óăē. 68-69.

[illegible][illegible]

μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, κράτους και συστήματος, που υποθέτει η θεωρία, το κενό λογικής στη θέση αυτή αναδεικνύεται μέσα από τρία ερωτήματα:

- πρώτον, αν τα κράτη είναι οι διαμεσολαβητές και οι φορείς της επιρροής, τότε πως είναι δυνατό να είναι και οι αποδέκτες αυτής της επιρροής?
- δεύτερον, αν τα κράτη δεν είναι πράγματι οι διαμεσολαβητές και οι φορείς της επιρροής της δομής, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι διαδράσεις των κρατών συνιστούν αυθύπαρκτες οντότητες της πραγματικότητας και, συνεπώς, αντιπροσωπεύουν ξεχωριστό επίπεδο ανάλυσης μεταξύ του κράτους και του συστήματος?
- τρίτον, αν η δομή επηρεάζει περιοριστικά τη συμπεριφορά των κρατών και οριοθετεί την κλίμακα των προσδοκώμενων τρόπων συμπεριφοράς, λογικά τα κράτη έχουν δυνατότητα επιλογής. Αν πράγματι αυτό ισχύει, τότε πώς είναι δεδομένο ότι τα κράτη, ενεργώντας ορθολογικά, θα επιλέξουν έναν από τους συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς που επιτάσσει η δομή? Οι διαστάσεις αυτές του ντιτερμινισμού της θεωρίας προέρχονται από την αρχική υπόθεση της ολιστικής προσέγγισης που υιοθετεί ο Waltz, η οποία τείνει να είναι δογματική οντολογική τοποθέτηση στο βαθμό που δεν εξηγεί, γιατί τα κράτη έπαψαν, μετά τη σύσταση και την αυτονόμηση του συστήματος, να αποτελούν προσδιοριστικοί παράγοντες του τελευταίου.

Μια άλλη πτυχή του προβλήματος, τίθεται από το ερώτημα ότι αν πράγματι η δομή επηρεάζει περιοριστικά τη συμπεριφορά των κρατών, τότε ποιός παράγοντας προσδιορίζει την έκταση και την ένταση των συνεπειών της δομής. Η απάντηση είναι ότι κάποια μεταβλητή επιδρά πάνω στη δομή κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να ποικίλει η έκταση και ένταση των δομικών συνεπειών. Η μεταβλητή αυτή δεν μπορεί να είναι

άλλη από την ικανότητα αλληλεπίδρασης, που παράγεται μέσα από τις διαδράσεις των κρατών. Το επιχείρημα είναι ότι οι δομικές συνέπειες ποικίλλουν ανάλογα με τη συχνότητα της αλληλεπίδρασης. Όταν η αλληλεπίδραση είναι υψηλή, τότε οι συνέπειες της δομής θα πρέπει να είναι ισχυρές και το αντίστροφο. Απ' αυτή την άποψη, θα πρέπει να αποδεχτούμε όχι μόνο ότι οι διαδράσεις αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του συστήματος, αλλά και ότι τα κράτη διαφοροποιούνται δομικά στο σύστημα.⁴⁶

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η θεωρία του Waltz κατηγορείται για ντιτερμινισμό, γιατί θεωρεί ότι η δομή είναι ο μοναδικός προσδιοριστικός παράγοντας της κρατικής συμπεριφοράς και της διεθνούς πολιτικής. Η κριτική αυτή δεν είναι απόλυτα έγκυρη, διότι η θεωρία πρεσβεύει ότι η δομή επηρεάζει περιοριστικά την κρατική συμπεριφορά και την έκβαση των διεθνών εξελίξεων⁴⁷.

Ωστόσο, ακόμη και υπό το πρίσμα αυτής της επισήμανσης, ο ντιτερμινισμός παραμένει στο βαθμό που δεν ορίζει ποιός είναι ο παράγοντας εκείνος που προσδιορίζει τελικά την κρατική συμπεριφορά και τη διεθνή πολιτική. Μάλιστα, αν και ο Waltz προειδοποιεί ρητά ότι η προτεινόμενη θεωρία του δεν αποτελεί θεωρία εξωτερικής πολιτικής⁴⁸ και ότι σε καμιά περίπτωση δεν υπονοεί ότι το επίπεδο του

⁴⁶ ã. Barry Buzan and Richard Little, “The Idea of ‘International System’: Theory Meets History”, *International Political Science Review*, vol. 15, no. 3(July 1994), ã. 246-248. Ô ãÿíá äöü áíäÿäöäé äððüñðò ôôï Barry Buzan, Charles Jones, and Richard Little, *The Logic of Anarchy. Neorealism to Structural Realism* (New York: Columbia University Press, 1993), ä. 4.

⁴⁷ ἄ. ὀκταβυός 42. Ἄδβοçò, ἀΈΥδᾶ Kenneth N. Waltz, "Reflections on Theory of International Politics: A Response to my Critics", ὀῶι Keohane, (ed.), *Neorealism and its Critics*, ἱ.ῑ.

⁴⁸ I Waltz tñbææ íá óaðPíæáá óá áðáçáçáçáðééÜ unéá óçó éáunBáð ææíçýó ðræéóééPó óá óýæñéóç íá óç éáunBá áúóðæñéPó ðræéóééPó. Ç éáunBá ææíçýó ðræéóééPó, ðíó áBíæ éáunBá ðíó óóóóçíéçý áðéðÝáñ, ðæñéáñÜóæé óéó ðéÝóæó éæé óéó áðéæñBáð óóéó ðíðBáð óá éñÜóç ððüææíðæé éæé áççáß, æéáðß ç ééBíæáá óúí ðñíóáñéúíáúí áúæBíáúí ðræéBææé óá æéáñáðééÜ óóóðPíáóá. Í Üæá euaéá, ç éáunBá áðóP íéçÜæé æéá óéó æææíáßð óðíçPæáð óéó ðíðBáð óá íé æíééÝó óðñáðçæéÝó óúí éñáðí Ý=ñí íá áíðéíáóuðBóíñí. Ááí ðíðñáß íá íéçPóæé éæé íá ðñíæÝóæé ðíí ðñuðñ íá ðíí ðíðñí óá éñÜóç áíðéáññýí óóéó ðéÝóæó éæé óéó áðéæñBáð ðíó æææíçýó óóóðPíáóíð. ÁíóBæáá, ç éáunBá áúóðæñéPó ðræéóééPó, ðíó áBíæ éáunBá ðíó áðéðÝáñ ðíó éñÜóíðó, ðæñéáñÜóæé éæé áççáß ðüó éæé æéáðß óá éñÜóç áíðéáññýí éæé áíðéíáóuðBæñíð íá óðææñéñíÝíáð æíééÝó ðræéóééÝó óéó ðéÝóæó éæé óéó áðéæñBáð ðíó æææíçýó óóóðPíáóíð. ÁéÝðá Waltz, *Theory of International Politics*, í.ð., óæé. 71-72.

κράτους δεν διαδραματίζει κανένα ρόλο στην εξήγηση της διεθνούς πολιτικής⁴⁹, εντούτοις η επιχειρηματολογία του αφήνει να διαφανεί ότι μια θεωρία διεθνούς πολιτικής, που θέλει να εξηγήσει τη συνέχεια και τη σταθερότητα των διεθνών σχέσεων, δεν μπορεί παρά να είναι συστημική θεωρία. Μόνο εκείνη η θεωρία της διεθνούς πολιτικής, που θέλει να εξηγήσει τόσο τη συνέχεια όσο και την αλλαγή των διεθνών σχέσεων, οφείλει να είναι τόσο συστημική όσο και ‘μειωτική’ θεωρία⁵⁰. Μ’ άλλα λόγια, ο Waltz αναγνωρίζει την ανάγκη σύζευξης των επιπέδων ανάλυσης για μια πιο εμπεριστατωμένη εξήγηση της διεθνούς πολιτικής⁵¹.

Ἰὰ ἀέεῦ ὁῖο εὐαέα, ὁῖο ὀδᾶέῶδᾶέᾶέπῖᾶέ ὁε εἰῡῡᾶ ὁῖο, ὁῖο ὁε -ᾶᾶᾶᾶᾶᾶᾶᾶ ὑὸ εἰῡῡᾶ εὐῖῖῖῖῖῖῖῖῖ ᾶῖᾶῖῖ, “any theory covers some matters and leaves other matters aside. Balance-of-power theory is a theory about the results produced by the uncoordinated actions of states. The theory makes assumptions about the interests and motives of states, rather than explaining them. What it does explain are the constraints that confine all states. The clear perception of constraints provides many clues to the expected reactions of states, but by itself the theory cannot explain those reactions. They depend not only on international constraints but also on the characteristics of states. How will a particular state react? To answer that question we need not only a theory of the market, so to speak, but also a theory about the firms that compose it. What will a state have to react to? Balance-of-power theory can give general and useful answers to that question. The theory explains why a certain similarity of behaviour is expected from similarly situated states. The expected behaviour is similar, not identical. To explain the expected differences in national responses, a theory would have to show how the different internal structures of states affect their external policies and actions. A theory of foreign policy would not predict the detailed content of policy but instead would lead to different expectations about the tendencies and styles of different countries’ policies. Because the national and the international levels are linked, theories of both types, if they are any good, tell us some things, but not the same things, about behaviour and outcomes at both levels”. Ὄῖῖ Ḃᾶῖῖ, ὀᾶῖ. 122-123.

⁴⁹ Ἰδὸὺ ὀπιβᾶᾶῖ “to say that it would be useful to view international politics from the systems level is not to argue that the system determines the attributes and the behaviour of states but rather to keep open the theoretically interesting and practically important question of what, in different systems, the proportionate causal weights of unit-level and of systems-level factors may be”. Ibid, ὁᾶῖ. 48-49. Ἀῖᾶᾶᾶ, ᾶῖ ᾶῖῖ ὀῖ ὀῖῖῖῖ, ὀῖῖ ὀῖ ῖῖῖῖ ἰ ᾶῖῖ ἰ ὀῖᾶᾶᾶῖῖῖῖ, “the question then arises: with both systems-level and unit-level forces in play, how can one construct a theory of international politics without simultaneously constructing a theory of foreign policy? The question is exactly like asking how an economic theory of markets can be written in the absence of a theory of the firm. The answer is ‘very easily’. Market theory is a structural theory showing how firms are pressed by market forces to do certain things in certain ways. Whether and how well they will do them varies from firm to firm, with variations depending on their different internal organization and management”. ὀῖῖ ᾶῖῖ, ὁᾶῖ. 71-72.

⁵⁰ Iă aéeŬ öio ëüăéá “causes at the level of units and of systems interact, and because they do so explanation at the level of units alone is bound to mislead. If one’s approach allows for the handling of both unit-level and systems-level causes, then it can cope both the changes and the continuities that occur in a system”. Waltz, *Theory of International Politics*, i.đ., ôăě. 68.

⁵¹ Αἶψ ὁδῶνάλλιβᾶε ὄς ὁ-ἀδὲῖβ αἰὺδᾶνῶς ὄα ὀῖ ὀδῶς ὀδῆρῖ ἄδὲ ὈΥᾶῖ, ὄς ἰᾶβῖᾶ ὀδῶ-ῖ-ῖῖᾶ ὕδ “the third image{system} describes the framework of world politics, but without the first{men} and second image{state} there can be no knowledge of the forces that determine policy; the first and second images

Γενικά, η σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης επιβάλλεται από την ανάγκη να μην παγιδευτούμε στη δογματική οντολογική θέση ότι τα κράτη δημιουργούν τη δομή του διεθνούς συστήματος και στη συνέχεια σταματούν να συμμετέχουν στη διαμόρφωσή της. Η διαφορετική αυτή τοποθέτηση προϋποθέτει τη μη-αποδοχή της διάκρισης μεταξύ ολιστικής/συστημικής και ατομικιστικής/μειωτικής προσέγγισης. Το θέμα αυτό θα αναλυθεί διεξοδικά στο πέμπτο κεφάλαιο.

Πάντως, διατυπώνοντας από τώρα τη θέση μας, η διάκριση αυτή μεταξύ ολιστικής/συστημικής και ατομικιστικής/μειωτικής προσέγγισης θα μπορούσε να ξεπεραστεί με την υιοθέτηση της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης του υλικού γίνεσθαι⁵². Ο άνθρωπος είτε ως ατομική οντότητα είτε ως συλλογική οντότητα με τη μορφή της κοινωνικής ομάδας δεν είναι μόνο το αντικείμενο, αλλά πρωταρχικά το υποκείμενο της κοινωνικής δράσης. Ουσιαστικά, ο άνθρωπος ως υποκείμενο της ιστορικά κοινωνικοποιημένης δράσης και η πραγματικότητα ως αντικείμενο της ανθρώπινης δράσης είναι αλληλεξαρτώμενα και στενά συνδεδεμένα, αφού ο άνθρωπος αναδεικνύεται από βιολογική σε πολιτική οντότητα μόνο μέσα από τη

describe the forces in world politics, but without the third image it is impossible to assess their importance or predict their results". Waltz, *Man, the State and War*, ι.δ., όαε. 238.

⁵² Ιεά αίΥειας θηυδαός έΥίαέ ι Wendt, υδαί οδιόδσθβαέ ός οδα-θρίαδός ουί αθρίδουί έάέ αθρί όα ιεά έαυησδέεθ έάέάέόδέεθ όγίεάός, θηιέάειΥίη ό ίά ιάδαθιάόδαθ ς οδιόδαθ θιό αίυό όόι Υέει, θιό άβίαέ αθρθεόία ουί ός όθιέέόόέέθ υί όάέ ός όθιέέθ ιέόόέέθ θηιόΥάέόό. Άέ. Wendt, "The Agent-Structure...", ι.δ., όαε. 356. ς έάΥά έάέ ός έάόάυάθ ός έάέάέόέέθ έιέέέθ όόσθβαέάέ, άδβός, όα ιεά Υές θηιόδΥέάέ, θιό άδέ-άεθάβ ίά οδα-υιάγία ός έάόάιύός έάέ ός αίθρος έάέ ι' άδου όι θηυθ ίά έγίαέ όι θηυάές ός αθιό έάέ ουί αθρίδουί. ς έγθέά αίιέτειαέέ έάόσθθβά άβίαέ άδθ ός ιθιόιαΥίίςός(morphogenetic cycles), θιό όέέάιαΥίαέ ός άθίαίέέ έέέέάδθβαθός ιάόάιγ αθρίδουί έάέ αθρί έάδΥ όΥιέι θηυθ θόόά αθ άάι δδΥαίόάέ υό Υίαό όόι Υέει(irreducible), ίά έέέέθ ς οδα-θρίαδός θιό. Όι έάιθέέυ άδέ-άβθς άβίαέ υέ ς αθΥός άάιΥ έάέ ιάόάιθθρίαέ ός αθι έάέ ς αθι δαθιθβαέέ ός αθΥός. Άέ. Walter Carlsnaes, "The Agency-Structure Problem in Foreign Policy Analysis", *International Studies Quarterly*, vol. 36, no. 3(September 1992).

Η έθέόέέθ θιό άόέθς έά ό'άδθ ός Υιός, άβίαέ υέ άάι έγίαέ όι θηυάές ός έάόάιύός έάέ ός αίθρος έάέ έάό'άδΥέάός ός αθιό έάέ ουί αθρίδουί, υ-έ έάάδβ ς αθι έάέ ιέ αθριόά άάι έάάιθθριόί όάόδου-θθία όέ έάέίαθ άίάέβίαέ, έέΥ έάάδβ άάι όθιαέέγίαέ όυό ς αθι έάέ ιέ αθριόά αθριόάέ όα ιεά έιέιθ έόόθβά. Hollis and Smith, "Two Stories About Structure and Agency", ι.δ., όαε. 241-251. Άδου έέέέθ όι έάιυ όός αίΥδδός όι άδέ-άεθρίαό ός ιθιόιαΥίίςός, ιθιθάβ ίά έάέόέάβ άδυ ός

δομική ένταξή του σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον διαρθρωμένων κοινωνικών σχέσεων. Ο άνθρωπος και η δράση του είναι ιστορικά προσδιορισμένα με την έννοια ότι διαμορφώνονται από το κοινωνικό πλαίσιο που οι ίδιοι συγκροτούν με το πέρασμα του χρόνου. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο άνθρωπος είναι νομοτελειακά δέσμιος των πιέσεων και των επιταγών ανεξέλεγκτων κοινωνικών δυνάμεων, γιατί απλούστατα οι τελευταίες είναι προϊόν, συνειδητά ή ασυνειδήτα, της ιστορικά προσδιορισμένης ατομικής και συλλογικής του δράσης. Έτσι, ο άνθρωπος έχει τη συνειδητή επιλογή και την υλική δυνατότητα να παρέμβει, όποτε κρίνει απαραίτητο, προκειμένου να τροχοθετήσει το ιστορικό γίνεσθαι προς την κατεύθυνση που επιθυμεί. Η νέα αυτή τροχοθέτηση γίνεται μέσα από τη συγκρουσιακή σύνθεση με τις επιταγές και τους περιορισμούς του ιστορικά προσδιορισμένου κοινωνικού πλαισίου, όπου λαμβάνει χώρα. Γι' αυτό, η διαλεκτική προσέγγιση παρέχει το πλεονέκτημα της μη-μονομερούς εξήγησης της πραγματικότητας στο μέτρο που δίνει έμφαση όχι μόνο στα στοιχεία της ευθύγραμμης συνέχειας, αλλά και σε παράγοντες αντίφασης, αποδιοργάνωσης και αναδιάρθρωσης.

Χρησιμοποιώντας τους όρους στρατηγική και ασφάλεια με τον εννοιολογικό και εργαλειικό προσδιορισμό που τους έχουμε αποδώσει στην παρούσα εργασία, η διαλεκτική εξήγηση λαμβάνει υπόψη της την αντίδραση του συστήματος ασφάλειας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στην εθνική στρατηγική των κρατών-μελών. Η εξήγηση είναι διαλεκτική, διότι η δράση(στρατηγική) και η αντίδραση(με τη μορφή πιέσεων και ευκαιριών του συστήματος ασφάλειας) οδηγεί στη σύνθεση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και μέσα απ' αυτή, στο μέτρο που, στη συνέχεια, η

ἀεάεἀεόεἐΠ δῆπὼ Ὑἱᾶέος, ὑδῖο τέ ἀνπίδαο ἐάε τέ ἀνὶ Ὑὸ ὀδία Ὑῖοᾶε ὅα ἰεᾶ ὁ=Ὑός ἐῤύος, αἰδβεᾶόσο, ὀνῖεᾶόσο.

τελευταία προσλαμβάνει τη μορφή της δράσης και συγκρούεται με την αντίδραση της στρατηγικής, στην επανασύνθεση της εθνικής στρατηγικής και στην αναπαραγωγή του συστήματος ασφάλειας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Κλασικές Προσεγγίσεις και Θεωρίες της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης

Το κεφάλαιο αυτό αφορά την παρουσίαση των κυριότερων θεωρητικών προσεγγίσεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης¹. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις είναι δυνατό να ταξινομηθούν για τους σκοπούς της ανάλυσής μας με δύο κριτήρια. Πρώτον, σε ποιά επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα ανήκουν. Δεύτερον, σε ποιά από τα επίπεδα ανάλυσης επικεντρώνουν, κυρίως, το ερευνητικό τους ενδιαφέρον για την αναζήτηση των προσδιοριστικών παραγόντων της διεθνούς πολιτικής². Απ' αυτή τη σκοπιά, διακρίνουμε τις θεωρίες σε εκείνες που ανήκουν στο ρεαλιστικό πρόγραμμα και σε εκείνες που ανήκουν στο αντίστοιχο πλουραλιστικό με βάση τις αξιωματικές υποθέσεις που, έμμεσα ή άμεσα, υιοθετούν. Οι ίδιες θεωρίες διακρίνονται σε ολιστικές/συστημικές ή ατομικιστικές/‘μειωτικές’ ανάλογα με το

¹ Για μια γενική επισκόπηση και κριτική των κυριότερων θεωρητικών προσεγγίσεων, βλέπε, μεταξύ άλλων, Jeffrey J. Anderson, “The State of (European) Union. From the Single Market to Maastricht, from Singular Events to General Theories”, *World Politics*, vol. 47, no. 3 (April 1995); Paul R. Viotti and Mark V. Kauppi, *International Relations Theory*, second edition (New York: Macmillan, 1993); Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996); Μιχάλης Ι. Τσινισιζέλης, “Θεωρία της Διεθνούς Πολιτικής Ενοποίησης”, στο Ναπολέον Μαραβέγιας και Μιχάλης Τσινισιζέλης (επιμ.), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995).

² Η ταξινόμηση αυτή δεν είναι απόλυτη. Υπάρχουν πολλοί τρόποι κατηγοροποίησης των διαφόρων προσεγγίσεων και θεωριών. Ο Pentland, για παράδειγμα, διακρίνει τις θεωρίες που ασχολούνται με το φαινόμενο της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης με βάση ποιά μοντέλο πολιτικής οντότητας υιοθετούν και ποιούς προσδιοριστικούς παράγοντες θεωρούν ως τους σημαντικότερους. Μ' αυτό τον τρόπο, ξεχωρίζει τις θεωρίες: α) μεταξύ εκείνων που αποδέχονται το μοντέλο του κράτους, όπως ο φεντεραλισμός και ο νεο-λειτουργισμός, και εκείνων που επιθυμούν το μοντέλο της κοινότητας, όπως ο πλουραλισμός και ο λειτουργισμός και β) μεταξύ εκείνων που δίνουν έμφαση στις πολιτικές μεταβλητές, όπως ο πλουραλισμός και ο φεντεραλισμός, και εκείνων που εστιάζουν την προσοχή τους στις οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους, όπως ο νεο-λειτουργισμός και ο λειτουργισμός. Βλέπε, Charles Pentland, *International Theory and European Integration* (London: Faber and Faber, 1973), σελ. 21-25.

επίπεδο ανάλυσης που δίνουν έμφαση ως βασική αιτία των διεθνών εξελίξεων, δηλαδή το σύστημα και το εθνικό ή υπο-εθνικό επίπεδο.

3.1. Το Ρεαλιστικό Ερευνητικό Πρόγραμμα

Αν και οι πρώτες διανοητικές της ρίζες ανατρέχουν στην ελληνική αρχαιότητα στο έργο του Θουκυδίδη³, η ρεαλιστική σχολή σκέψης άρχισε να αναπτύσσεται σε σύγχρονη θεώρηση των διεθνών σχέσεων με αφετηρία το έργο του Carr⁴ ως αντίδραση στην κυρίαρχη ιδεαλιστική σκέψη του μεσοπολέμου. Το ξέσπασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το τέλος του με την ολοκληρωτική καταστροφή των δυνάμεων του Άξονα και η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου στις σχέσεις μεταξύ των δύο μοναδικών πόλων που αναδείχθηκαν, τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ είχαν σαν αποτέλεσμα την επικράτηση του ρεαλισμού ως κυρίαρχο επιστημονικό πρόγραμμα στην επιστήμη των διεθνών σχέσεων και των στρατηγικών σπουδών. Το βασικό έργο που σημάδεψε την περίοδο αυτή ήταν εκείνο του Morgenthau⁵.

Οι βασικές αναλυτικές κατηγορίες που εισήγαγαν οι πρωτεργάτες του ρεαλισμού και επεξεργάστηκαν περαιτέρω άλλοι προσκεείμενοι ερευνητές ήταν εκείνες του άναρχου διεθνούς συστήματος και του ορθολογικού κρατικού δρώντος που αναζητά την

³ *Θουκυδίδου Ιστορία*, τόμος πρώτος και δεύτερος, μεταφρ. Άγγελος Βλάχος, Αθήνα: Ηριδανός.

⁴ Edward Hallett Carr, *The Twenty Years' Crisis*, second edition (New York: Harper and Row, 1945). Πρόσφατη μελέτη δείχνει ότι η σκέψη του Carr δεν είναι τόσο συμβατή με τις συντηρητικές και μονολιθικές θέσεις της παραδοσιακής ρεαλιστικής προσέγγισης και ότι έχει πολλές ομοιότητες με τον προβληματισμό των σημερινών οπαδών της κριτικής θεωρίας. Βλέπε σχετικά Paul Howe, "The Utopian Realism of E.H. Carr", *Review of International Studies*, vol. 20, no. 3 (July 1994).

⁵ Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*, seventh edition (New York: McGraw-Hill, 1993).

αύξηση της δύναμής του και του εθνικού συμφέροντος⁶. Οι έννοιες αυτές αποτέλεσαν τις πρωταρχικές αξιωματικές υποθέσεις του ρεαλισμού, πάνω στις οποίες διαμορφώθηκαν διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες θεωρίες. Το κοινό γνώρισμα, όμως, των τελευταίων, πέρα από τις αξιωματικές υποθέσεις στις οποίες στηρίζονταν, ήταν ότι απέδιδαν μεγαλύτερη σημασία στο ρόλο του έθνους-κράτους, που δρα ορθολογικά στο πλαίσιο της αναρχίας, παρά στο διεθνές σύστημα ως προσδιοριστικός παράγοντας της παγκόσμιας πολιτικής. Απ' αυτή τη σκοπιά, οι θεωρίες αυτές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ατομικιστικές/‘μειωτικές’ ή, διαφορετικά, θεωρίες του κλασσικού ρεαλισμού.

Το έργο που σηματοδότησε τη μετατόπιση της προσοχής από το επίπεδο του κράτους στο επίπεδο του συστήματος ήταν αυτό του Kenneth Waltz⁷. Ο τελευταίος με τις θέσεις του και τα θεωρητικά του επιχειρήματα δημιούργησε ένα νέο ρεύμα προβληματισμού στο πλαίσιο της ρεαλιστικής σκέψης, που ονομάστηκε δομικός ή νέος ρεαλισμός. Βασική αναλυτική κατηγορία είναι η έννοια της δομής του διεθνούς συστήματος. Αφετηρία του προβληματισμού και κεντρικό επιχείρημα είναι η διαπίστωση ότι η έκβαση της συμπεριφοράς των κρατών σπάνια συμβαδίζει με την πρόθεσή τους, γιατί μεταξύ τους διαμεσολαβεί η επίδραση του περιβάλλοντος, στο πλαίσιο του οποίου συντελούνται οι διαδράσεις των κρατών και εκτυλίσσονται τα διεθνή γεγονότα. Η θέληση και η συμπεριφορά των κρατών επηρεάζεται

⁶ Βλέπε, μεταξύ άλλων, Raymond Aron, *Peace and War. A Theory of International Relations* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1966); του ίδιου, “The Anarchical Order of Power”, *Daedalus*, vol. 95, no. 2(Spring 1966); David Vital, “On Approaches to the Study of International Relations. Or, Back to Machiavelli”, *World Politics*, vol. XIX, no. 1(October 1966); Arend Lijphart, “The Structure of the Theoretical Revolution in International Relations”, *International Studies Quarterly*, vol. 18, no. 1(March 1974); Hedley Bull, “International Theory. The Case for a Classical Approach”, *World Politics*, vol. 18(1965/66).

⁷ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics* (Reading: Addison-Wesley, 1979). Ουσιαστικά, ο συγγραφέας με τη μονογραφία αυτή ολοκλήρωσε την παρουσίαση του ‘third image’, που είχε αφήσει

περιοριστικά από το διεθνές περιβάλλον, αν και ο τρόπος και ο χρόνος εκδήλωσής τους προσδιορίζεται από τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα⁸. Η διεθνής πολιτική δεν μπορεί να εξηγηθεί ως το αθροιστικό σύνολο της εξωτερικής πολιτικής των κρατών⁹. Σε σχέση με τον κλασσικό ρεαλισμό, η διαφοροποίησή του δεν έγκειται μόνο στην αναγωγή του συστήματος ως τη σημαντικότερη σε σχέση με το κράτος αιτία, αλλά και στην υιοθέτηση μιας διαφορετικής αξιωματικής υπόθεσης. Αυτή συνίσταται στην άποψη ότι τα κράτη δεν επιθυμούν να αυξήσουν τη δύναμη τους, αλλά επιδιώκουν να επιβιώσουν και γι' αυτό αναζητούν πρωταρχικά ασφάλεια και ανεξαρτησία. Τα κράτη ακολουθούν δύο, κυρίως, στρατηγικές χρησιμοποίησης των μέσων που διαθέτουν για να πετύχουν το σκοπό της ασφάλειας: την εσωτερική εξισορρόπηση και την εξωτερική εξισορρόπηση. Η πρώτη αφορά τις εσωτερικές προσπάθειες που καταβάλλει το κράτος, όπως είναι η αύξηση της στρατιωτικής και οικονομικής του δύναμης, καθώς και η ανάπτυξη πιο αποτελεσματικού στρατηγικού σχεδιασμού. Η δεύτερη συνδέεται με τις εξωτερικές προσπάθειες για τη σφυρηλάτηση της ασφάλειας, όπως είναι η σύναψη συμμαχιών και η υπονόμευση του αντιπάλου.

Η θεωρία του δομικού ρεαλισμού, που σύμφωνα με το συγγραφέα αντιπροσωπεύει μια παραλλαγή της θεωρίας της ισορροπίας δύναμης, και που σύμφωνα μ' άλλους

ατέλειωτο στην πρώτη εργασία που δημοσίευσε. Kenneth N. Waltz, *Man, the State and War* (New York: Columbia University Press, 1954).

⁸ Με τα λόγια του Waltz: "results achieved seldom correspond to the intentions of actors. Why are they repeatedly thwarted? The apparent answer is that causes not found in their individual characters and motives do operate among the actors collectively. Each state arrives at policies and decides on actions according to its own internal processes, but its decisions are shaped by the very presence of other states as well as by interactions by them. When and how internal forces find external expression, if they do, cannot be explained in terms of the interacting parties, if the situation in which they act and interact constrains them from some actions, disposes them toward others, and affects the outcomes of their intentions". Waltz, *Theory of International Politics*, ο.π., σελ. 65.

μπορεί να χαρακτηριστεί ως θεωρία των πόλων, πρεσβεύει ότι η δομή του άναρχου διεθνούς συστήματος διαδραματίζει μεγαλύτερο ειδικό βάρος στη διαμόρφωση των διεθνών εξελίξεων και της συμπεριφοράς των κρατών. Οι πιέσεις και οι περιορισμοί που ασκεί η κατανομή ισχύος μεταξύ των σημαντικότερων μεγάλων δυνάμεων του διεθνούς συστήματος, που αποτελούν τους πόλους του, είναι οι παράγοντες που προσδιορίζουν περισσότερο τη σταθερότητα της παγκόσμιας πολιτικής, παρά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και οι διαδράσεις μεταξύ των κρατών. Οι βασικές υποθέσεις εργασίας είναι οι ακόλουθες:

- η προσδοκόμενη κλίμακα της κρατικής συμπεριφοράς και των διεθνών εξελίξεων είναι ουσιαστικά η συνεχή δημιουργία ισορροπιών δύναμης μεταξύ των κρατών. Η ισορροπία δύναμης δημιουργείται από τις ασυντόνιστες διαδράσεις και πράξεις των κρατών που συμπεριφέρονται, συνειδητά ή ασυνείδητα, κατά τέτοιο τρόπο, που οδηγεί στην εγκαθίδρυση και διατήρηση ισορροπίας μεταξύ τους,
- το διπολικό σύστημα είναι περισσότερο σταθερό από το πολυπολικό,
- όσο πιο συνεκτικοί είναι οι πόλοι, τόσο πιο μεγάλη σταθερότητα υπάρχει στο διεθνές σύστημα,
- η προοπτική της συνεργασίας μεταξύ των κρατών στο άναρχο διεθνές σύστημα είναι πολύ μικρότερη σε σύγκριση με τις πιθανότητες ανταγωνισμού,
- οι διεθνείς οργανισμοί είναι δημιουργήματα των κρατών, που αντανakλούν τον παγκόσμιο συσχετισμό δύναμης και έχουν περιορισμένες δυνατότητες επιρροής και αλλαγής της συμπεριφοράς των κρατών, και

⁹ Με λόγια του Waltz, “one cannot infer the condition of international politics from the internal composition of states, nor can one arrive at an understanding of international politics by summing the foreign policies and the external behaviors of states”. Στο ίδιο, σελ. 64.

- μεταβολές στο εσωτερικό σύστημα των κρατών δεν οδηγούν αναγκαστικά σε αντίστοιχες μεταβολές είτε της άναρχης φύσης είτε της δομής του διεθνούς συστήματος.

Ωστόσο, υπό το πρίσμα της εμμονής της θεωρίας να εστιάζει την προσοχή της μόνο στο συστημικό επίπεδο, αρκετοί προσκείμενοι στο ρεαλισμό ερευνητές προσπάθησαν να ανακατασκευάσουν τη θεωρία, προτείνοντας ορισμένες άλλες προσεγγίσεις, κύριο γνώρισμα των οποίων ήταν η προσπάθεια συγχώνευσης του επιπέδου του κράτους και του συστημικού επιπέδου στην ανάλυση της διεθνούς πολιτικής. Η σχετική ζύμωση είχε ως αποτέλεσμα, αφενός, την επανεπεξεργασία και προβολή παλαιότερων θεωριών, όπως η κλασσική θεωρία της ισορροπίας δύναμης και η θεωρία της ηγεμονικής σταθερότητας¹⁰, αφετέρου τη διαμόρφωση νέων θεωρητικών προσεγγίσεων, όπως η ρεαλιστική εκδοχή της θεωρίας των διεθνών καθεστώτων¹¹ και η θεωρία της δομικής δύναμης¹².

¹⁰ Βέβαια, ορισμένοι, αντιθέτως, θεωρούν ότι εκτός από τους πόλους, η ισορροπία δύναμης και η συνοχή των συμμαχιών είναι αποκλειστικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του συστήματος. Επομένως, οι θεωρίες της ισορροπίας δύναμης και της ηγεμονικής σταθερότητας είναι συστημικές θεωρίες. Βλέπε, Bruce De Mesquita and David Lalman, "Empirical Support for Systemic and Dyadic Explanations of International Conflict", *World Politics*, vol. XLI, no. 1(October 1988).

Για τους πρωτεργάτες της θεωρίας της ηγεμονικής σταθερότητας, βλ. Stephen D. Krasner, "State Power and the Structure of International Trade", *World Politics*, vol. 28, no. 3(April 1976); Charles Kindleberger, "Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods, and Free Riders", *International Studies Quarterly*, vol. 25, no. 2(June 1981); Robert Gilpin, *War and Change in World Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985); του ίδιου, *The Political Economy of International Relations* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1987); Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (Great Britain: Fontana Press, 1989).

¹¹ βλ. Stephen Krasner, "Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982); του ίδιου, "Regimes and the Limits of Realism: Regimes as Autonomous Variables", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982); Arthur Stein, "Coordination and Collaboration: Regimes in an Anarchic World", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982); Robert Jervis, "Security Regimes", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982); Barry Buzan, "From International System to International Society: Structural Realism and Regime Theory Meet the English School", *International Organization*, vol. 47, no. 3(Summer 1993);

¹² βλ. Susan Strange, *States and Markets*, second edition (London: Pinter, 1994); της ίδιας, "States, Firms and Diplomacy", *International Affairs*, vol. 68, no. 1(January 1992); της ίδιας, "An Eclectic Approach" στο Craig N. Murphy and Roger Tooze (eds.), *The New International Political Economy*

Η κύρια υπόθεση εργασίας της κλασσικής θεωρίας της ισορροπίας δύναμης είναι ότι όταν υπάρχει σχετική ισότητα στην κατανομή της δύναμης, τότε η δυναμική για πολεμική σύγκρουση μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων περιορίζεται και οι προοπτικές της ειρήνης αυξάνονται. Η βασική υπόθεση εργασίας της θεωρίας της ηγεμονικής σταθερότητας είναι ότι η σταθερότητα του διεθνούς συστήματος προϋποθέτει την ύπαρξη ηγεμόνα που να δρα ως εγγυητής της ειρήνης. Παρεμφερή είναι η κεντρική θέση της πρώτης έκφανσης της θεωρίας των διεθνών καθεστώτων, που συνδέει τη δημιουργία των τελευταίων με την παρουσία ηγεμονικά ισχυρής μεγάλης δύναμης, που στη βάση της άνισης κατανομής ισχύος, στο πλαίσιο του διεθνούς συστήματος, δημιουργεί διεθνή οικονομικά και πολιτικά καθεστώτα με σκοπό είτε να θεσμοποιήσει την ηγεμονική της κυριαρχία είτε να κατοχυρώσει σε σταθερή βάση την παρέμβασή της στις διεθνείς εξελίξεις, όταν ο καθοριστικός ρόλος που διαδραμάτιζε και η σχετική δύναμη που κατείχε προηγούμενα αρχίζει να μειώνεται. Το πρωταρχικό επιχείρημα της δεύτερης έκφανσης της θεωρίας, που αφορά, ουσιαστικά, την εφαρμογή της θεωρίας των παιγνίων, είναι ότι τα διεθνή καθεστώτα περιγράφουν σχηματικά μια υπάρχουσα κατάσταση της παγκόσμιας πολιτικής, που είναι προϊόν της συνειδητής συμπεριφοράς και των αντίστοιχων στρατηγικών επιλογών των κρατών. Η κεντρική υπόθεση εργασίας της θεωρίας της δομικής δύναμης, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια παραλλαγή της ηγεμονικής εκδοχής της θεωρίας των διεθνών καθεστώτων, είναι ότι απαιτείται δομική δύναμη, δηλαδή ικανότητα διαμόρφωσης θεσμικού πλαισίου οργάνωσης και λειτουργίας στα πρωταρχικά πεδία ισχύος της ασφάλειας, της παραγωγής, του χρήματος και της

(Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1991); της ίδιας, “The Persistent Myth of Lost Hegemony”, *International Organization*, vol. 41, no. 4(Autumn 1987).

γνώσης(πεποιθήσεις, ιδέες, πολιτισμός), προκειμένου ένα ισχυρό και μεγάλο έθνος-κράτος να καθορίσει χωρίς τη χρήση βίας και εξαναγκασμού τους “κανόνες του παιχνιδιού”, να νομιμοποιήσει την επιβολή της θέλησής του και να επιτύχει σταθερότητα στο διεθνές σύστημα¹³. Συνοπτικά, από τις υποθέσεις των θεωριών αυτών, φαίνεται ότι επιχειρείται να δοθεί σχετικά ίση σπουδαιότητα στα δύο επίπεδα ανάλυσης. Ωστόσο, περισσότερο κλίνουν, με εξαίρεση σε σημαντικό βαθμό της θεωρίας της δομικής δύναμης, στο να αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στο ρόλο του κράτους.

Γενικότερα, οι διάφορες θεωρίες του ρεαλιστικού ερευνητικού προγράμματος, που δημιουργήθηκαν ή επαναδιατυπώθηκαν μέσα από τις έντονες ζυμώσεις που προκάλεσε η εμφάνιση του δομικού ρεαλισμού, αν και διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους ως προς την έμφαση που αποδίδουν σε διάφορες μεταβλητές και παραμέτρους της διεθνούς πολιτικής, δεν είναι εύκολο να ταξινομηθούν με αναφορά το επίπεδο ανάλυσης πάνω στο οποίο οικοδομούνται. Επιπλέον, οι θεωρητικοί του ρεαλισμού έχουν ασχοληθεί με το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε περιορισμένο βαθμό. Αυτό δεν είναι παράδοξο αν σκεφτούμε τη ρεαλιστική θέση για τον πρωτεύοντα ρόλο των εθνικών κρατών και την περιορισμένη σημασία των θεσμών, συμπεριλαμβανομένου των διεθνών οργανισμών, στη διεθνή πολιτική. Λαμβάνοντας υπόψη τις επισημάνσεις αυτές, θα ήταν χρήσιμο να παρουσιάσουμε πρώτα, συνοπτικά, τις βασικές αξιωματικές υποθέσεις και τις πρωταρχικές υποθέσεις εργασίας της ρεαλιστικής σχολής σκέψης, όπως γίνονται σήμερα ευρύτερα αποδεκτές

¹³ ‘Όπως υποστηρίζει ο Κοτζιάς, “εφαρμόζοντας τη θεωρία της δομικής δύναμης στο κοινοτικό πεδίο, η οικονομική ισχύς που είναι το καθοριστικό πεδίο ιεράρχησης των δυνάμεων στο εσωτερικό της Ε.Ε. αποκτά πολιτικό κύρος και διαθέτει τα μέσα καταναγκασμού της πολιτικής δύναμης. Όχι, αρχικά τουλάχιστον, άμεσα και βίαια, αλλά μέσω της υπεροχής στον καθορισμό των κανόνων του παιχνιδιού”. Νίκος Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση: Ένα Σύστημα Εν τω Γίγνεσθαι* (Αθήνα: Δελφίνι, 1995).

στην επιστήμη των διεθνών σχέσεων και, στη συνέχεια, να αναφερθούμε στην κύρια θεωρία που έχει αναπτυχθεί για το φαινόμενο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Οι βασικές αξιωματικές υποθέσεις του ρεαλισμού είναι οι εξής¹⁴:

- τα έθνη-κράτη είναι οι κύριοι δρώντες της παγκόσμιας πολιτικής,
- το διεθνές σύστημα είναι άναρχο, που δεν έχει καμιά σχέση με το χάος και την αταξία. Η αναρχία έχει δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα: δεν υπάρχει υπερεθνική εξουσία και τα κράτη είναι αυτοβοηθούμενες μονάδες(self-agents),
- η πρωταρχική επιδίωξη των κρατών είναι η επιβίωση και γι' αυτό θέλουν να κατοχυρώσουν την ασφάλειά τους,
- τα κράτη δεν μπορεί να είναι απόλυτα ενήμεροι και σίγουροι για τις προθέσεις των άλλων κρατών,
- τα κράτη κατέχουν επιθετική στρατιωτική ικανότητα και έχουν τη δύναμη, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, να καταστρέψουν το ένα το άλλο, και
- τα κράτη είναι ενιαίοι ορθολογικοί δρώντες που σκέπτονται στρατηγικά, προκειμένου να επιβιώσουν στο άναρχο διεθνές περιβάλλον.

Στη βάση των αξιωματικών αυτών υποθέσεων, οι περισσότεροι αποδεκτές από την πλειονότητα των ρεαλιστών υποθέσεις εργασίας είναι οι ακόλουθες:

¹⁴ Η συζήτηση που ακολουθεί για τις αξιωματικές υποθέσεις και υποθέσεις εργασίας του ρεαλισμού αντλεί από τα έργα των Joseph M. Grieco, "Anarchy and the Limits of Cooperation: a Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", *International Organization*, vol. 42, no. 3(Summer 1988); του ίδιου, "Realist International Theory and the Study of World Politics", στο *Cosmos Yearbook 1995. The Hellenic Review of International Relations, International Relations Theory at a Crossroads* (Athens and New York: Aristide D. Caratzas, 1996); John J. Mearsheimer, "Back to the Future. Instability in Europe After the Cold War", *International Security*, vol. 15, no. 1(Summer 1990); του ίδιου, "The False Promise of International Institutions", *International Security*, vol. 19, no. 3(Winter 1994/95), σελ. 8-15.

- τα κράτη φοβούνται το ένα το άλλο και αναγνωρίζουν ότι λόγω της έλλειψης κεντρικής εξουσίας, η δύναμη ή η απειλή δύναμης μπορεί να χρησιμοποιηθεί εναντίον τους,
- τα κράτη ενδιαφέρονται να διατηρήσουν την ασφάλειά τους και επιδιώκουν να διατηρήσουν την υπάρχουσα θέση στο συσχετισμό δύναμης, δηλαδή επιθυμούν τη διαιώνιση της ισορροπίας ισχύος και γι' αυτό είναι αμυντικά προσανατολισμένα¹⁵,
- τα κράτη ενδιαφέρονται όχι για απόλυτα οφέλη, αλλά για τα σχετικά τους κέρδη,
- τα κράτη επιδιώκουν να διατηρήσουν την ικανότητά τους για ανεξάρτητες στρατηγικές επιλογές και κινήσεις, και
- η συνεργασία στο άναρχο διεθνές σύστημα, που εγγενώς χαρακτηρίζεται από ατέλειωτο ανταγωνισμό για ασφάλεια με συνεχή τον κίνδυνο του πολέμου, έχει τα όρια της, διότι τα κράτη, αφενός, ενδιαφέρονται μόνο για τα σχετικά τους οφέλη, αφετέρου, ανησυχούν με τα περισσότερα πλεονεκτήματα που επιδιώκουν να αποκτήσουν τα άλλα κράτη(cheating). Τα κράτη δυσκολεύονται να συνεργάζονται μεταξύ τους όχι μόνο γιατί φοβούνται την εξάρτηση και το φθόνο, αλλά και γιατί οι θεσμοί είναι αδύναμοι να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τους φόβους τους. Απ' αυτή την άποψη, οι διεθνείς οργανισμοί και οι διάφορες άλλες θεσμικές μορφές συνεργασίας αντανakλούν τα συμφέροντα των κρατών σύμφωνα με το διεθνή συσχετισμό ισχύος και, κατ' επέκταση, έχουν περιορισμένη επίδραση στη συμπεριφορά των κρατών. Οι διεθνείς θεσμοί δεν μπορούν να αποτρέψουν τις ένοπλες και μη-ένοπλες συγκρούσεις και να αλλάξουν την κρατική συμπεριφορά. Οι θεσμοί λειτουργούν με τη λογική της ισορροπίας δύναμης και

¹⁵ Ο Mearsheimer υποστηρίζει ότι τα κράτη επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν τη θέση τους έναντι των άλλων κρατών, που σημαίνει ότι δεν αναζητούν μόνο ευκαιρίες για να αυξήσουν τα συγκριτικά τους πλεονεκτήματα, αλλά και να διασφαλίσουν ότι τα άλλα κράτη δεν θα αποκτήσουν πλεονεκτήματα.

χρησιμοποιούνται από τα κράτη για να βελτιώσουν τη σχετική τους θέση στο διεθνή συσχετισμό ισχύος.

Στο πλαίσιο αυτό, η κύρια ρεαλιστική θεωρία που έχει διατυπωθεί για να εξηγήσει την ευρωπαϊκή συσσωμάτωση είναι η θεωρία του θεσμικού διακυβερνητισμού(intergovernmental institutionalism)¹⁶. Η Ε.Ε. εξυπηρετεί την ανάγκη των κρατών-μελών να επιβιώσουν και να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις προκλήσεις και τις πιέσεις της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας. Τονίζει την αυτονομία του κράτους-μέλους και την κυριαρχία του εθνικού συμφέροντος στη εξέλιξη της ολοκλήρωσης. Η τελευταία εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από το βαθμό σύγκλισης των προτιμήσεων των κρατών. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ε.Ε. δεν είναι προορισμένη να αλλάξει την άναρχη φύση του διεθνούς συστήματος. Γενικότερα, τρεις είναι οι βασικές αρχές που διέπουν τη λειτουργία και οργάνωση της Ένωσης:

- πρώτον, ο διακυβερνητισμός, που υποδηλώνει ότι οι μεγάλες πρωτοβουλίες ξεκινούν, διαπραγματεύονται και υλοποιούνται σε αποφάσεις από τις εθνικές κυβερνήσεις, μέσω του Συμβουλίου Υπουργών και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Οι προτιμήσεις που εκφράζονται κατά τις διακυβερνητικές διεργασίες είναι προϊόν της εσωτερικής πολιτικής,
- δεύτερον, ο ελάχιστος κοινός-παρανομαστής διαπραγματεύσεων(lowest-common denominator bargaining), που σημαίνει ότι η δύναμη και επιρροή των μεγάλων κρατών-μελών της Ε.Ε. συγκλίνουν στο ελάχιστο κοινό σημείο, και

¹⁶ βλ. Andrew Moravcsik, "Negotiating the Single European Act", *International Organization*, vol. 45, no. 1(Winter 1991).

- τρίτον, η προστασία της εθνικής κυριαρχίας, που σημαίνει ότι οι διακυβερνητικές ζυμώσεις δεν ξεπερνούν προσδιορισμένες από τις κυβερνήσεις όρια μετάβασης κυριαρχικών αρμοδιοτήτων στα υπερεθνικά όργανα της Ε.Ε.

3.2. Το Πλουραλιστικό Ερευνητικό Πρόγραμμα

Η πλουραλιστική σχολή σκέψης αναπτύχθηκε ως αντίδραση στην κυριαρχία του ρεαλισμού με σκοπό να καλύψει τις θεωρητικές του αδυναμίες και επεξηγηματικές του ανεπάρκειες σε σχέση μ' ορισμένες πτυχές και φαινόμενα του Ψυχρού Πολέμου. Ξεκίνησε ως ακαδημαϊκό ρεύμα κριτικού προβληματισμού και συνδέθηκε, κυρίως, με την ερευνητική προσπάθεια ανάλυσης και κατανόησης των διεργασιών ολοκλήρωσης στη δυτική Ευρώπη, την ταχύτατη επέκταση των ποικίλων θεσμικών εκφάνσεων οργάνωσης των διεθνών σχέσεων και την παγκοσμιοποίηση των οικονομικών συναλλαγών, καθώς και με τη ραγδαία εξάπλωση των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Βαθμιαία και προοδευτικά μέσα από τη διαμόρφωση διαφορετικών από το ρεαλισμό αξιωματικών υποθέσεων, μετεξελίχθηκε και υφίσταται πλέον ως αυτόνομο, ξεχωριστό παράδειγμα των διεθνών σχέσεων, που επιδιώκει να προσφέρει μια εναλλακτική θεώρηση του προβλήματος της ειρήνης και του πολέμου, της σταθερότητας και της αστάθειας.

Οι πρωτεργάτες του πλουραλιστικού προγράμματος υπογραμμίζουν ότι η θεωρητική τους προσέγγιση στηρίζεται στην τροποποίηση του δομικού ρεαλισμού¹⁷. Δεν

¹⁷ Βλέπε Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition* (Boston and Toronto: Little, Brown and Company, 1977); των ίδιων, "Power and Interdependence Revisited", *International Organization*, vol. 41, no. 4(Autumn 1987); των ίδιων, "Two Cheers for Multilateralism", *Foreign Policy*, no. 60(Fall 1985); Robert O. Keohane, *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy* (Princeton, New Jersey: Princeton University

αποδέχονται ότι το διεθνές σύστημα αντιπροσωπεύει μια κατάσταση διαρκούς ανταγωνισμού και συνεχών συγκρούσεων. Η αναρχία περιορίζεται σημαντικά από την ύπαρξη των διεθνών οργανισμών και των διεθνών καθεστώτων, που ενισχύουν τις μορφές συνεργασίας και αυξάνουν την αλληλεξάρτηση. Η διεθνής πολιτική βρίσκεται σε μετάβαση, διότι η επέκταση της αλληλεξάρτησης και η αύξηση του αυτόνομου ρόλου των διεθνών καθεστώτων μεταλλάσσουν τον άναρχο χαρακτήρα του διεθνούς συστήματος. Παρατηρείται προοδευτικά αλλαγή του συστήματος, γεγονός που ευνοεί τη συνεργασία και καθιστά τον ανταγωνισμό ατελέσφορο και ασύμφορο. Συνεπώς, το διεθνές σύστημα επηρεάζει τη συμπεριφορά των κρατών και προσδιορίζει τις διεθνείς εξελίξεις όχι στη βάση του συσχετισμού ισχύος, αλλά στη βάση του σύνθετου συστημικού πλέγματος δραδράσεων που συντελούνται μεταξύ των δρώντων του διεθνούς περιβάλλοντος. Η εμφάνιση, συνεχή παρουσία και αλματώδη αύξηση των θεσμών υποδηλώνει την ανικανότητα του έθνους-κράτους να διαχειριστεί και να διαμορφώσει τη διεθνή πολιτική. Οι αξιωματικές υποθέσεις που έχουν προτείνει είναι οι ακόλουθες:

- το διεθνές σύστημα είναι άναρχο, αλλά η φύση του προοδευτικά μεταβάλλεται,
- τα κράτη είναι οι πρωταρχικοί δρώντες του διεθνούς συστήματος,
- η σημασία των μη-κρατικών δρώντων, όπως είναι οι πολυεθνικές εταιρείες και οι θεσμοί, συνεχώς αυξάνεται,
- τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες, που δεν επιθυμούν τόσο τον πολλαπλασιασμό της δύναμής τους όσο την αύξηση της ευημερίας τους.

Press, 1984); Robert O. Keohane, Joseph S. Nye, Stanley Hoffmann (eds.), *After the Cold War. International Institutions and State Strategies in Europe, 1989-1991* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992); Lisa Martin, "Interests, Power and Multilateralism", *International Organization*, vol. 46, no. 4(Autumn 1992).

Το στίγμα του πλουραλισμού δίνεται από την πρωταρχική έμφαση που αποδίδει στο ρόλο των θεσμών, που έχουν τη δυνατότητα να ασκούν ανεξάρτητη επιρροή στη συμπεριφορά των κρατών, ενισχύοντας τη συνεργασία και βοηθώντας τους να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τα προβλήματα της συλλογικής δράσης. Γι' αυτό, οι πλουραλιστικές θεωρίες αποκαλούνται συχνά ως ευρύτερα θεσμικές θεωρίες, πολλές από τις οποίες έχουν προκύψει ή είναι συμβατές με αντίστοιχες προσεγγίσεις της συγκριτικής πολιτικής¹⁸. Ωστόσο, οι πλουραλιστικές θεωρίες διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους τόσο ως προς το ποιοί είναι οι προσδιοριστικοί παράγοντες της θεσμικής οργάνωσης της διεθνούς πολιτικής όσο και ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι θεσμοί συμβάλλουν στη σταθερότητα και περιορίζουν σημαντικά την πιθανότητα συγκρούσεων. Απ' αυτή την άποψη, σ' αντίθεση με εκείνες του ρεαλιστικού ερευνητικού προγράμματος, οι πλουραλιστικές θεωρίες είναι σχετικά εύκολο να κατηγοροποιηθούν σε αναφορά με το επίπεδο ανάλυσης στο οποίο βασικά στηρίζουν την ανάλυσή τους. Τις ατομικιστικές/‘μειωτικές’ θεωρίες μπορούμε να τις αποκαλέσουμε θεωρίες της ολοκλήρωσης, ενώ τις αντίστοιχες ολιστικές/συστημικές θεωρίες της αλληλεξάρτησης και των διεθνών καθεστώτων.

3.2.1. Θεωρίες Ολοκλήρωσης

Οι θεωρίες αυτές, που διαφορετικά είναι δυνατό να χαρακτηριστούν ως υπερεθνικές, εστιάζουν την προσοχή τους στην εσωτερική πολιτική των κρατών-μελών, στο ρόλο μη-κρατικών δρώντων και στο σύστημα λήψης αποφάσεων, που καθορίζει, μέσω των συμφωνιών πακέτων, την πορεία και προοπτική της ολοκλήρωσης. Ανάγουν την εσωτερική αυτή δυναμική σε πρωταρχικό αίτιο της διαδικασίας και της εξέλιξης της

¹⁸ Βλέπε, για παράδειγμα, S. Hix, “The Study of the European Community: the Challenge to

συσσωμάτωσης. Υπάρχουν ποικίλλες αποχρώσεις αντιλήψεων και παραλλαγές προσεγγίσεων και θεωρήσεων του κοινοτικού φαινομένου¹⁹. Οι σημαντικότερες απ' αυτές είναι συνοπτικά οι ακόλουθες:

3.2.1.1. Λειτουργισμός

Η λειτουργική θεωρία²⁰ πρεσβεύει ότι η ολοκλήρωση είναι δυνατό να προχωρήσει μέσα από διακλαδώσεις, όπου η επιτακτική εσωτερική ανάγκη των κρατών να συνεργαστούν μεταξύ τους για να αντιμετωπίσουν κοινά τους προβλήματα σ' ένα συγκεκριμένο τεχνικό τομέα δημιουργεί τη λειτουργική πίεση για την ανάπτυξη και επέκταση παρόμοιων μορφών συνεργασίας σ' άλλους τομείς. Η εκκίνηση της διαδικασίας της συσσωμάτωσης, μέσω αξιόλογων επιτευγμάτων σε τεχνικούς και οικονομικούς τομείς, αντιπροσωπεύει συνειδητή στρατηγική επιλογή των κρατών, διότι σ' αυτούς τους τομείς οι εθνικές αντιθέσεις και διαφοροποιήσεις είναι σχετικά περιορισμένες. Η δυναμική της λειτουργικής αυτής διασύνδεσης είναι δυνατό να δημιουργήσει μακροπρόθεσμα τις προϋποθέσεις μεταφοράς της λαϊκής πίστης και νομιμοφροσύνης από το ιστορικό έθνος-κράτος σ' ένα μεγαλύτερο υπερεθνικό φορέα εξουσίας, που θα αποτελέσει το θεμέλιο λίθο οικοδόμησης μιας νέας πολιτικής ένωσης.

3.2.1.2. Νεο-Λειτουργισμός

Comparative Politics", *West European Politics*, vol. 17, no. 1(1994).

¹⁹ βλ. Donald Puchala, "Of Blind Men, Elephants and International Integration", *Journal of Common Market Studies*, vol. 10, no. 1(March 1972).

²⁰ Θεωρητικός θεμελιωτής είναι ο David Mitrany, *A Working Peace System* (London: Royal Institute of International Affairs, 1946).

Η νεο-λειτουργική θεωρία²¹ διαμορφώθηκε μέσα από την προσπάθεια αντιμετώπισης της κυριότερης αδυναμίας του λειτουργισμού, που έγκειται στην αντίληψη ότι η δυναμική των διακλαδώσεων προσδιορίζει αυτόματα τη διαδικασία ολοκλήρωσης. Για το σκοπό αυτό αντικαθιστά την έννοια των διακλαδώσεων με εκείνη της διάχυσης ή εκχείλισης λειτουργιών²². Σε συμφωνία με τη λειτουργική θεωρία, ο νεο-λειτουργισμός τονίζει ότι η ολοκλήρωση θα πρέπει να αρχίσει με την αντιμετώπιση τεχνικής φύσης προβλήματα και ότι η εμπειρία που προκύπτει σ' ένα στάδιο συσσωμάτωσης δημιουργεί την ανάγκη να επεκταθεί η ολοκλήρωση σ' άλλες λειτουργικές περιοχές πολιτικής. Εάν η ολοκλήρωση σ' ένα πεδίο δραστηριοτήτων εμποδίζεται από τη μη-ολοκλήρωση σ' ένα άλλο πεδίο, τότε οι προσπάθειες να ξεπεραστούν τα σχετικά εμπόδια δημιουργεί δυναμική περαιτέρω συσσωμάτωσης. Ωστόσο, η διάχυση της κρατικής εξουσίας και η μετάβαση σε ολοκληρωμένους θεσμούς μιας υπερεθνικής οντότητας δεν γίνεται αυτόματα και νομοτελειακά, αλλά είναι αποτέλεσμα της δραστηριότητας των ελίτ που επιθυμούν και υποστηρίζουν ένθερμα την ολοκλήρωση, γιατί αναμένουν μεγαλύτερα ωφέλη σε σχέση με την προηγούμενη κατάσταση της απλής διακυβερνητικής συνεργασίας. Η διάχυση των λειτουργιών και των κυριαρχικών αρμοδιοτήτων, που δημιουργεί προοδευτικά σχέσεις αλληλεξάρτησης, αλληλεπίδρασης και διαπλοκής μεταξύ των εθνικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων, στηρίζεται στη σύγκλιση των συμφερόντων των κυριότερων ελίτ των κρατών-μελών και της κοινής πολιτικής τους δέσμευσης για επιτάχυνση της διαδικασίας ολοκλήρωσης.

²¹ Θεωρητικός θεμελιωτής είναι ο Ernest B. Haas, *The Uniting of Europe*, second edition (Stanford, CA: Stanford University Press, 1968).

²² Για παράδειγμα, υποστηρίζεται ότι η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και η εγκαθίδρυση της ενιαίας εσωτερικής αγοράς ήταν σε σημαντικό βαθμό αποτέλεσμα της δυναμικής εκχείλισης λειτουργιών, γιατί συνεπάγονταν: α) μεταφορά κρατικών κυριαρχικών αρμοδιοτήτων σε υπερεθνικά όργανα, β) αναβάθμιση της Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και γ) αυξημένες χρηματοδοτήσεις. Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση*, ο.π., σελ. 77-78.

Μια παραλλαγή του νεο-λειτουργισμού, που αποβλέπει στη βελτίωση των θεωρητικών του αδυναμιών, είναι η λεγόμενη θεωρία του διαλεκτικού λειτουργισμού²³. Η τελευταία προσπαθεί να εξηγήσει, μέσω της διαλεκτικής ερμηνείας του φαινομένου της εκχείλισης στη βάση του σχήματος θέση, αντίθεση, σύνθεση, τόσο τις φάσεις εξέλιξης όσο και τις φάσεις στασιμότητας της διαδικασίας ολοκλήρωσης. Σ' αντίθεση με το νεο-λειτουργισμό, υποστηρίζει ότι η διάχυση λειτουργιών δεν οδηγεί αμέσως σε περαιτέρω βήματα ολοκλήρωσης, γιατί οι ομάδες πίεσης που θίγονται από την ολοκλήρωση σ' ένα τομέα ολοκλήρωσης αντιδρούν και πιέζουν τις κυβερνήσεις τους να διασφαλίσουν τις αρμοδιότητές τους σε παρεμφερείς τομείς, που συνδέονται λειτουργικά με την υπό εξέλιξη διαδικασία συσσωμάτωσης. Όταν η ολοκλήρωση προχωρήσει σε μια συγκεκριμένη περιοχή δραστηριοτήτων, τα κράτη παρεμβαίνουν σε άλλες περιοχές με σκοπό να διατηρήσουν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα έναντι της προσδοκώμενης επέκτασης της κοινοτικής επιρροής. Η παρεμβατική δράση των κρατών οδηγεί σε στασιμότητα της διαδικασίας ολοκλήρωσης. Προοδευτικά, όμως, ενδυναμώνεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των κρατών, που αυξάνει το κόστος της παρέμβασης. Όταν το τελευταίο φθάσει σε οριακό σημείο, οι κυβερνήσεις συνειδητοποιούν ότι η παρέμβασή τους είναι αντιπαραγωγική και αναζητούν με τη βοήθεια της Επιτροπής λύσεις σ' ευρωπαϊκό επίπεδο, που συμβάλουν τελικά στην περαιτέρω προώθηση της ολοκλήρωσης.

Συνοπτικά, η ερμηνεία της διάχυσης είναι διαλεκτική, διότι η απόφαση για ολοκλήρωση(δράση) σ' ένα πεδίο δραστηριοτήτων οδηγεί σε αυξημένη παρέμβαση

²³ βλ. Dorette Corbey, "Dialectical Functionalism: Stagnation as a Booster of European Integration", *International Organization*, vol. 49, no. 2(Spring 1995).

σ' άλλα πεδία(αντίδραση), που με τη σειρά της δημιουργεί την ανάγκη για περαιτέρω ολοκλήρωση(σύνθεση). Το επιχείρημα είναι λειτουργικό, γιατί, πρώτον, η ολοκλήρωση στηρίζεται στις λειτουργικές διασυνδέσεις μεταξύ των πεδίων πολιτικής και, δεύτερον, η ολοκλήρωση εξυπηρετεί τα ωφελιμίστικα συμφέροντα των κρατών-μελών.

Μια άλλη παραλλαγή της νεο-λειτουργικής θεωρίας είναι η προσέγγιση εκείνη που δίνει έμφαση στις διαπραγματεύσεις που διεξάγονται τόσο μεταξύ των οικονομικών ελίτ όσο και μεταξύ των αντίστοιχων εθνικών κυβερνήσεων στις Διακυβερνητικές Διασκέψεις ως αντίδραση σε αλλαγές στο διεθνές σύστημα και στο εσωτερικό πολιτικό περιβάλλον²⁴. Οι Διακυβερνητικές Διασκέψεις, που αντιπροσωπεύουν στάδια περαιτέρω δυναμικής προώθησης της διαδικασίας ολοκλήρωσης, περιγράφονται ως ιεραρχία διπλωματικών διεργασιών, όπου η Επιτροπή, οι ελίτ και οι εθνικές κυβερνήσεις είναι οι κύριοι προσδιοριστικοί παράγοντες. Το κεντρικό επιχείρημα αντλείται από την εμπειρία της ολοκλήρωσης της ενιαίας αγοράς το 1992. Υποστηρίζεται ότι το χαλαρό διπολικό σύστημα, οι δομικές αλλαγές στην παγκόσμια οικονομία και η ραγδαία τεχνολογική πρόοδος δημιούργησαν τις κατάλληλες προϋποθέσεις για νέες επιλογές των ελίτ και των κρατών. Οι αλλαγές στο διεθνή συσχετισμό οικονομικής ισχύος, οι μεταβολές, δηλαδή, στις σχετικές τεχνολογικές, βιομηχανικές και οικονομικές ικανότητες των κρατών-μελών, υποχρέωσαν τα τελευταία να επανεξετάσουν τους οικονομικούς και πολιτικούς τους στόχους, καθώς και τα μέσα για την επίτευξή τους. Οι διεθνείς εξελίξεις ήταν απαραίτητη συνθήκη για την αναζωογόνηση της ολοκλήρωσης με τη λογική ότι έθεσαν το πλαίσιο και τα

²⁴ βλ. Wayne Sandholtz and John Zysman, "1992: Recasting the European Bargain", *World Politics*, vol. XLII, no. 1(October 1989).

προβλήματα, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αποτέλεσαν την επαρκή συνθήκη με την έννοια ότι δεν υπαγόρευαν στρατηγικές επιλογές και αποφάσεις. Οι τελευταίες προήλθαν μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα εσωτερικών πολιτικών διεργασιών και διακυβερνητικών διαβουλεύσεων, καθώς και συμφωνιών μεταξύ επιχειρηματικών και βιομηχανικών ελίτ. Στο πλαίσιο αυτό των διεθνών και εσωτερικών συνθηκών, η Επιτροπή είχε τη δυνατότητα να ασκήσει την επιρροή της για τη διαμόρφωση μιας διεθνικής συμμαχίας υπέρ της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Ουσιαστικά, η Επιτροπή πρότεινε λύσεις και αγωνίστηκε να τις προωθήσει. Οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ των κρατών-μελών κατέληξαν σε συμφωνία σ' ορισμένα βασικά σημεία σύγκλισης των συμφερόντων τους και στη συνέχεια άσκησαν πίεση στις εθνικές τους κυβερνήσεις με σκοπό την υλοποίηση των στόχων τους, μέσω της προώθησης της ολοκλήρωσης.

3.2.1.3. Φεντεραλισμός και Νεο-Φεντεραλισμός

Η ομοσπονδιακή θεωρία πρεσβεύει ότι η Ε.Ε. μπορεί να οργανωθεί και να λειτουργήσει με βάση τις αρχές και τους κανόνες της ομοσπονδίας. Η Ε.Ε. θα πρέπει να μετασχηματιστεί σε μια ισχυρή ομοσπονδία, που θα υπερκεράσει σε διεθνές επίπεδο την εθνική κυριαρχία των κρατών-μελών. Υποστηρίζει ότι η εξέλιξη θα πρέπει να γίνει σε ένα μόνο στάδιο, που εξαρτάται από την πολιτική βούληση των κρατών-μελών να υιοθετήσουν ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα και να αναγνωρίσουν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τα μέλη του οποίου θα εκλέγονται με άμεση καθολική ψηφοφορία, τις εξουσιαστικές αρμοδιότητες συντακτικής συνέλευσης.

Η νεο-ομοσπονδιακή θεωρία παραμένει προσηλωμένη στον τελικό σκοπό της ομοσπονδίας. Σ' αντίθεση, όμως, με το φεντεραλισμό τονίζει ότι η εξέλιξη αυτή θα

πρέπει να συντελεστεί σταδιακά με την προοδευτική εφαρμογή σε κοινοτικό επίπεδο του κανονιστικού πλαισίου που διέπει τα ομοσπονδιακά κράτη και τη βαθμιαία εξάλειψη του δημοκρατικού ελλείματος²⁵.

3.2.1.4. Εσωτερική Δομή

Η προσέγγιση της εσωτερικής δομής(domestic structure approach)²⁶ εστιάζει το ερευνητικό της ενδιαφέρον στην εσωτερική δομή των κρατών. Ουσιαστικά, προσπαθεί να συνδέσει το εσωτερικό και διεθνές επίπεδο ανάλυσης πάνω στον άξονα του κράτους, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι το κράτος είναι μέρος τόσο της εσωτερικής δομής όσο και της διεθνούς δομής. Υπό το πρίσμα αυτό, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, σε ορισμένο βαθμό, ως αμιγώς ρεαλιστική θεώρηση. Οι κύριες θέσεις της προσέγγισης για το ρόλο των εσωτερικών δομών του κράτους στην παγκόσμια πολιτική είναι οι ακόλουθες. Πρώτον, λειτουργούν ως παρεμβάουσα ή διαμεσολαβητική μεταβλητή που, αφενός, προσανατολίζει τις εσωτερικές πολιτικές δυνάμεις προς την εξωτερική πολιτική, αφετέρου, φιλτράρει την περιοριστική επίδραση των διεθνών εξελίξεων στην εσωτερική πολιτική. Δεύτερον, λειτουργούν ως ανεξάρτητη μεταβλητή που διαμορφώνουν την εξωτερική πολιτική, μέσα από τη διαπλοκή διεθνών πιέσεων και εσωτερικών μεταβολών, και επηρεάζουν τις αλλαγές του διεθνούς συστήματος. Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση αντιμετωπίζεται ως αποτέλεσμα των εσωτερικών πολιτικών δομών των κρατών-

²⁵ βλ. John. Pinter, "The EC and the Nation-State: a Case for Neofederalism", *International Affairs*, vol. 62, no. 1(1985/86).

²⁶ βλ. Peter J. Katzenstein, "International Relations and Domestic Structures: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States", *International Organization*, vol. 30, no. 4(Winter 1976); του ίδιου, *Power and Plenty* (Madison: University of Wisconsin Press, 1978); Robert D. Putnam, "Diplomatic and Domestic Politics: the Logic of Two-Level Games", *International Organization*, vol. 43, no. 3(Summer 1988); Matthew Evangelista, "Domestic Structure and International Change", στο *Cosmos Yearbook 1995. The Hellenic Review of International Relations, International Relations Theory at a Crossroads* (Athens and New York: Aristides D. Caratzas, 1996).

μελών, όπου η εθνική πολιτική της κάθε κυβέρνησης είναι στην πραγματικότητα μέρος της εσωτερικής πολιτικής, δηλαδή οι κυβερνήσεις συμβιβάζουν την ευρωπαϊκή τους πολιτική με τις εσωτερικές τους προτιμήσεις και συμφέροντα²⁷.

3.2.1.5. Συναινετική Συνομοσπονδία

Το υπόδειγμα της συναινετικής συνομοσπονδίας (Confederal Consociation) αντλεί αναλυτικές κατηγορίες, επιχειρήματα και θέσεις από ορισμένες προσεγγίσεις της συγκριτικής πολιτικής και, ειδικότερα, από τη θεώρηση της συναινετικής δημοκρατίας²⁸. Παραλληλίζοντας την εσωτερική οργάνωση της Κοινότητας με αντίστοιχες δομικές εκφάνσεις του πολιτικού συστήματος του έθνους-κράτους, προσπαθεί να εξηγήσει τη δυναμική της ολοκλήρωσης μέσω της θεωρητικής σύλληψης της πολιτικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ της δημοκρατίας και της διαδικασίας της ενοποίησης.

Η συναινετική συνομοσπονδία ως θεσμική έκφραση της σημερινής Ε.Ε. παραπέμπει, αφενός, στα κύρια δομικά γνωρίσματα της οργανωτικής υπόστασης της, που σε σχέση με την ομοσπονδία στερείται την ύπαρξη Συντάγματος και Δήμου, αφετέρου, στη διαδικασία τόσο λήψης δεσμευτικών αποφάσεων όσο και επίλυσης συγκρούσεων, που χαρακτηρίζεται, από τη μια μεριά, από την έλλειψη ισχυρής κεντρικής εξουσίας και, από την άλλη, από την εμπλοκή διαφορετικών επιπέδων

²⁷ βλ. Simon Bulmer, "Domestic Politics and European Community Policy-Making", *Journal of Common Market Studies*, vol. 21, no. 2 (June 1983).

²⁸ βλ. Μιχάλης Ι. Τσινισιζέλης, "Θεωρία και Αναθεώρηση. Το Μετέωρο Βήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης?", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7 (Μάρτιος 1996), σελ. 35-43; Dimitris N. Chrysoschoou, *The Consociational Dimension of European Integration: Limits and Possibilities of Transitional Democracy* (Athens: Institute of International Relations, Occasional Research Paper No. 6, July 1994); του ίδιου, "Democracy and Symbiosis in the European Union: Towards a Confederal Consociation?", *West European Politics*, vol. 17, no. 4 (1994); Μ. Ι. Τσινισιζέλης και Δ. Ν.

διακυβέρνησης. Στηρίζεται στη διπλή νομιμοποίηση του κράτους-μέλους και της Ένωσης, που βρίσκονται σε μια κατάσταση συμβίωσης και συνδιάθεσης. Η τελευταία υποδηλώνει ότι η επιβίωση του ενός μέρους εξαρτάται από την ύπαρξη του άλλου και ότι τα δύο μέρη ασκούν από κοινού τα κυριαρχικά δικαιώματα που έχουν παραχωρήσει οικειοθελώς τα κράτη-μέλη, προκειμένου να υλοποιηθούν προκαθορισμένοι στόχοι. Αντανακλά ένα θεσμικά ελεγχόμενο και ιδιόρρυθμα συνεκτικό πλουραλιστικό σύστημα, που συνθέτει συναινετικά διαπλεκόμενα συμφέροντα και συγκρουόμενες ταυτότητες. Το σύστημα αυτό, που μπορεί να γίνει αντιληπτό είτε ως μια ιδιόμορφη ενοποιητική διαδικασία μεταξύ ανεξάρτητων κρατών είτε ως μια ιδιαίτερα ξεχωριστή διαπολιτειακή οργάνωση, καθοδηγείται και ελέγχεται από μια συμμαχία ή φόρουμ κορυφής κυρίαρχων εθνικών ηγετικών ομάδων, που επιλέγει και προωθεί στρατηγικές προώθησης ή επαναπροσανατολισμού της συσσωμάτωσης με τις πρακτικές της ‘ανατρέψιμης διαφωνίας’ και της ‘αρνησικυρίας διευθέτησης’. Αντιπροσωπεύει, ουσιαστικά, ένα είδος συναινετικής διαμόρφωσης και διαχείρισης του Κοινοτικού συστήματος, όπου τα κράτη-μέλη, που διατηρούν την πολιτιστική τους ταυτότητα και τη δημοκρατική τους αυτονομία, αν και χάνουν σημαντικό μέρος της κυριαρχίας τους, κατορθώνουν όχι μόνο να επιβιώνουν και να αποκομίζουν σημαντικά οφέλη, αλλά και να επιτελούν τις λειτουργίες τους αποτελεσματικότερα, μέσω της εναρμόνισης των συμφερόντων τους και του αμοιβαία επωφελούς συμβιβασμού των διαφορών τους.

3.2.2. Θεωρίες Αλληλεξάρτησης και Διεθνών Καθεστώτων

Χρυσόχοδου, *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία. Δομικές Συνθήκες και Πολιτική Διαδικασία* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1995).

Οι θεωρίες αυτές επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στο διεθνές σύστημα και, κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο η θεσμική ρύθμιση των διεθνών σχέσεων επηρεάζει την κρατική συμπεριφορά. Η βασική αναλυτική κατηγορία που χρησιμοποιούν δεν είναι η δομή, αλλά η διαδικασία αλληλεξάρτησης, που είναι αποτέλεσμα της προοδευτικής φιλελευθεροποίησης των εμπορικών ανταλλαγών, της αναδιοργάνωσης της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα, της αύξησης της ροής των άμεσων επενδύσεων, της διεθνοποίησης των χρηματοπιστωτικών συναλλαγών και της τεχνολογικής επανάστασης στις επικοινωνίες και μεταφορές. Η αλληλεξάρτηση είναι, ουσιαστικά, μια κατάσταση διαπλοκής, αλληλεπίδρασης και αμοιβαίας διασύνδεσης των διεθνών πολιτικών και οικονομικών σχέσεων, που διαβρώνει προοδευτικά την αυτόνομη κυριαρχία του έθνους-κράτους και ενοποιεί τις κοινωνίες σ' μια ενιαία και ομοιογενής διεθνής κοινωνία. Υποδηλώνει, επίσης, τη συνεχώς αυξανόμενη πυκνωση και διεύρυνση των δικτύων διάδρασης μεταξύ των κρατικών και μη-κρατικών δρώντων της διεθνούς πολιτικής.

Σύμφωνα με τους πρωτεργάτες της έννοιας της αλληλεξάρτησης, η τελευταία υφίσταται, βασικά, μεταξύ των αναπτυγμένων βιομηχανικών κρατών όταν πληρούνται οι παρακάτω προϋποθέσεις: α) πολλαπλά κανάλια διπλωματικών διαδράσεων από όλα τα είδη δρώντων της διεθνούς πολιτικής, β) έλλειψη ιεράρχησης των διεθνών ζητημάτων (αυτό σημαίνει ότι τα ζητήματα της ασφάλειας δεν κυριαρχούν και ότι πολλά προβλήματα έχουν εσωτερική προέλευση), και γ) περιορισμένη χρησιμότητα της στρατιωτικής δύναμης στον προσδιορισμό της έκβασης των συγκρούσεων²⁹. Αν και περιορίζει σημαντικά την έκταση και την

²⁹ βλ. Keohane and Nye, *Power and Interdependence*, ο.π.; των ίδιων, "Power and Interdependence Revisited", ο.π.

ένταση των ενόπλων και μη-ενόπλων συγκρούσεων, η αλληλεξάρτηση δεν συνεπάγεται την εξάλειψή τους, γιατί ακόμη και σε συνθήκες αμοιβαίας επωφελούς συνεργασίας, προκύπτουν συγκρούσεις σε σχέση με την κατανομή των κερδών³⁰.

Γενικότερα, η αύξηση της αλληλεξάρτησης συμβάλλει στη σταθερότητα του διεθνούς συστήματος και συρρικνώνει σημαντικά τις εξουσιαστικές αρμοδιότητες και κυρίαρχες ικανότητες των κρατών, διότι σε κάθε υψηλότερο επίπεδο διαδράσεων ασκούνται λειτουργικές πιέσεις για επέκταση της ολοκλήρωσης. Μ' αυτό τον τρόπο, η διαδικασία της αλληλεξάρτησης επιφέρει βαθμιαία και σταθερά σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία και οργάνωση της παγκόσμιας πολιτικής. Μια απ' αυτές είναι η δημιουργία διεθνών καθεστώτων, που αποτελούν θεσμοποίηση της διαδικασίας αλληλεξάρτησης σ' ένα συγκεκριμένο πεδίο δραστηριοτήτων. Ακριβώς επειδή τα κράτη, αφενός, προσπαθούν να επηρεάσουν ή να ελέγξουν τις σχέσεις αλληλεξάρτησης προς όφελος τους, αφετέρου, δεν μπορούν να διαχειριστούν και να ρυθμίσουν από μόνα τους τα αυξανόμενα δίκτυα διαδράσεων, αποκτούν το ωφελιμίστικο κίνητρο να οργανώνουν θεσμικά, στη βάση συγκεκριμένων κανόνων και αρχών, το καθεστώς συνεργασίας, αλληλεπίδρασης και αλληλοδιασύνδεσης. Σε σύγκριση με τους θεσμούς, που αντιπροσωπεύουν ένα ευρύτερο κανονιστικό πλαίσιο διαχείρισης δραστηριοτήτων, τα διεθνή καθεστώτα είναι πιο ειδικευμένες συμφωνίες στη βάση συγκεκριμένων πεδίων πολιτικής και γεωγραφικών περιοχών, που μπορούν να καλύπτονται ή να μην καλύπτονται τυπικά από το πλέγμα νομικών διατάξεων ενός διεθνούς οργανισμού.

³⁰ Keohane and Nye, *Power and Interdependence*, ο.π., σελ. 10.

Ειδικότερα, η πλουραλιστική εκδοχή της θεωρίας των διεθνών καθεστώτων³¹, αξιοποιώντας τη μικρο-οικονομική θεωρία, πρεσβεύει ότι τα διεθνή καθεστώτα αποτελούν απάντηση των κρατών στους περιορισμούς και στις προκλήσεις της παγκόσμιας αγοράς. Ευρύτερα, τα κράτη δημιουργούν διεθνή καθεστώτα για να αντιμετωπίσουν, μέσω της συνεχούς ροής πληροφοριών και την ύπαρξη σαφώς προσδιορισμένου νομικού και κανονιστικού πλαισίου, τις συνέπειες του ανταγωνιστικού και άναρχου διεθνούς συστήματος. Τα κράτη συμμορφώνονται με τους κανόνες που θέτουν τα διεθνή καθεστώτα για τρεις βασικούς λόγους: α) θεωρούν ότι είναι προς το συμφέρον τους η ύπαρξη και λειτουργία τους, β) η συμμόρφωση γίνεται με την πάροδο του χρόνου συνήθεια, και γ) πιστεύουν ότι έχουν υποχρέωση να συμμορφώνονται³². Ουσιαστικά, το φαινόμενο της αλληλεξάρτησης γεννά τη λειτουργική ανάγκη της δημιουργίας διεθνών καθεστώτων, που με τη σειρά τους οριοθετούν την έκταση των συγκρούσεων και των συμβιβασμών, ενώ παράλληλα προσδιορίζουν τη μορφή και τη φύση των συμφωνιών. Επομένως, τα διεθνή καθεστώτα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο, γιατί επηρεάζουν τη συμπεριφορά των κρατών και συμβάλλουν καθοριστικά στη διαμόρφωση των διεθνών εξελίξεων. Απ' αυτή την άποψη, το εγχείρημα της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης είναι όχι μόνο μια χαρακτηριστική περίπτωση, αλλά και ένα επιτυχημένο παράδειγμα μετατροπής μιας κατάστασης αλληλεξάρτησης σε διεθνές καθεστώς, που περαιτέρω επιδιώκει να μετεξελιχθεί σε πολιτική ένωση.

³¹ βλ. R. O. Keohane, "The Demand for International Regimes", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982); Oran Young, "Regime Dynamics: the Rise and Fall of International Regimes", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

³² βλ. Keohane, *After Hegemony*, ο.π., σελ. 98-106 και 237-240.

Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, έχουν αναπτυχθεί δύο πιο ειδικευμένες θεωρήσεις, που έχουν ως αφετηρία προβληματισμού και άντλησης εμπειρίας το κοινοτικό εγχείρημα.

Αυτές είναι:

3.2.2.1. Νεο-Φιλελευθερισμός

Η νεο-φιλελεύθερη θεωρία(Liberal Institutionalism)³³ προσπαθεί να δείξει τη συστημική επίδραση των θεσμών στη διαμόρφωση των συμφερόντων και της συμπεριφοράς των κρατών. Πρεσβεύει ότι η συνεργασία στο άναρχο διεθνές σύστημα είναι εφικτή, όταν τα κράτη έχουν κοινά συμφέροντα, και ότι η θεσμική οργάνωση των διεθνών σχέσεων είναι προορισμένη να μειώσει τις πιθανότητες έκρηξης πολέμων. Είναι αλήθεια ότι δεν προσπαθεί να εξηγήσει τόσο πως αποτρέπονται οι ένοπλες ή μη-ένοπλες συγκρούσεις όσο κάτω από ποιές συνθήκες είναι δυνατή η συνεργασία μεταξύ των κρατών. Επιδιώκει να ειδικεύσει τις προϋποθέσεις της συνεργασίας και της επίδρασης των θεσμών στην κρατική συμπεριφορά. Τονίζει ότι το κύριο εμπόδιο είναι η ανησυχία του κάθε κράτους ότι η συνεργασία θα οδηγήσει σε αύξηση των πλεονεκτημάτων των άλλων κρατών. Υποστηρίζει ότι το δίλημμα αυτό επιλύουν αποτελεσματικά οι θεσμοί, που κατορθώνουν να πείσουν τα κράτη να προχωρήσουν σε βραχυπρόθεσμες θυσίες στο βωμό μακροπρόθεσμων οφελειών. Αυτό συμβαίνει, γιατί οι κανονιστικές διατάξεις και αρχές που ενσωματώνονται στους θεσμούς επιφέρουν αλλαγές στο διεθνές σύστημα για τέσσερις λόγους: α) αυξάνουν τον όγκο των πληροφοριών, β) αυξάνουν τον όγκο των συναλλαγών, γ) μειώνουν το κόστος των συναλλαγών, και δ) αυξάνουν τα δίκτυα διαδράσεων,

³³ βλ. Robert O. Keohane and Lisa L. Martin, “The Promise of Institutional Theory”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

συνδέοντας μεταξύ τους διαφορετικά πεδία δραστηριοτήτων³⁴. Σ' τελευταία ανάλυση, ο νεο-φιλελευθερισμός είναι εξίσου ορθολογιστικός και ωφελμιστικός με το ρεαλισμό με τη διαφορά ότι ξεπερνάει τον τελευταίο. Δείχνει πότε τα ρεαλιστικά επιχειρήματα είναι πράγματι έγκυρα με την έννοια όχι μόνο πότε και πως οι θεσμοί, ως ανεξάρτητες οντότητες, συμβάλλουν στον έλεγχο της δύναμης και των κρατικών συμφερόντων, αλλά και πότε και πως, ως εξαρτημένες μεταβλητές, ο βαθμός επίδρασή τους στις διεθνείς εξελίξεις καθορίζεται από τη ένταση της δύναμης και την έκταση των κρατικών συμφερόντων³⁵.

3.2.2.2. Σύστημα Συλλογικής Ασφάλειας

Η θεωρία του συστήματος συλλογικής ασφάλειας³⁶ προσπαθεί να απαντήσει στο πρόβλημα της αποτροπής του πολέμου. Αποδέχεται την αξιωματική υπόθεση ότι η στρατιωτική δύναμη διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια των κρατών να διασφαλιστούν έναντι εχθρών ή εν δυνάμει αντιπάλων. Ωστόσο, υποστηρίζει ότι μεγαλύτερη ασφάλεια είναι δυνατό να κατοχυρωθεί μόνο με την αποκήρυξη της λογικής των παραδοσιακών συμμαχιών και της ισορροπίας δύναμης. Προς την κατεύθυνση αυτή καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν οι εσωτερικοί παράγοντες. Τα κράτη θα πρέπει να συμπεριφέρονται και να ενεργούν με τη λογική της διατήρησης της ειρήνης. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με την υιοθέτηση του θεσμικού συστήματος

³⁴ βλ. Keohane, *After Hegemony*, ο.π., κεφ. 5-6.

³⁵ Όπως τονίζουν, με τα δικά τους λόγια, δύο από τους πρωτεργάτες της θεωρίας “institutionalist theory conceptualizes institutions both as independent and dependent variables: institutions change as a result of human action, and the changes in expectations and process that result can exert profound effects on state behaviour. Institutional theory has a coherent account of both the creation of institutions and their effects: institutions are created by states because of their anticipated effects on patterns of behaviour. Early research by institutionalists focused on institutions as dependent variables, examining the conditions under which they are created. Recent research has sought more systematically to demonstrate that institutions are sometimes significant for political outcomes and to determine the conditions under which this is the case”. Keohane and Martin, “The Promise...”, ο.π., σελ. 47.,

³⁶ βλ. Charles A. Kupchan and Clifford A. Kupchan, “The Promise of Collective Security”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

συλλογικής ασφάλειας, που προϋποθέτει την αποδοχή τριών βασικών κανόνων από τα συμμετέχοντα κράτη: α) θα πρέπει να απορρίψουν την ιδέα να εκμεταλλεύονται τη δύναμή τους, προκειμένου να αλλάξουν την υπάρχουσα κατάσταση, β) θα πρέπει να εμπιστεύονται το ένα το άλλο, και γ) θα πρέπει να αντιμετωπίζουν από κοινού κάθε κράτος που παραβιάζει τους πιο πάνω κανόνες και επιχειρεί να πυροδοτήσει ένοπλη σύγκρουση. Η βασική θέση είναι ότι το σύστημα συλλογικής ασφάλειας παρέχει μεγαλύτερη προστασία και πιο αποτελεσματική εξισορρόπηση έναντι των επιτιθέμενων, μειώνοντας, μ' αυτό τον τρόπο, τις πιθανότητες ανταγωνισμού και προάγοντας τη συνεργασία στο διεθνές σύστημα.

Απ' αυτή την οπτική γωνία, πιστεύεται ότι το κονσέρτο δύναμης (concert of power) είναι παραλλαγή του συστήματος συλλογικής ασφάλειας³⁷. Όμως, όπως τονίζει ο Mearsheimer, το κονσέρτο δύναμης δεν έχει καμιά σχέση με το σύστημα συλλογικής ασφάλειας. Το κονσέρτο δύναμης αντανάκλα τη διεθνή ισορροπία ισχύος και αντιπροσωπεύει ένα είδος συμφωνίας μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων σ' ένα συγκεκριμένο σύνολο κανόνων και αρχών με σκοπό το συντονισμό της δράσης τους σε εκ των προτέρων προσδιορισμένες σφαίρες επιρροής. Τέσσερις παράγοντες, από μόνοι τους ξεχωριστά ή σε συνδυασμό, συντελούν στη δημιουργία του:

- οι μεγάλες δυνάμεις δεν έχουν κανένα στρατιωτικό όφελος να επιτεθούν η μια στην άλλη, δεδομένου της ισορροπίας δύναμης,
- οι μεγάλες δυνάμεις έχουν συμφέρον να διατηρήσουν την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων, γιατί, αφενός, βρίσκονται σε κατάσταση αμοιβαίου ελέγχου, αφετέρου, ο εν δυνάμει ηγεμόνας καταπιέζεται,

³⁷ Στο ίδιο, ο.π..

- οι ηγεμονικοί πόλεμοι είναι εξαιρετικά δαπανηροί και, συνεπώς, οι μεγάλες δυνάμεις έχουν κάθε συμφέρον να τους αποφύγουν, και
- οι μεγάλες δυνάμεις συνεργάζονται για να κερδίσουν από κοινού ένα ηγεμονικό πόλεμο.³⁸

Γενικότερα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η θεωρία της συλλογικής ασφάλειας είναι η πλουραλιστική εκδοχή της με ρεαλιστικό πνεύμα θεωρίας του κονσέρτου δύναμης. Το τελευταίο, όπως τονίζεται, αναφέρεται στην επιτέλεση δύο αλληλένδετων και αλληλεπηρεαζόμενων λειτουργιών. Η πρώτη είναι η διατήρηση του ισότιμου καθεστώτος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων με την έννοια της αυτοσυγκράτησης. Η δεύτερη λειτουργία είναι η συνειδητή συνεργασία με σκοπό την από κοινού διαχείριση των διεθνών συγκρούσεων. Το αντικείμενο το δύο λειτουργιών είναι κοινό: να κατοχυρωθεί η ασφάλεια, να αποφευχθεί ο πόλεμος και να διατηρηθεί η υπάρχουσα ισορροπία ισχύος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Υπό το πρίσμα αυτό, υπάρχουν δύο διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με τις συνθήκες ανάδειξης ενός κονσέρτου δύναμης. Η πρώτη τονίζει τη σημασία της δομής του διεθνούς συστήματος. Η άλλη θεώρηση δίνει έμφαση στους εσωτερικούς παράγοντες, όπως η ομοιότητα, καθώς και στον κοινό φόβο για επαναστάσεις ή αποσχιστικούς πολέμους. Όσο πιο όμοιες πολιτιστικά και ιδεολογικά είναι οι μεγάλες δυνάμεις και όσο περισσότερη είναι η θέλησή τους να νομιμοποιήσουν την υπάρχουσα κατάσταση και το ισότιμο καθεστώς μεταξύ τους τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα δημιουργίας ενός κονσέρτου δύναμης³⁹.

³⁸ βλ. Mearsheimer, “The False Promise...”, ο.π., σελ. 34-36.

3.3. Άλλες Προσεγγίσεις

Κρίνεται απαραίτητο να σημειώσουμε μια διαφορετική προσέγγιση, που επιχειρεί φαινομενικά να συνθέσει τα δύο επίπεδα ανάλυσης. Η προσέγγιση αυτή⁴⁰ προσπαθεί να συνδυάσει ορισμένες από τις θέσεις της θεωρίας της ηγεμονίας και της δομικής δύναμης με τα επιχειρήματα της θεωρίας της αλληλεξάρτησης, προκειμένου να εξηγήσει τόσο τις μετεξελίξεις όσο και τη σταθερότητα και διάρκεια του κοινοτικού συστήματος. Ουσιαστικά, προσπαθεί να συσχετίσει την υπόθεση της συναινετικής διαχείρισης του πολιτικού και θεσμικού συστήματος της Ε.Ε. με τη θεώρηση της ηγεμονικής διαμόρφωσης του ίδιου συστήματος. Υποστηρίζει ότι ο ρόλος και η συμπεριφορά των μεγάλων δυνάμεων της Ένωσης και, ειδικότερα, του γαλλο-γερμανικού άξονα συνιστούν ουσιώδεις προσδιοριστικοί παράγοντες της κατευθυντήριας πορείας και των αναθεωρητικών διεργασιών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η έννοια της ηγεμονικής διαχείρισης δεν παραπέμπει στην ύπαρξη ηγεμονικών δυνάμεων, αλλά στον ηγεμονικό ρόλο της Προεδρίας του Συμβουλίου Υπουργών. Ωστόσο, η από κοινού ηγεμονική δράση των μεγάλων δυνάμεων δεν διασφαλίζει από μόνη της την εύρυθμη λειτουργία και σταθερότητα του συστήματος. Η τελευταία αν και επηρεάζεται από τη συμπεριφορά των κρατών, καθορίζεται από το βαθμό αλληλεξάρτησης, τη συναινετική συμπεριφορά των μελών και των υπερεθνικών θεσμικών οργάνων, καθώς και από τις διαδικασίες της άτυπης ολοκλήρωσης. Απ' αυτή την άποψη, "παρά την ισχυρή επιρροή που ασκούν ορισμένα

³⁹ Βλέπε, για επισκόπηση της σχετικής προβληματικής Benjamin Miller, "Explaining the Emergence of Great Powers Concerts", *Review of International Studies*, vol. 20, no. 4(October 1994).

⁴⁰ βλ. Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση*, ο.π., σελ. 88-100.

κράτη-μέλη, το κοινοτικό πολιτικό σύστημα, το μοναδικό υπερεθνικό πλαίσιο διαπάλης συμφερόντων, μπορεί ακόμη να θεωρηθεί ανοιχτό και ακηδεμόνευτο⁴¹.

Ολοκληρώνοντας στο σημείο αυτό την παρουσίαση των κυριότερων θεωριών του ρεαλιστικού και του πλουραλιστικού ερευνητικού προγράμματος, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε πολύ σύντομα στην κριτική θεωρία⁴², οι προσκείμενοι στην οποία ερευνητές επιδιώκουν να την αναδείξουν σε εναλλακτική σχολή σκέψης. Η κριτική θεωρία δεν είναι ενιαία και συνεκτική. Στην πραγματικότητα, είναι μια ευρεία οικογένεια θεωριών, οι κυριότερες από τις οποίες είναι οι μεταμοντερνιστικές, οι νεο-μαρξιστικές, οι “οικοδομιστικές”(constructivist) και οι φεμινιστικές. Συγκλίνουν σε δύο βασικές θέσεις:

- πρώτον, οι θεμελιώδεις δομές της παγκόσμιας πολιτικής είναι κοινωνικά διαμορφωμένες και συνεπώς είναι αμιγώς υλικές. Είναι προϊόν της ιστορικής εξέλιξης μέσα από μια διαδικασία αλληλεπίδρασης και αλληλοκαθορισμού με τις κοινωνικές σχέσεις κάθε συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου,

⁴¹ Στο ίδιο, σελ. 100.

⁴² Βλέπε, μεταξύ άλλων, Alexander Wendt, “Constructing International Politics”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995); του ίδιου, “Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, vol. 46, no. 2(Spring 1992); Robert Cox, “Multilateralism and World Order”, *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992); του ίδιου, “Social Forces, States and World Order: Beyond International Relations Theory”, *Millennium*, vol. 10, no. 2(Summer 1991); του ίδιου, *Production, Power and World Order. Social Forces in the Making of History* (New York: Columbia University Press, 1987); Stephen Gill (ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Ronen P. Palan and Barry Gills (eds.), *Transcending the State-Global Divide. A Neostructuralist Agenda in International Relations* (Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1991); Jan Scholte, “From Power Politics to Social Change: an Alternative Focus for International Studies”, *Review of International Studies*, vol. 19, no. 1(January 1993); John Ruggie, “Territoriality and Beyond: Problemitizing Modernity in International Relations”, *International Organization*, vol. 47, no. 1(Winter 1993); Πάρις Λιντζέρης, “Η Ατζέντα της Διαφωνίας: Κριτικές Προσεγγίσεις στη Θεωρία της Διεθνούς Πολιτικής”, *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τχ. 3(Ιανουάριος 1996); Ζαν-Μαρί Βενσάν, *Η Σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, μεταφ. Κωστής Παπαγιώργης (Αθήνα: Επίκουρος, 1977); Μαρία Σενεγάλια, “Η Κριτική Θεωρία. Η Αρχική της Διαμόρφωση και Εξέλιξη. Η Κριτική του Διαφωτισμού”, στο Σεμινάριο Πολιτικής Επιστήμης, *Επιστημολογικά Προβλήματα* (Αθήνα: Πάντειος, 1985).

- δεύτερον, οι δομές αυτές δεν διαμορφώνουν απλώς τη συμπεριφορά, αλλά, κυρίως, την ταυτότητα και τα συμφέροντα των δρώντων⁴³.

Στόχος της κριτικής θεωρίας είναι η αλλαγή του άναρχου διεθνούς συστήματος και η δημιουργία μιας κατάστασης διεθνών σχέσεων όπου όχι μόνο θα υπάρχει συνεργασία μεταξύ των κρατών, αλλά και πραγματική ειρήνη⁴⁴. Ο μοναδικός τρόπος για να συντελεστεί η μεταβολή αυτή είναι η αλλαγή της ανθρώπινης σκέψης και ομιλίας. Ο ρόλος των ηγετικών ελίτ των κυρίαρχων εθνικών κρατών στην παγκόσμια πολιτική και η δημιουργία διεθνών θεσμών είναι καθοριστικοί παράγοντες προς την κατεύθυνση αυτή. Το κεντρικό επιχείρημα της κριτικής θεωρίας είναι ότι το υποκείμενο και το αντικείμενο αμοιβαία συνθέτουν το όλο μέσα από τη διαλεκτική τους αλληλεπίδραση. Ο λόγος και η δομή είναι εγγενώς αλληλοσυνδεόμενα και διαλεκτικά διαπλεκόμενα. Αν και η δομή συμβάλλει στη διάπλαση και ταυτόχρονα περιορίζει τις δυνατότητες του λόγου, επομένως, κατ' επέκταση, τη συμπεριφορά, την ταυτότητα και τα συμφέροντα των κρατών, εντούτοις η δομή διαμορφώνεται και αναμορφώνεται, σε τελευταία ανάλυση, από το λόγο, άρα από την κρατική συμπεριφορά. Η δομή δεν είναι η αντικειμενικά αυθύπαρκτη και ανεξάρτητη υλική δύναμη, που προσδιορίζει τον τρόπο που οι άνθρωποι σκέπτονται, μιλούν και ενεργούν. Η σκέψη και ο λόγος παράγουν την πράξη. Αν και η θεωρία και η πράξη, η γνώση και η δράση είναι στενά αλληλένδετα, η κοινωνική πραγματικότητα είναι

⁴³ βλ. Wendt, "Constructing International Politics", ο.π., σελ. 71-72.

⁴⁴ Για τους οπαδούς της κριτικής θεωρίας "η ρεαλιστικότητα του ρεαλισμού είναι μάλλον ο πραγματισμός του ισχυρού, που μετατρέπει ένα υποκειμενικό ωφελιμιστικό κριτήριο σε 'αντικειμενικό νόμο' που διέπει την παγκόσμια πολιτική, την 'κοινή αίσθηση' για τα πράγματα σε 'θεωρητική τους εξήγηση' και πάνω απ' όλα μια συγκεκριμένη θέαση-όψη της πραγματικότητας σε πραγματικότητα καθεαυτή". Απ' αυτή την οπτική γωνία, η κριτική θεωρία "αρνείται τη ρεαλιστική θέση ότι το άναρχο διεθνές περιβάλλον παγιδεύει τις πολιτικές κοινότητες και τις υποχρεώνει σε υποταγή στους κανόνες της πολιτικής ισχύος. Δεν υπάρχει τίποτα το φυσικό ή αναγκαίο στην κυρίαρχη μορφή των διεθνών σχέσεων. Αν δεχτούμε τη θέση ότι σε μεγάλο βαθμό οι άνθρωποι φτιάχνουν οι ίδιοι την ιστορία τους,

τελικά δημιούργημα της ανθρώπινης σκέψης και αντίληψης, που αποτελείται από τη διϋποκειμενική συνείδηση της ανθρωπότητας. Συνεπώς, η αλλαγή της παγκόσμιας πολιτικής και της εγωιστικής συμπεριφοράς των κρατών θα προέλθει μέσα από την ελεύθερη συλλογική θέληση και δράση της κοινωνικά προσδιορισμένης ανθρωπότητας για ένα διαφορετικό κόσμο.

τότε υπάρχει θέση για μια διαφορετική επιλογή από αυτήν της σύγχρονης ηγεμονικής παγκόσμιας τάξης”. Λιντζέρης, “Η Ατζέντα της Διαφωνίας:...”, ο.π., σελ. 9 και 12 αντίστοιχα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Κριτική των Κλασικών Προσεγγίσεων και Θεωριών της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης

Το κεφάλαιο θα ασχοληθεί με την κριτική των θεωριών του ρεαλιστικού και πλουραλιστικού επιστημονικού προγράμματος. Γενικά, η κριτική παρακολουθεί και αντλεί μέρος των επιχειρημάτων της από το διάλογο μεταξύ των ρεαλιστών και των νεο-φιλελευθέρων¹. Ειδικότερα, η κριτική αφορά τις επεξηγηματικές αδυναμίες και ανεπάρκειες που συνδέονται, κυρίως, με την εμμονή των θεωριών να δίνουν έμφαση σ' ένα μόνο επίπεδο ανάλυσης, παραγνωρίζοντας να ενσωματώσουν στην ανάλυσή τους άλλα επίπεδα ανάλυσης. Αλλά και όταν προσπαθούν να συνδυάσουν τα επίπεδα ανάλυσης, δεν προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο η σύνθεση αυτή γίνεται αντιληπτή.

4.1. Θεωρητικές Αδυναμίες της Ρεαλιστικής Σχολής Σκέψης

Όπως έχουμε, ήδη, σημειώσει οι διάφορες θεωρίες του ρεαλιστικού επιστημονικού προγράμματος δεν είναι εύκολο να ταξινομηθούν με κριτήριο το επίπεδο ανάλυσης. Εντούτοις, αρκετοί προσκείμενοι ερευνητές επιμένουν να τονίζουν με έμφαση τη διαχωριστική γραμμή θέσεων και αντιλήψεων μεταξύ του δομικού ρεαλισμού και του αντίστοιχου κλασσικού. Για παράδειγμα, υποστηρίζεται ότι ο τελευταίος, που δίνει έμφαση στις ικανότητες και στα εθνικά συμφέροντα των κρατών, εξηγεί πειστικότερα

και πιο εμπεριστατωμένα τις αλλαγές της διεθνούς πολιτικής γενικότερα και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ειδικότερα. Η κλασσική θεωρία της ισορροπίας δύναμης, η θεωρία της ηγεμονικής σταθερότητας και η θεωρία της μετάβασης δύναμης παρέχουν καλύτερα αναλυτικά εργαλεία εξήγησης των μετεξελίξεων του διεθνούς συστήματος². Άλλοι, επίσης, τονίζουν ότι θα πρέπει το ερευνητικό ενδιαφέρον να εστιάζεται στη σχετική δύναμη και στο γεγονός ότι η δύναμη επηρεάζει τις διεθνείς εξελίξεις, μέσω των αντιλήψεων των διαμορφωτών λήψης αποφάσεων³.

Είναι αλήθεια ότι η προσοχή της κριτικής επικεντρώνεται βασικά στις θεωρητικές ανεπάρκειες του δομικού ρεαλισμού. Ο τελευταίος κατηγορείται ότι δεν είναι αρκετά δομικός, γιατί, αφενός, θεωρεί ότι η δομή ταυτίζεται με την κατανομή υλικών ικανοτήτων, αφετέρου, λαμβάνει υπόψη του μόνο τις επιπτώσεις της δομής στην κρατική συμπεριφορά. Μ' αυτό τον τρόπο αγνοεί ότι η δομή του διεθνούς συστήματος είναι κοινωνικά προσδιορισμένη και αποτελείται από τρία στοιχεία: γνώση, υλικούς πόρους και πρακτικές⁴. Η επισήμανση αυτή είναι σωστή στο μέτρο που, όπως θα γίνει πιο σαφής η θέση μας στο επόμενο κεφάλαιο, υπογραμμίζει τον κοινωνικό χαρακτήρα των διεθνών σχέσεων. Επίσης, υποστηρίζεται ότι ο δομικός ρεαλισμός δεν έχει ξεκάθαρη άποψη για τις επιπτώσεις της δομής στο καθεστώς συνεργασίας μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων. Από τη μια μεριά, πρεσβεύει ότι στο διπολικό σύστημα, ο ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων είναι οξύτερος σε

¹ Βλέπε τα συλλογικά έργα, Robert O. Keohane (ed.), *Neorealism and its Critics* (New York: Columbia University Press, 1986); David A. Baldwin (ed.), *Neorealism and Neoliberalism: the Contemporary Debate* (New York: Columbia University Press, 1993).

² βλ. William C. Wohlforth, "Realism and the End of the Cold War", *International Security*, vol. 19, no. 3(Winter 1994/95).

³ βλ. Richard Ned Lebow and John Mueller, "Correspondence" with William C. Wohlforth on "Realism and the End of the Cold War", *International Security*, vol. 20, no. 2(Fall 1995).

σύγκριση με το πολυπολικό, ενώ από την άλλη, τονίζει ότι στο διπολισμό οι ευκαιρίες για συνεργασία μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων είναι περισσότερες⁵. Η κριτική αυτή είναι, τουλάχιστον, υπερβολική, αν όχι ανεδαιφική, στο βαθμό που συγχέει την έννοια της σταθερότητας με εκείνη της συνεργασίας και τείνει να ταυτίζει τη σύγκρουση συμφερόντων με τον ανταγωνισμό. Το επιχείρημα της θεωρίας είναι ότι το διπολικό σύστημα είναι περισσότερο σταθερό, η αλληλεξάρτηση μεταξύ των πόλων χαλαρή και ότι η σύγκρουση συμφερόντων παραμένει ισχυρή, παρά το γεγονός ότι η προσδοκία της χρήσης στρατιωτικής δύναμης για την επίλυσή τους είναι περιορισμένη⁶. Επιπλέον, πιστεύεται ότι ο δομικός ρεαλισμός διαπνέεται από μια έντονη φιλοσοφία διατήρησης της υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων και γι' αυτό αδυνατεί να εξηγήσει τις αλλαγές που συντελούνται στο διεθνές σύστημα.⁷ Η θέση αυτή αν τοποθετούνταν σ' επίπεδο οντολογίας και επιστημολογίας θα ήταν σωστή, όπως το πρόβλημα αυτό έχει εντοπιστεί και αναλυθεί, ήδη, στο δεύτερο κεφάλαιο. Επειδή, όμως, τοποθετείται σ' επίπεδο θεωρητικό, αντιπροσωπεύει εσφαλμένη ανάγνωση της θεωρίας, διότι το κεντρικό ερώτημα στο οποίο προσπαθεί να απαντήσει

⁴ βλ. Alexander Wendt, "Constructing International Politics", *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995), σελ. 72-73. Βλέπε, επίσης, του ίδιου, "Anarchy is What States Make of It: the Social Construction of Power Politics", *International Organization*, vol. 46, no. 2(Spring 1992).

⁵ βλ. Benjamin Miller, "Explaining the Emergence of Great Powers Concerts", *Review of International Studies*, vol. 20, no. 4(October 1994), σελ. 328 και 331-334.

⁶ βλ. Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics* (Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1979), κεφ. 4 και 8. Με λόγια του Waltz, ένα σύστημα είναι σταθερό, όταν πληρούνται δύο προϋποθέσεις: "first, that it remains anarchic; second, that no consequential variation takes place in the number of principal parties that constitute the system". Σχετικά με τον ανταγωνισμό και τη σύγκρουση συμφερόντων, ο συγγραφέας σημειώνει ότι "The removal of worries about security among the states of Western Europe does not mean the termination of conflict; it does produce a change in its content. Hard bargaining, within the European Economic Community (by France over agricultural policies, for example) indicates that governments do not lose interest in who will gain more and who will gain less. Conflicts of interest remain, but not the expectation that someone will use force to resolve them. Politics among European states became different in quality after World War II because the international system changed from a multipolar to a bipolar one. The limited progress made in economic and other ways toward the unity of Western Europe cannot be understood without considering the effects that followed from the changed structure of international politics". Στο ίδιο, σελ. 161-162 και 71 αντίστοιχα.

⁷ βλ. Ηλίας Κουσκουβέλης, *Διπλωματία και Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ενόψει της Διακυβερνητικής Διάσκεψης του 1996* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996), σελ. 105-106.

η τελευταία είναι η σταθερότητα και η συνέχεια του διεθνούς συστήματος, όχι η αλλαγή⁸.

Γενικότερα, πάντως, οι περισσότερες προσεγγίσεις και θεωρήσεις του ρεαλισμού ενσωματώνουν στοιχεία και μεταβλητές τόσο από το επίπεδο του διεθνούς συστήματος όσο και από το επίπεδο του κράτους. Η πρωταρχική θεωρητική ανεπάρκεια συνίσταται στο γεγονός ότι δεν προσδιορίζουν με σαφήνεια και δεν εξηγούν πλήρως πως οι παράμετροι του συστήματος και του κράτους διαπλέκονται και αλληλεξαρτώνται και, κατ' επέκταση, συγκροτούν το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας. Η κριτική που μπορεί να ασκηθεί είναι ότι η σύνθεση κράτους και συστήματος σ' ένα συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο εξήγησης της διεθνούς πολιτικής αντανakλά μια ευθύγραμμη, αθροιστική λογική, που απλώς υπογραμμίζει τη σημασία των επιπέδων ανάλυσης, χωρίς, όμως, να ορίζει την αιτιώδη σχέση που διέπει τη μεταξύ τους σύζευξη και διαπλοκή. Η αιτία είναι δυνατό να εντοπιστεί στην αρχική υπόθεση οντολογίας που υιοθετεί, ότι δηλαδή το υποκείμενο διαχωρίζεται σαφώς από το αντικείμενο και, κατ' επέκταση, το κράτος από το σύστημα.

Το πρόβλημα αυτό υποκρύπτεται, ουσιαστικά, πίσω από τα κύρια σημεία κριτικής στη ρεαλιστική σχολή σκέψης, που αν ειδωθούν από τη δική μας οπτική γωνία,

⁸ Με λόγια του Waltz “a theory of international politics explain why war recurs, and it will indicate some of the conditions that make war more or less likely; but it will not predict the outbreak of particular wars. Within a system, a theory explains continuities. It tells one what to expect and why to expect it. Within a system, a theory explains recurrences and repetitions, not change”. Ο συγγραφέας τονίζει ότι η θεωρία για να εξηγήσει την αλλαγή θα πρέπει να ενσωματώσει στην ανάλυση της στοιχεία και παραμέτρους από το επίπεδο του κράτους: “a systems theory explains changes across systems, not within them, and yet international life within a given system is by no means all repetition. Important discontinuities occur. If they occur within a system that endures, their causes are found at the unit level”. Waltz, *Theory of International Politics*, ο.π., σελ. 69 και 71 αντίστοιχα. Γενικά, πάντως, ο δομικός ρεαλισμός υποστηρίζει ότι η άναρχη δομή του διεθνούς συστήματος δεν έχει αλλάξει και είναι απίθανο να αλλάξει. Οι όποιες αλλαγές είναι δομικές αλλαγές και ξεκινούν από το επίπεδο του κράτους. Οι αλλαγές δεν είναι συστημικές. Στο ίδιο, σελ. 66, 69-70 και 100-101. Βλέπε επίσης και σύγκρινε την ανάγνωση και αξιολόγηση της θεωρίας στις σωστές της διαστάσεις στο Wade L. Huntley,

δηλαδή εκείνης των επιπέδων ανάλυσης, είναι σε σημαντικό βαθμό βάσιμα και ορθά. Πιο συγκεκριμένα, ο ρεαλισμός χαρακτηρίζεται ως μηχανιστικός και ντιτερμινιστικός, γιατί αγνοεί τις ιστορικές συνθήκες της διεθνούς πολιτικής και αποτυγχάνει να προσδιορίσει την αρχή και το τέλος των φαινομένων που μελετά⁹. Αν και διεκδικεί καθολική εφαρμογή σ' ολόκληρη την περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας, εντούτοις είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστωθεί κατά πόσο οι θέσεις του είναι έγκυρες σ' όλες τις ιστορικές εποχές ή απλώς αντανακλούν καταστάσεις της περιόδου του σύγχρονου εθνικού κράτους¹⁰. Ακόμη, όμως, και αν ισχύει μόνο το τελευταίο, είναι αρκετά πειστική και επαρκώς θεμελιωμένη η άποψη ότι η ιστορία της γέννησης του σύγχρονου εθνικού κράτους δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει τη ρεαλιστική θεωρία για το σύγχρονο διεθνές σύστημα¹¹. Υπό το πρίσμα αυτό, εξάλλου, διαπιστώνεται ότι το ρεαλιστικό μοντέλο του κράτους των Βεστφαλιών, που θεωρεί ότι το κράτος στηρίζεται στις αρχές της αυτονομίας και της εδαφικότητας, δεν εφαρμόστηκε ποτέ πλήρως στην πραγματικότητα. Η παραβίαση των αρχών αυτών είναι σύνηθες

“Kant’s Third Image: Systemic Sources of the Liberal Peace”, *International Studies Quarterly*, vol. 40, no. 1(March 1996).

⁹ βλ. Andrew Linklater, *Beyond Realism and Marxism. Critical Theory and International Relations* (London: Macmillan, 1990). Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο ρεαλισμός μπορεί να εξηγήσει σημαντικά φαινόμενα της διεθνούς πολιτικής. Γι’ αυτό δεν θα πρέπει να απορρίπτεται. Εντούτοις, ο ρεαλισμός από μόνος του είναι ανεπαρκής, γιατί αγνοεί καίρια ζητήματα, όπως είναι η ιστορική θεμελίωση του διακρατικού συστήματος και ο σημαντικός ρόλος των σχέσεων παραγωγής στη διαμόρφωση της δύναμης των κρατών. Στο πλαίσιο αυτό, ο συγγραφέας επιχειρεί να επαδιατυπώσει τις βασικές θέσεις του ρεαλισμού στη βάση μαρξιστικού τύπου ανάλυσης, που συνδέει την κριτική θεωρία με τη θεωρία του ορθολογισμού.

¹⁰ βλ. Paul Schroeder, “Historical Reality vs. Neo-Realism Theory”, *International Security*, vol. 19, no. 1(Summer 1994). Σύγκρινε με μια ενδιαφέρουσα μελέτη, που προσπαθεί εφαρμόζοντας την έννοια του συστήματος, να αναλύσει την ιστορία των διεθνών σχέσεων και να διαπιστώσει την εγκυρότητα των θέσεων του ρεαλισμού. Η μελέτη τείνει να επιβεβαιώσει την άποψη ότι οι αναλυτικές κατηγορίες του ρεαλισμού βρίσκουν πιο έγκυρη και αξιόπιστη εφαρμογή στη σύγχρονη βιομηχανική εποχή. Βέβαια, οι συγγραφείς δίνουν έμφαση στην έννοια του διεθνούς συστήματος. Το ερώτημα που τους απασχολεί είναι αν το διεθνές σύστημα είναι πάντα άναρχο. Διαπιστώνουν ότι το ερώτημα αυτό τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ηγεμονία ή αυτοκρατορία, που είναι άναρχα, ταυτίζονται με το διεθνές σύστημα. Ο μόνος τρόπος για να ξεφύγει κανείς από αυτό το μη αξιόπιστο συμπέρασμα είναι να υποστηρίξει ότι το διεθνές σύστημα είναι ιστορικό φαινόμενο, που διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα και που δεν αφορά το καθεστώς σχέσεων μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου. Βλέπε, Barry Buzan and Richard Little, “The Idea of ‘International System’ Theory Meets History”, *International Political Science Review*, vol. 15, no. 3(July 1994).

φαινόμενο, γιατί καμμία κρατική ή υπερεθνική δύναμη δεν μπορεί να αποτρέψει τα κράτη να επεμβαίνουν στην εσωτερική αυτονομία άλλων κρατών και να δημιουργούν δομές εξουσίας που να ξεπερνούν τα όρια της εδαφικής επικράτειας του κράτους. Γι' αυτό, η αυτονομία και η εδαφικότητα του έθνους-κράτους συμβιβάζεται σχεδόν πάντοτε στην πράξη μέσα από συνθήκες, συμφωνίες, εξαναγκασμούς και επιβολές δύναμης¹².

Επιπλέον, η κριτική σχετίζεται με τη μέθοδο σκέψης και τον τρόπο με τον οποίο ο ρεαλισμός ευρύτερα προσεγγίζει τις κοινωνικές επιστήμες. Αντιπροσωπεύει, ουσιαστικά, μια φυσική θεώρηση του ιστορικού γίνεσθαι ως μηχανικού οργανισμού, που ενώ συλλαμβάνει τις πραγματικές πλευρές αστάθειας της διεθνούς πολιτικής, υποτιμά τις εξίσου υπαρκτές τάσεις σχετικής σταθερότητας και θεσμικής οργάνωσης του διεθνούς συστήματος¹³. Απ' αυτή την άποψη, εύστοχα επισημαίνεται ότι ο ρεαλισμός δεν είναι συνεκτικός, αφού δεν προσδιορίζει με επάρκεια πως η θεωρία λειτουργεί. Για παράδειγμα, από τη μια μεριά, δεν έχει ξεκάθαρη άποψη κατά πόσο τα κράτη υποκινούνται από τα απόλυτα ή τα σχετικά οφέλη, ενώ από την άλλη, υποστηρίζει ότι το βάρος της απόδειξης ότι οι διεθνείς θεσμοί ασκούν σημαντική επιρροή στη συμπεριφορά των κρατών και στις διεθνείς εξελίξεις πέφτει σ' εκείνους

¹¹ βλ. Justin Rosenberg, "Secret Origins of the State: the Structural Basis of Raison D' Etat", *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992).

¹² βλ. Stephen D. Krasner, "Compromising Westphalia", *International Security*, vol. 20, no. 3(Winter 1995/96). Όπως τονίζει ο συγγραφέας, "rather than being regarded as an empirical regularity in which territoriality and autonomy are accurate descriptions of most if not all states, or as an analytic assumption that regards central decision-makers as capable of independently formulating policies subject only to constraints imposed by the international system, the Westphalian model is better conceptualized as a convention or reference point that might or might not determine the behaviour of policymakers who are also motivated by material interests, security, and national ideas, and whose ability to influence outcomes depends upon their power". Στο ίδιο, σελ. 117.

¹³ βλ. Νίκος Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση: Ένα Σύστημα Εν τω Γίνεσθαι* (Αθήνα, Δελφίνι, 1995), σελ. 39.

που θέλουν να το αποδείξουν¹⁴. Ωστόσο, οι τελευταίοι θεμελιώνουν πειστικά το επιχείρημα ότι αν οι διεθνείς θεσμοί πράγματι δεν παίζουν κανένα ρόλο, τότε το σημερινό διεθνές σύστημα θα αντιμετώπιζε περισσότερες προκλήσεις σε σύγκριση με το παρελθόν¹⁵.

Στο πλαίσιο αυτό, η κριτική επεκτείνεται στην αντιφατικότητα των θέσεων του ρεαλισμού όσον αφορά τις συνέπειες της αναρχίας στο διεθνές σύστημα και τη σημασία της συνεργασίας στην αποτροπή του πολέμου. Ειδικότερα, ο ρεαλισμός ορίζει την αναρχία ως την έλλειψη υπερεθνικής κεντρικής εξουσίας, που συνεπάγεται κατ' ανάγκη ένα σύστημα αυτο-βοήθειας(self-help) και μια κατάσταση ισορροπίας δύναμης. Αν, όμως, στον ορισμό αυτό προστεθεί μια από τις πιο βασικές εννοιολογικές κατηγορίες του ρεαλισμού, η χρήση δύναμης, τότε η αναρχία είναι τόσο η έλλειψη κεντρικής εξουσίας όσο και τα μέσα που τα κράτη διαθέτουν για να πετύχουν τους σκοπούς τους. Σ' αυτή την περίπτωση, σημειώνεται ότι όταν η χρήση δύναμης δεν είναι στην ημερήσια διάταξη, τότε η αναρχία δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη ισορροπία δύναμης και, συνεπώς, η θέση του ρεαλισμού δεν είναι πάντοτε έγκυρη¹⁶. Απ' αυτή την άποψη, υποστηρίζεται ότι ακόμη και αν αποδεχτούμε τις βασικές αξιωματικές υποθέσεις του ρεαλισμού, η ρεαλιστική θέση ότι στο πλαίσιο της αναρχίας και του συστήματος αυτο-βοήθειας τα κράτη προτιμούν τον ανταγωνισμό, γιατί η αβεβαιότητα λειτουργεί σε βάρος της συνεργασίας, δεν εφαρμόζει σ' όλες τις περιπτώσεις. Διαπιστώνεται ότι κάτω από μεγάλη κλίμακα

¹⁴ βλ. Robert O. Keohane and Lisa L. Martin, "The Promise of Institutional Theory", *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995), ειδικότερα σελ. 39-41.

¹⁵ βλ. Gerald John Ruggie, "The False Premise of Realism", *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

¹⁶ βλ. Robert Powell, "Anarchy in International Relations Theory: the Neorealist-Neoliberal Debate", *International Organization*, vol. 48, no. 2(Spring 1994), σελ. 329-334.

συνθηκών, τα κράτη μπορούν να πετύχουν την ασφάλειά τους με συνεργασία, που είναι πιο αποτελεσματική πολιτική από τον ανταγωνισμό¹⁷.

Εξάλλου, η αξιωματική υπόθεση της αναρχίας έχει οδηγήσει τους προσκείμενους στο ρεαλισμό ερευνητές σε δύο αντιφατικές υποθέσεις εργασίας, που με τη σειρά τους θεμελιώνουν διαφορετικές συστημικές θεωρήσεις της διεθνούς συνεργασίας¹⁸. Η πρώτη υπόθεση είναι ότι η αναρχία αναγκάζει τα κράτη να αναζητούν την αύξηση των απόλυτων κερδών. Το κριτήριο αυτό είναι ο προσδιοριστικός παράγοντας της διεθνούς συνεργασίας¹⁹. Η άλλη υπόθεση εργασίας είναι ότι η αναρχία οδηγεί τα κράτη στην αναζήτηση σχετικών οφελειών και η συνεργασία πραγματοποιείται μόνο όταν έχει επιτευχθεί ισορροπημένη κατανομή των οφελειών²⁰. Υπό το πρίσμα αυτό, υποστηρίζεται ότι η αξιωματική υπόθεση της αναρχίας δεν εξηγεί ικανοποιητικά το φαινόμενο της συνεργασίας μεταξύ των κρατών. Η αναρχία δεν παράγει αφαιρετικά καμμία από τις δύο περιπτώσεις, δηλαδή δεν συνεπάγεται αναγκαστικά σχετικά οφέλη ή απόλυτα οφέλη. Το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι τα κράτη επιδιώκουν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές τόσο τα σχετικά κέρδη όσο και τα απόλυτα οφέλη. Η αναρχία είναι συνεχής και όταν οι διεθνείς συνθήκες περιορίζουν την αίσθηση

¹⁷ βλ. Charles L. Glaser, "Realist as Optimists. Cooperation as Self-Help", *International Security*, vol. 19, no. 3(Winter 1994/95).

¹⁸ Γενικότερα, στο πλαίσιο της συστημικής θεώρησης της διεθνούς συνεργασίας έχουν αναπτυχθεί έξι βασικές υποθέσεις εργασίας:

- τα κράτη συνεργάζονται για να πετύχουν απόλυτα κέρδη ή για να πετύχουν ισορροπη κατανομή των οφελειών,
- οι προοπτικές της συνεργασίας μειώνονται, όσο αυξάνει ο αριθμός των συμμετεχόντων,
- τα κράτη συνεργάζονται, γιατί πιστεύουν ότι θα βρίσκονται συνέχεια σε κατάσταση αλληλοδιάδρασης,
- τα κράτη συνεργάζονται, γιατί έχουν δημιουργήσει διεθνή καθεστώτα που περιορίζουν τις συνέπειες της διεθνούς αναρχίας και διευκολύνουν την αποκεντρωτική επιβολή των συμφωνιών,
- τα κράτη συνεργάζονται, αφού προηγουμένως έχουν δημιουργήσει κοινή επιστημονική κοινότητα
- τα κράτη συνεργάζονται, γιατί υπάρχει διαφορά δύναμης μεταξύ τους με τη μορφή ιεραρχίας, όπου το ηγεμονικό κράτος αναλαμβάνει την πρωτοβουλία της δράσης. Βλέπε σχετική ανάλυση και κριτική Helen Milner, "International Theories of Cooperation Among Nations. Strengths and Weaknesses", *World Politics*, vol. 44, no. 3(April 1992), σελ. 466-480.

τρωτότητας ενός κράτους, τότε η ανησυχία για τα σχετικά οφέλη είναι περιορισμένη, παρά την ύπαρξη της αναρχίας, και αντιστρόφως. Η βασική θέση είναι ότι η αναρχία δεν οδηγεί στη μία ή στην άλλη κατάσταση. Ο πρωταρχικός προσδιοριστικός παράγοντας της ανησυχίας των κρατών για τα σχετικά και απόλυτα κέρδη και, κατ' επέκταση, της επιθυμίας τους για συνεργασία είναι η εσωτερική πολιτική. Η τελευταία είναι απαραίτητη για την κατανόηση της διεθνούς συνεργασίας για τρεις λόγους: α) δείχνει πως τα εθνικά συμφέροντα διαμορφώνονται, β) εξηγεί τις στρατηγικές που τα κράτη υιοθετούν για να πραγματοποιήσουν τους σκοπούς τους, και γ) φανερώνει ότι τα κράτη συμμετέχουν σε συμφωνίες συνεργασίας, όταν οι εσωτερικοί δρώντες έχουν αποδεχτεί τους όρους της διαπραγμάτευσης²¹.

Άλλοι ερευνητές έχουν προχωρήσει ακόμη περισσότερο την κριτική και τον προβληματισμό τους, θέτοντας το ερώτημα πως συλλαμβάνεται θεωρητικά η αναρχία. Στην άποψη του ρεαλισμού και, κυρίως, του Waltz ότι τα εκ των προτέρων εγωιστικά κράτη παράγουν στο πλαίσιο της αναρχίας το σύστημα αυτο-βοήθειας, η δομή του οποίου παράγει αναπότρεπτα συνθήκες ανταγωνισμού, έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές θέσεις. Η πρώτη υποστηρίζει ότι τα κράτη με τα κοινωνικά προσδιορισμένα συμφέροντα και ταυτότητες παράγουν την αναρχία. Τα συμφέροντα και οι ταυτότητες των κρατών είναι προσδιοριστικοί παράγοντες των συστημικών συνεπειών της αναρχίας. Αυτό σημαίνει ότι το σύστημα αυτο-βοήθειας των

¹⁹ βλ. Robert Axelrod, *The Evolution of Cooperation* (New York: Basic Books, 1984).

²⁰ βλ. Joseph Grieco, *Cooperation Among Nations* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990).

²¹ βλ. Milner, "International Theories of Cooperation...", ο.π., σελ. 480-496. Όπως αναγνωρίζει η συγγραφέας δεν ακόμη διαμορφωθεί μια ενιαία θεωρία εσωτερικής πολιτικής που να εξηγεί τη διεθνή συνεργασία. Έχουν αναπτυχθεί τέσσερις διαφορετικές θεωρήσεις. Η πρώτη είναι η πλουραλιστική, που πρεσβεύει ότι το εθνικό συμφέρον είναι προϊόν του συνόλου των διαφορετικών ομάδων συμφερόντων. Η δεύτερη θεώρηση είναι η ελιτίστικη, που υποστηρίζει ότι το εθνικό συμφέρον παράγεται με βάση τις προτιμήσεις και τους υπολογισμούς συμφέροντος των κυρίαρχων πολιτικών ελίτ. Η τρίτη είναι η θεσμική, που εστιάζει το ενδιαφέρον της στο ρόλο των θεσμών και στις γραφειοκρατικές διαδικασίες

ανταγωνιστικών κρατών δεν είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της αναρχίας, αλλά ένα είδος αναρχίας²². Η άλλη θέση πρεσβεύει ότι η αναρχία, το σύστημα αυτο-βοήθειας και, κατ' επέκταση, ο διεθνής ανταγωνισμός είναι προϊόν του ανταγωνισμού των ομάδων για θετική κοινωνική ταυτότητα(positive social identity) μέσα στην αναρχία. Εφαρμόζοντας τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας, που υποστηρίζει ότι το εγώ(ego) και το άλλο εγώ(alter) ανταγωνίζονται το ένα το άλλο, και ότι οι άνθρωποι αυτοπροσδιορίζονται στη βάση μιας συγκεκριμένης ομάδας και, συνεπώς, τείνουν να κάνουν διακρίσεις σε βάρος των μελών άλλων ομάδων, τονίζεται ότι ο ανταγωνισμός των κρατών προέρχεται από την κατηγοροποίηση και τη σύγκριση, καθώς και από την ανάγκη για διάκριση και θετική κοινωνική ταυτότητα. Η μορφή του ανταγωνισμού είναι κοινωνικά δομημένη και μπορεί να είναι συνεργασιακή ή εξαναγκαστική. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ομάδων οδηγεί στην προτίμηση, αφενός, για σχετικά οφέλη, όταν διεξάγεται σε σχέση με τους έξω, αφετέρου, για απόλυτα κέρδη, όταν αφορά τα μέλη της ομάδας. Απ' αυτή την οπτική γωνία, η Ε.Ε. δεν αντιπροσωπεύει μεταβολή των συνθηκών της αναρχίας με τη δημιουργία ενός συστήματος αλληλοβοήθειας. Αντιθέτως, ανυψώνει το πρόβλημα της αναρχίας και του συστήματος αυτο-βοήθειας σ' υψηλότερο επίπεδο, διευρύνοντας την εσωτερική ομάδα και αλλάζοντας τον αριθμό των μονάδων του διεθνούς συστήματος. Έτσι, μπορεί τα κράτη-μέλη της Ένωσης να έχουν δρομολογήσει διαδικασίες στο πλαίσιο της συσσωμάτωσης για να ξεπεράσουν τις εγωϊστικές τους ταυτότητες στις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά αυτό σε καμιά περίπτωση δεν υποδηλώνει ότι η κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν θα είναι εγωϊστική απέναντι σ' άλλα κράτη-μη-μέλη. Αυτό συμβαίνει, διότι δεν είναι δυνατό οι άνθρωποι να ταυτίζονται κοινωνικά με μια ομάδα, αν δεν

λήψης αποφάσεων. Η τέταρτη θεώρηση είναι η λεγόμενη μαρξιστική, που τονίζει το ρόλο της κυρίαρχης τάξης στη διαμόρφωση του εθνικού συμφέροντος. Στο ίδιο, σελ. 494-495.

πιστεύουν και δεν επιθυμούν να διακρίνονται και να διαφοροποιούνται από άλλες ομάδες²³.

Υπό το πρίσμα της κριτικής αυτής, υποστηρίζεται ότι ο ρεαλισμός δεν μπορεί να εξηγήσει πειστικά πως οι προϋπάρχουσες θεσμικές ρυθμίσεις και τα εθνικά συμφέροντα των κρατών-μελών οδηγούν σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές σε συγκεκριμένες συμφωνίες στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και της πολιτικής ασφάλειας²⁴. Τονίζεται ότι η μοναδική ρεαλιστική θεωρία για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, η θεωρία του θεσμικού διακυβερνητισμού, αποτελεί εκ των υστέρων διαπιστωτικό υπόδειγμα της οργάνωσης και της λειτουργίας της Ε.Ε., ενώ ταυτόχρονα αντανακλά μια μονολιθική εικόνα της ευρωπαϊκής πραγματικότητας με τις εθνικές κυβερνήσεις να διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη λήψη των αποφάσεων, που απαιτούν συναίνεση στη βάση του χαμηλότερου κοινού παρονομαστή²⁵. Γενικά, η αδυναμία του διακυβερνητισμού έγκειται σε δύο σημεία:

- πρώτον, ενώ δίνει έμφαση μόνο στα κίνητρα και στις προτιμήσεις των κρατών, δεν εξηγεί γιατί σε συγκεκριμένη στιγμή οι πολιτικές προτιμήσεις των κρατών-μελών συγκλίνουν ή αποκλίνουν όσον αφορά την πορεία της ολοκλήρωσης, και
- δεύτερον, δεν διευκρινίζει γιατί η σύγκλιση των προτιμήσεων συμβάλει θετικά στη διαδικασία της συσσωμάτωσης και δεν οδηγεί απλώς σε διακυβερνητικό συντονισμό ή σε μονομερείς ενέργειες και πολιτικές²⁶.

²² βλ. Wendt, "Anarchy is What States Make of It", ο.π..

²³ βλ. Jonathan Mercer, "Anarchy and Identity", *International Organization*, vol. 49, no. 2(Spring 1995).

²⁴ βλ. Κουσκουβέλης, *Διπλωματία και Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, ο.π., σελ. 102-103..

²⁵ βλ. Μιχάλης Ι. Τσινισιζέλης, "Θεωρία και Αναθεώρηση. Το Μετέωρο Βήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης?", *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος. 7(Μάρτιος 1996), σελ. 38-39.

Επιπρόσθετα, ο διακυβερνητισμός δίνοντας έμφαση στο ρόλο των κρατών και στη συμβολή των πολιτικών ηγετών, προβλέπει δύο μόνο διαφορετικές διαπραγματευτικές εκβάσεις δεσμευτικών αποφάσεων. Η πρώτη στηρίζεται στον ελάχιστο κοινό παρανομαστή μεταξύ των τριών μεγάλων δυνάμεων, ενώ η δεύτερη αντιπροσωπεύει μια ελάχιστη αύξηση πάνω από το χαμηλό μέσο όρο. Μ' αυτό τον τρόπο, δεν είναι σε θέση να εξηγήσει αξιόπιστα μια τρίτη διαπραγματευτική έκβαση, αυτή της τμηματικής έκβασης, που συνέβη, ουσιαστικά, για πρώτη φορά στο Μάαστριχτ. Σύμφωνα μ' αυτή, κάποια κράτη-μέλη εφαρμόζουν τις δεσμευτικές αποφάσεις που βασίζονται στον ελάχιστο κοινό παρανομαστή και τα υπόλοιπα μέλη διαπραγματεύονται ένα ξεχωριστό σύνολο τροποποιημένων υποχρεωτικών κανόνων και υποχρεώσεων. Παρά το γεγονός ότι η τελική συμφωνία-πακέτο είναι υποχρεωτική για όλα τα κράτη, εντούτοις το περιεχόμενο των αποφάσεων δεν εφαρμόζεται ομοιόμορφα σε κάθε κράτος-μέλος²⁷.

Συνοπτικά, η πιο πάνω συζήτηση και κριτική της ρεαλιστικής σχολής σκέψης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πρωταρχική θεωρητική της αδυναμία έγκειται στο μη προσδιορισμό του τρόπου σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης, που έχει ως συνέπεια οι διάφορες θεωρίες να τείνουν να δίνουν τελικά περισσότερη έμφαση είτε στο διεθνές σύστημα είτε στο κράτος. Το αποτέλεσμα είναι ότι το ρεαλιστικό επιστημονικό πρόγραμμα αδυνατεί να εξηγήσει πειστικά σημαντικές πτυχές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ιδιαίτερα ορισμένες νέες εξελίξεις που συνδέονται με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Απ' αυτή την άποψη, το εμπειρικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο

²⁶ βλ. Dorette Corbey, "Dialectical Functionalism: Stagnation as a Booster of European Integration", *International Organization*, vol. 49, no. 2(Spring 1995), σελ. 259-260.

²⁷ βλ. Jeffrey J. Anderson, "The State of the (European) Union. From the Single Market to Maastricht, From Singular Events to General Theories", *World Politics*, vol. 47, no. 3(April 1995), σελ. 446-449.

ρεαλισμός και, κυρίως, η νεο-ρεαλιστική εκδοχή είναι γιατί τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. αποφάσισαν να προχωρήσουν στη νομισματική ολοκλήρωση, που συνεπάγεται ευρεία μετατόπιση εθνικών εξουσιαστικών αρμοδιοτήτων στα υπερεθνικά όργανα της Ένωσης. Στο ερώτημα αυτό επιχειρεί να δώσει απάντηση ένας από τους επιφανέστερους σύγχρονους εκπροσώπους του ρεαλισμού, ο Grieco. Θα αναφερθούμε λίγο πιο εκτεταμένα στην πρόσφατη συμβολή του²⁸.

Η νομισματική ενοποίηση θέτει τέσσερα προβλήματα στη θεωρία του ρεαλισμού, που συνοψίζονται στη σύγκρουση μεταξύ των αξιωματικών του υποθέσεων και των υποθέσεων εργασίας για τους διεθνείς θεσμούς. Πιο συγκεκριμένα:

- πρώτον, έρχεται σε αντίφαση με την αξιωματική υπόθεση ότι τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες και την υπόθεση εργασίας ότι τα κράτη δεν αποδίδουν μεγάλη σημασία στους διεθνείς θεσμούς. Αν δεχτούμε, από τη μια μεριά, την αξιωματική υπόθεση, τότε θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η νομισματική ενοποίηση αντιπροσωπεύει μια προσπάθεια των κρατών-μελών να επεκτείνουν τις ικανότητες της Ένωσης. Αν η διαπίστωση αυτή είναι σωστή, τότε θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι οι θεσμοί διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για τα κράτη. Αν δεχτούμε, από την άλλη, την υπόθεση εργασίας, τότε προκειμένου να εξηγηθεί, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η απόφαση των κρατών να προχωρήσουν στο στάδιο της νομισματικής ενοποίησης αντιπροσωπεύει μια μη-ορθολογική συμπεριφορά,
- δεύτερον, έρχεται σε αντίφαση με την υπόθεση εργασίας ότι η αναρχία δεν ευνοεί τη συνεργασία και ότι η Ε.Ε. είναι προϊόν του διπολικού συστήματος,

²⁸ βλ. Joseph M. Grieco, "The Maastricht Treaty, Economic and Monetary Union and the Neo-Realist Research Programme", *Review of International Studies*, vol. 21, no. 1 (January 1995).

- τρίτον, έρχεται σε αντίφαση με την υπόθεση εργασίας ότι τα κράτη υιοθετούν στρατηγική εξισορρόπησης έναντι πιο ισχυρών κρατών. Από τη μια μεριά, η νομισματική ενοποίηση επιβεβαιώνει την υπόθεση αυτή στο βαθμό που τα κράτη-μέλη θέλησαν να ενωθούν υπό την αιγίδα της Ε.Ε. με σκοπό να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη οικονομική δύναμη της Ιαπωνίας. Από την άλλη, όμως, η υπόθεση αυτή δεν είναι έγκυρη σε σχέση με τη στάση της Γαλλίας και της Ιταλίας απέναντι στη Γερμανία. Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί η Γαλλία και η Ιταλία στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη δύναμη της Ιαπωνίας, δέχτηκαν μέσω ενός ισχυρότερου ευρωπαϊκού οικονομικού συνασπισμού, να αναλάβουν το ρίσκο να ενωθούν στενότερα με ένα ισχυρότερο και εν δυνάμει ηγεμονικό εταίρο, τη Γερμανία,
- τέταρτον, οι υποθέσεις εργασίας θεωριών που ανήκουν σε άλλες σχολές σκέψης φαίνεται να είναι πιο πειστικές. Για παράδειγμα, αυτές που τονίζουν το ρόλο της διάχυσης ή αυτές που δίνουν έμφαση στο ρόλο των προσωπικοτήτων και στη σύγκλιση των συμφερόντων, προκειμένου να επιλυθεί σ' ευρωπαϊκό επίπεδο το πρόβλημα του πληθωρισμού.

Για την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων, ο Grieco προτείνει την τροποποίηση του δομικού ρεαλισμού με την αποδοχή μιας διαφορετικής υπόθεσης εργασίας, που αφενός, δεν θα έρχεται σε σύγκρουση με τον κεντρικό πυρήνα των αξιωματικών υποθέσεων της ρεαλιστικής σχολής σκέψης, αφετέρου, θα ενσωματώνει στοιχεία και μεταβλητές του επιπέδου του κράτους. Η νέα υπόθεση εργασίας στηρίζεται στο επιχείρημα της 'ευκαιρίας φωνής' (voice opportunity) και ξεκινάει από την παραδοχή ότι οι κανονιστικές διατάξεις παρέχουν στα αδύνατα κράτη-μέλη μιας συμφωνίας τη δυνατότητα να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και να εκφράζουν την

άποψή τους. Η παραδοχή αυτή παράγει την εξής υπόθεση εργασίας για τα κράτη και τους διεθνείς θεσμούς: αν τα κράτη έχουν κοινό συμφέρον να διαπραγματευτούν μια συμφωνία συνεργασίας, τότε οι πιο αδύνατοι εταίροι θα επιδιώξουν να διαμορφώσουν τους κανόνες που θα διέπουν τη συμφωνία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να τους δίνονται επαρκείς ευκαιρίες να εκφράζουν τις ανησυχίες και τα συμφέροντά τους και, έτσι, να αποφεύγουν ή να μετριάζουν την κυριαρχία των ισχυρότερων εταίρων. Μ' άλλα λόγια, στο πλαίσιο της αναρχίας και του διεθνούς συστήματος αυτο-βοήθειας, τα κράτη ως ορθολογικοί δρώντες που ενδιαφέρονται για την ασφάλεια και την ανεξαρτησία τους, επιδιώκουν τη θεσμοποίηση της συνεργασίας με ένα ισχυρότερο κράτος, προκειμένου να αποκτήσουν αμοιβαία οφέλη και να αποφύγουν να γίνουν μαριονέττες στα χέρια του ισχυρότερου.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η νέα αυτή υπόθεση εργασίας καλύπτει πολλές θεωρητικές αδυναμίες και ανεπάρκειες του ρεαλισμού σε σχέση με την εξήγηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αν και λαμβάνει ως δεδομένη την επίδραση του διεθνούς συστήματος, δεν προσδιορίζει πως ακριβώς η τελευταία συντελείται και πως το επίπεδο του συστήματος διαπλέκεται με το επίπεδο του κράτους. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ως ένα βαθμό, η συμβολή του Grieco εστιάζει την προσοχή της στα κίνητρα, στις προτιμήσεις και στη συμπεριφορά των κρατών, χωρίς να δείχνει πως αυτά επηρεάζουν και ταυτόχρονα διαμορφώνονται από τις πολυεπίπεδες και πολύπτυχες διεργασίες της διαδικασίας συσσωμάτωσης. Πάντως, η οπτική της γωνία όχι μόνο προχωρεί τον ερευνητικό προβληματισμό στο πλαίσιο της ρεαλιστικής σχολής σκέψης ένα βήμα μπροστά, αλλά, επιπλέον, συνιστά πολύτιμο εργαλείο οικοδόμησης της διαφορετικής προσέγγισης που επιδιώκουμε να προτείνουμε.

4.2 Θεωρητικές Αδυναμίες της Πλουραλιστικής Σχολής Σκέψης

Οι πλουραλιστικές προσεγγίσεις και θεωρίες δεν διακρίνονται ιδιαίτερα για το συνθετικό τους χαρακτήρα. Χαρακτηρίζονται από μια ιδιάζουσα μονομερή έμφαση είτε στο επίπεδο του κράτους είτε στο αντίστοιχο του συστήματος. Η κοινή τους θέση ότι οι οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες θα οδηγούσαν στη δημιουργία θεσμών και πολιτικών στο επίπεδο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν επιβεβαιώνεται από την εμπειρία της Ε.Ε. Η τελευταία έδειξε ότι υπάρχει μια διαρκής διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ των μεταβλητών του κράτους και του συστήματος, και ότι σ' αρκετές περιπτώσεις οι θεσμοί και οι πολιτικές είναι όχι απλώς αποτέλεσμα, αλλά προαπαιτούμενο των οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών συσσωμάτωσης²⁹.

Γενικά, η πρωταρχική θεωρητική ανεπάρκεια των περισσότερων θεωρήσεων έγκειται στο γεγονός ότι εστιάζουν την προσοχή τους σε παραμέτρους και μεταβλητές ενός μόνο επιπέδου ανάλυσης, αγνοώντας ή παραγνωρίζοντας να ενσωματώσουν στο επεξηγηματικό τους πλαίσιο την επίδραση που ασκούν οι παράγοντες άλλων επιπέδων. Από την ανεπάρκεια αυτή εκπηγάζουν, ουσιαστικά, οι επεξηγηματικές αδυναμίες των πλουραλιστικών θεωριών της ολοκλήρωσης, που εστιάζουν το ερευνητικό τους ενδιαφέρον στο επίπεδο του κράτους, και των αντίστοιχων θεωριών της αλληλεξάρτησης και των διεθνών καθεστώτων, που ενδιαφέρονται για το ρόλο του διεθνούς συστήματος στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

4.2.1. Θεωρίες Ολοκλήρωσης

²⁹ βλ. Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση*, ο.π., σελ. 29.

Κοινή τους ανεπάρκεια είναι ότι αντιμετωπίζουν το φαινόμενο της ολοκλήρωσης μόνο ως παράγοντα αλλαγής τους διεθνούς συστήματος και όχι ταυτόχρονα ως προϊόν του τελευταίου³⁰. Υπό το πρίσμα αυτό, οι υπερεθνικές θεωρίες της ολοκλήρωσης διακρίνονται για τη μεγάλη τους αισιοδοξία για την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Όμως, δίνουν έμφαση μόνο στις διεργασίες προόδου της συσσωμάτωσης, αγνοώντας, αφενός, ότι πολλές θετικές αποφάσεις δεν εφαρμόζονται, αφετέρου, ότι η διαδικασία της ενοποίησης έχει περάσει από πολλές φάσεις στασιμότητας³¹. Πράγματι, πρόσφατη μελέτη έχει θεμελιώσει πειστικά την άποψη ότι οι Σύνοδοι Κορυφής και η διαδικασία λήψης αποφάσεων στα διάφορα υψηλόβαθμα θεσμικά όργανα της Ένωσης μπορούν να οδηγήσουν την ολοκλήρωση σε αποτελμάτωση³². Απ' αυτή τη σκοπιά, οι θεωρίες αυτές δεν δίνουν πάντοτε μια ρεαλιστική εικόνα της πραγματικότητας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Πιο συγκεκριμένα, οι λειτουργικές θεωρίες ορθά κατηγορούνται ότι διέπονται από μια τελεολογική φιλοσοφία με την έννοια ότι αν και δεν θεωρούν τα κράτη και τα άτομα ως άβουλες δυνάμεις, εντούτοις τείνουν να αποδίδουν μεγάλη σημασία στην επίδραση των τεχνολογικών και οικονομικών παραγόντων³³. Εξάλλου, η λογική του αυτοματισμού στη διαδικασία συσσωμάτωσης δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την ιστορική εμπειρία της διαμόρφωσης των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε.³⁴

³⁰ Η επισήμανση αυτή γίνεται και από τον Charles Pentland, *International Theory and European Integration* (London: Faber and Faber, 1973), σελ. 193

³¹ βλ. Corbey, "Dialectical Functionalism...", ο.π., σελ. 258-259.

³² βλ. Gerald Schneider and Lars-Erik Cederman, "The Change of Tide in Political Cooperation: a Limited Information Model of European Integration", *International Organization*, vol. 48, no. 3(Autumn 1994).

³³ βλ. Pentland, *International Theory and European Integration*, ο.π., σελ. 194.

³⁴ βλ. Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση*, ο.π., σελ. 28.

Ο νεο-λειτουργισμός, με τη σειρά του, χαρακτηρίζεται από την ίδια τελεολογία, γιατί τείνει να αποδίδει μια ‘φυσική’ τάση στην ικανότητα των ανθρώπων να προσαρμόζονται, μέσω της ανακατανομής της εξουσίας, στις επιταγές που θέτουν οι κεντρικοί υπερεθνικοί θεσμοί³⁵. Χαρακτηρίζεται, επίσης, από αντιφατικότητα στο μέτρο που, από τη μια μεριά, πρεσβεύει την προοδευτική κατάργηση του έθνους-κράτους και, από την άλλη, αποδέχεται το τελευταίο ως πρότυπο και αντιμετωπίζει την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως διαδικασία οικοδόμησης ενός νέου έθνους σε υψηλότερο επίπεδο³⁶. Επιπλέον, η νεο-λειτουργική θεωρία δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά και δεν μπορεί να εξηγήσει θεωρητικά τόσο τις διαφορετικές δυναμικές που περικλείουν, παρά τα κοινά οργανωτικά τους γνωρίσματα, οι πολυεπίπεδοι θεσμοί της Ένωσης όσο και την εξάρτηση σε σημαντικό βαθμό της διάχυσης αρμοδιοτήτων και της εκχείλισης λειτουργιών από τη συμπεριφορά των κρατών-μελών³⁷. Εξάλλου, εάν η διαδικασία της διάχυσης λειτουργούσε πλήρως χωρίς ατέλειες και προβλήματα, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα είχε ήδη πραγματοποιηθεί και θα είχε φθάσει στον τελικό της προορισμό³⁸. Όπως αναγνωρίζει ο θεμελιωτής της θεωρίας, η πρακτική εμπειρία έχει δείξει ότι η διάχυση των οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών στο επίπεδο των κρατών δεν οδηγεί νομοτελειακά και αυτόματα στη δημιουργία μιας νέας υπερεθνικής πολιτικής οντότητας³⁹. Επιπρόσθετα, θεωρώντας ότι η ολοκλήρωση είναι προϊόν αποκλειστικά της πολιτικής συμφωνίας και δέσμευσης των ελίτ, ο νεο-λειτουργισμός αδυνατεί να εξηγήσει την

³⁵ βλ. Pentland, *International Theory and European Integration*, ο.π., σελ. 194.

³⁶ Στο ίδιο, σελ. 195.

³⁷ βλ. Κωνσταντίνος Α. Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1996), σελ. 75-76.

³⁸ βλ. Robert O. Keohane and Stanley Hoffmann, “Institutional Change in Europe in the 1980s”, στο Robert O. Keohane and Stanley Hoffmann (eds.), *The New European Community. Decisionmaking and Institutional Change* (Boulder: Westview Press, 1991), σελ. 18-22.

³⁹ βλ. Ernst B. Haas, “The Uniting of Europe and the Uniting of Latin America”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 5(1966-67).

έντονη εσωτερική πολιτικοποίηση της Συνθήκης του Μάαστριχτ και τα οξύτατα προβλήματα αμφισβήτησης που αντιμετώπισε η διαδικασία επικύρωσης της τελευταίας σε διάφορα κράτη-μέλη, με πρωτεύοντα τη Δανία και τη Γαλλία⁴⁰. Τέλος, δεν μπορεί να εξηγήσει πειστικά τις περιπτώσεις εκείνες όπου δεν υπάρχει σύγκλιση των προτιμήσεων και συμφερόντων των ελίτ.

Γενικότερα, οι θεωρητικές αδυναμίες και ανεπάρκειες του νεο-λειτουργισμού είναι δυνατό να εντοπιστούν στα εξής σημεία⁴¹:

- η διάχυση των λειτουργιών και η αυτόματη εσωτερική λογική της συσσωμάτωσης δεν εξηγούν πειστικά και αξιόπιστα τα σκαμπανεβάσματα της διαδικασίας ολοκλήρωσης, δηλαδή τις φάσεις στασιμότητας και προώθησης της τελευταίας σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές,
- δεν μπορεί να εξηγήσει τη μεγάλη χρονική απόσταση που χωρίζει την ανάληψη πρωτοβουλίας της Επιτροπής για νομοθετική ρύθμιση από την τελική αποδοχή της τελευταίας από το Συμβούλιο Υπουργών. Συνήθως, οι προσκείμενοι ερευνητές αντιμετωπίζουν την καθυστέρηση αυτή ως προϊόν γραφειοκρατικών καθυστερήσεων στο επίπεδο του κράτους, αρνούμενοι να εξετάσουν συστηματικά, γιατί τα κράτη αρχικά αντιστέκονται στην ολοκλήρωση σε τομείς δραστηριοτήτων που λειτουργικά συνδέονται με υπάρχουσες ευρωπαϊκές πολιτικές και τελικά συμφωνούν, με μεγάλη χρονική καθυστέρηση, στην προώθηση των διεργασιών συσσωμάτωσης,
- παραγνωρίζει τη δύναμη των κρατών. Έχοντας ως δεδομένο ότι η διαδικασία ενοποίησης θα οδηγήσει νομοτελειακά στην κατάργηση του έθνους-κράτους, δεν

⁴⁰ βλ. Anderson, “The State of the (European) Union...”, ο.π., σελ. 450-451.

μπορεί να εξηγήσει πως τα κράτη διατηρούν σημαντικότατο μέρος των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων και γιατί τα κράτη εξακολουθούν να επιθυμούν εθνικές παρεμβάσεις, παρά υπερεθνικές ρυθμίσεις,

- η υπερβολική έμφαση που αποδίδει στις ομάδες συμφερόντων και στις ελίτ δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Τα κράτη είναι περισσότερο ανεξάρτητα απ' ό τι πιστεύεται.

Όσον αφορά τις φεντεραλιστικές και νεο-φεντεραλιστικές θεωρίες εύστοχα επισημαίνεται ότι αποτελούν αντιστροφή του διακυβερνητικού υποδείγματος, όπου το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι το κυρίαρχο νομοθετικό σώμα, το Συμβούλιο Υπουργών διαδραματίζει δευτερεύοντα νομοθετικό ρόλο και η Επιτροπή εκτελεί αρμοδιότητες ομοσπονδιακής κυβέρνησης⁴². Κατ' αναλογία με το νεο-λειτουργισμό, ο φεντεραλισμός όχι μόνο διακρίνεται από τελεολογικό πνεύμα για τη διαδικασία της ολοκλήρωσης, αλλά αποδέχεται το μοντέλο του κράτους-έθνους ως οργανωτικό πρότυπο ομοσπονδίας⁴³. Χαρακτηρίζεται, επίσης, από ελιτίστικο πνεύμα, “αφού υποθέτει ότι επειδή τα άτομα δεν δρουν λογικά, η ολοκλήρωση θα προωθηθεί από μια ομόσπονδη δομή και την ηγεσία της, που θα είναι σε θέση να ανακαλεί σε τάξη κάθε ομάδα ή εθνική κρατική υπόσταση που θα παρεκκλίνει ή ακόμα και θα δυσκολεύει την προώθηση της ‘απαιτούμενης’ φεντεραλιστικής τάξης⁴⁴. Ωστόσο, η θέση των θεωριών αυτών ότι πρώτα θα επιβληθούν ‘από πάνω’ τα ομοσπονδιακά θεσμικά όργανα και στη συνέχεια θα επιτευχθεί η οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ομοιογενοποίηση και εναρμόνιση αποδεικνύεται ανεδαφική από την εμπειρία της

⁴¹ βλ. Corbey, “Dialectical Functionalism...”, ο.π., σελ. 257-258; Wayne Sandholtz and John Zysman, “1992: Recasting the European Bargain”, *World Politics*, vol. XLII, no. 1 (October 1989), σελ. 99.

⁴² βλ. Τσινισιζέλης, “Θεωρία και Αναθεώρηση...”, ο.π., σελ. 39.

⁴³ βλ. Pentland, *International Theory and European Integration*, ο.π., σελ. 194-195.

⁴⁴ Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση*, ο.π., σελ. 28.

ευρωπαϊκής πραγματικότητας. Απ' αυτή την άποψη, ορθά επισημαίνεται ότι ο φεντεραλισμός και ο νεο-φεντεραλισμός συγχέουν την ανάλυση του πραγματικού γίνεσθαι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με τους ευσεβείς πόθους της διαμόρφωσης ενός προγράμματος πολιτικής, που θα οριοθετεί την πορεία και θα προδιαγράφει το μέλλον της Ε.Ε.⁴⁵.

Η προσέγγιση της εσωτερικής δομής αδυνατεί να εξηγήσει, γιατί οι εσωτερικές πολιτικές δομές των κρατών-μελών παράγουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, όμοιες προτιμήσεις την ίδια χρονική στιγμή. Η επεξηγηματική ισχύς του επιχειρήματος ότι η ολοκλήρωση σ' ένα συγκεκριμένο πεδίο δραστηριοτήτων θα λάβει χώρα μόνο όταν διαφορετικές εσωτερικές συνθήκες οδηγήσουν ταυτόχρονα τις εθνικές κυβερνήσεις να υιοθετήσουν με ειδική πλειοψηφία την ίδια κοινοτική πολιτική, είναι εξαιρετικά περιορισμένη⁴⁶. Γενικά, σωστά υπογραμμίζεται ότι αν ο δομικός ρεαλισμός κατηγορείται ότι δεν λαμβάνει υπόψη του την εσωτερική πολιτική, η προσέγγιση της εσωτερικής δομής φαίνεται να χρησιμοποιεί τις μεταβλητές της εσωτερικής πολιτικής για να εξηγήσουν τα πάντα. Η θεώρηση των εσωτερικών δομών ως ανεξάρτητες μεταβλητές προσδιορισμού των διεθνών εξελίξεων όχι μόνο υποτιμά τους συστημικούς παράγοντες, κυρίως την πολικότητα και τη σχετική δύναμη, αλλά και δεν μπορεί να εξηγήσει πειστικά την περίπτωση που

⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 187.

⁴⁶ βλ. Corbey, "*Dialectical Functionalism...*", ο.π., σελ. 260-261. Εξετάζοντας την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ) από την οπτική γωνία της προσέγγισης αυτής, διαπιστώνονται τρεις θεωρητικές της αδυναμίες. Πρώτον, δεν εξηγεί γιατί η συμφωνία έγινε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Δεύτερον, δεν εξηγεί γιατί οι εσωτερικές πολιτικές αλλαγές δημιούργησαν τη δυναμική της ΕΕΠ. Τρίτον, οι εμπορικές ενώσεις και τα πολιτικά κόμματα που θεωρεί ως κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες της ολοκλήρωσης δεν πρωτοστάτησαν στη δημιουργία της ΕΕΠ. Βλέπε, Sandholtz and Zysman, "1992: Recasting the European Bargain", ο.π., σελ. 100.

δύο κράτη με όμοιες οικονομικές και κοινωνικές δομές εκδηλώνουν διαφορετικές μορφές συμπεριφοράς στο διεθνές σύστημα⁴⁷.

Τέλος, η προσέγγιση της συναινετικής συνομοσπονδίας αντιμετωπίζει πρόβλημα τόσο εννοιολογικής ακρίβειας όσο και μεθόδου σκέψης. Όσον αφορά το πρώτο, επισημαίνεται ότι ο όρος συναινετική συνομοσπονδία δεν είναι ακριβής από δύο απόψεις. Πρώτον, ο όρος συναίνεση δεν μπορεί να εφαρμοστεί σ' όλα τα επίπεδα της Ένωσης και ιδιαίτερα στους τομείς της ΚΕΠΠΑ, καθώς και της δικαιοσύνης και των εσωτερικών υποθέσεων. Δεύτερον, ο όρος συνομοσπονδία δεν αντανακλά την πραγματικότητα της Ένωσης, γιατί παραγνωρίζει την κοινοτική της διάσταση⁴⁸. Σχετικά με το πρόβλημα της μεθόδου σκέψης, αυτή συνίσταται στη μηχανιστική αναγωγή και αντιστοιχία της θεωρίας της δημοκρατίας στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής στο επίπεδο της ευρωπαϊκής πολιτικής.

4.2.2. Θεωρίες Αλληλεξάρτησης και Διεθνών Καθεστώτων

Εύστοχα τονίζεται ότι οι θεωρίες της αλληλεξάρτησης αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα με όρους γραμμικής συνάρτησης, παραγνωρίζοντας τη διαλεκτική φύση της διεθνούς πολιτικής γενικότερα και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

⁴⁷ βλ. Fareed Zakaria, "Realism and Domestic Politics", *International Security*, vol. 17, no. 1 (Summer 1992). Χαρακτηριστικά ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι μια καλή θεωρία της εξωτερικής πολιτικής θα πρέπει να διασπρωματώνεται επιτυχώς από αίτια που βρίσκονται σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Ωστόσο, κάθε θεωρία θα πρέπει να ξεκινάει από τις συνέπειες του διεθνούς συστήματος στη συμπεριφορά του κράτους, γιατί το πιο ισχυρό γενικευμένο χαρακτηριστικό του κράτους στις διεθνείς σχέσεις είναι η σχετική του θέση στο διεθνή συσχετισμό ισχύος. Σ' τελευταία ανάλυση, "domestic politics has a crucial influence on foreign policy. It is a mistake, however, to place it in competition with international factors when constructing general explanations of state behavior, not least because it will lose the content. Domestic factors often seem more important than international ones in any particular case, like Hitler's Germany, but in general, across time and space, states' positions in the anarchic international system prove to provide the simplest, shortest guide to international relations". Στο ίδιο, σελ. 196-198.

⁴⁸ βλ. Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση*, ο.π., σελ. 87-88.

ειδικότερα⁴⁹. Παραβλέποντας ότι η διεθνής αλληλεξάρτηση είναι ασύμμετρη, και ότι έχει διαφορετικές θετικές και αρνητικές συνέπειες για χώρες με διαφορετική θέση στο διεθνή συσχετισμό ισχύος, θεωρούν ότι τα συνεχώς αυξανόμενα δίκτυα αλληλεξάρτησης συμβάλλουν προοδευτικά στον περιορισμό του ανταγωνισμού και επιφέρουν, βαθμιαία, την αλλαγή της άναρχης φύσης του διεθνούς συστήματος. Προς την κατεύθυνση αυτή, καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν τα διεθνή καθεστάτα.

Στην πραγματικότητα, ωστόσο, υπάρχει αμφίδρομη σχέση μεταξύ των διεθνών καθεστώτων ως θεσμοποιημένη έκφανση των σχέσεων αλληλεξάρτησης, από τη μια μεριά, και της δομής του διεθνούς συστήματος και των συμφερόντων των κρατών, από την άλλη. Υποστηρίζεται ότι η φύση και η μορφή των διεθνών καθεστώτων προσδιορίζεται περιοριστικά από τη δομή του συστήματος και τα κρατικά συμφέροντα⁵⁰, και ότι σε τελευταία ανάλυση τα διεθνή καθεστάτα αποτελούν παρεμβάλλουσες μεταβλητές μεταξύ των τρόπων εκδήλωσης της κρατικής συμπεριφοράς και της επίδρασης του διεθνούς συστήματος⁵¹. Η άποψη αυτή θεωρείται ότι έχει τέσσερις θεωρητικές ανεπάρκειες:

- πρώτον, υπερβάλλει το βαθμό που τα διεθνή καθεστάτα προσδιορίζονται από τη δομή του διεθνούς συστήματος και τα κρατικά συμφέροντα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα καθεστάτα αντανακλούν τη δομή και τα συμφέροντα των κρατών. Όμως, οι παράγοντες αυτοί μπορούν εξηγήσουν πειστικά μόνο το είδος

⁴⁹ βλ. Κοτζιάς, *Ευρωπαϊκή Ένωση*, ο.π., σελ. 39-40. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι οι θεωρίες της αλληλεξάρτησης αδυνατούν να συλλάβουν θεωρητικά ότι κάθε βήμα προς την ολοκλήρωση δεν αντιπροσωπεύει κατ' ανάγκη 'προοδευτική' υπέρβαση της προηγούμενης ισορροπίας. Μπορεί να υποδηλώνει τη μετάβαση σε ένα 'ανώτερο' σημείο θεσμικής ισορροπίας, που μπορεί να καταλήξει μακροπρόθεσμα σε αταξία και αστάθεια.

⁵⁰ βλ. Stephen Krasner, "Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982), σελ. 6-7.

⁵¹ βλ. Stephen Krasner, "Regimes and the Limits of Realism: Regimes as Autonomous Variables", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

των καθεστώτων. Αδυνατούν να εξηγήσουν τη γέννηση ή μη γέννηση των καθεστώτων, τη χρονική στιγμή διαμόρφωσής τους και τη φύση των δικαιοδοτικών τους ρυθμίσεων,

- δεύτερον, παραβλέπει τον αυξανόμενο όγκο στοιχείων, που φανερώνουν την ανεξάρτητη επίδραση που τα καθεστάτα ασκούν στη συμπεριφορά των κρατών. Όταν τα καθεστάτα εγκαθιδρυθούν, ευνοούν συγκεκριμένες εξελίξεις έναντι άλλων, νομιμοποιούν, ενισχύουν ή υπονομεύουν συγκεκριμένες συμπεριφορές και αποκτούν, βαθμιαία, δική τους αυτόνομη ζωή,
- τρίτον, παραγνωρίζει το γεγονός ότι τα καθεστάτα μπορούν να αλλάξουν τη δομή του συστήματος και τα συμφέροντα των κρατών με την πάροδο του χρόνου, και
- τέταρτον, τα καθεστάτα επιδεικνύουν συνήθως μεγάλη αντοχή στο χρόνο, ακόμη και μετά από σημαντικές αλλαγές στη δομή του διεθνούς συστήματος και στα συμφέροντα των κρατών⁵².

Το κύριο πρόβλημα με τα πιο πάνω επιχειρήματα είναι ότι αν και επιδιώκουν να τονίσουν την αμφίδρομη σχέση μεταξύ διεθνών καθεστώτων και διεθνούς συστήματος, εντούτοις δεν προσδιορίζουν τη φύση, τη μορφή και τον τρόπο με τον οποίο συντελείται στην πράξη, στο χώρο και στο χρόνο η σχέση αυτή. Μ' αυτό τον τρόπο, δίνουν την εντύπωση είτε ότι τα καθεστάτα βρίσκονται έξω και πέρα από τη σχέση αυτή, δηλαδή διαμεσολαβούν ως ουδέτεροι και αντικειμενικοί 'διαιτητές'

⁵² βλ. John S. Duffield, "Explaining the Long Peace in Europe: the Contributions of Regional Security Regimes", *Review of International Studies*, vol. 20, no. 4(October 1994). Ο συγγραφέας θεμελιώνει τα επιχειρήματα αυτά εξετάζοντας την περίπτωση της σταθερότητας στη δυτική Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Η θέση του είναι ότι ούτε η δομή του διεθνούς συστήματος ούτε η εσωτερική δομή και η ιδεολογία από μόνα τους ή σε συνδυασμό μπορούν να εξηγήσουν πλήρως τη σταθερότητα αυτή. Οι παράγοντες αυτοί είναι απαραίτητες, αλλά όχι επαρκείς συνθήκες. Η επαρκής και ικανή αιτία ήταν η ύπαρξη του ισχυρού περιφερειακού καθεστώτος ασφαλείας, που συνέδεε τις ΗΠΑ με τη δυτική Ευρώπη. Η σταθερότητα δεν ήταν δυνατό να ευδοκιμήσει χωρίς τη διαμεσολάβηση αυτού του καθεστώτος.

μεταξύ του κράτους και του συστήματος είτε ότι τα διεθνή καθεστώτα είναι ουσιαστικά οι ικανοί προσδιοριστικοί παράγοντες της διεθνούς πολιτικής.

Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι η συμπερίληψη της Ε.Ε. στα διεθνή καθεστώτα είναι αμφιλεγόμενη. Η εφαρμογή των πλουραλιστικών θεωριών των διεθνών καθεστώτων⁵³ για την εξήγηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης συνεπάγεται κινδύνους διαστρέβλωσης και παραποίησης της πραγματικότητας⁵⁴. Έγκριτοι μελετητές της θεσμικής και πολιτικής διάστασης της συσσωμάτωσης υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες αυτές ως αναλυτικό εργαλείο εξήγησης των διεργασιών της ενοποίησης έχουν εγγενείς περιορισμούς, γιατί η Κοινότητα δεν εδράζονταν ποτέ σ' ενιαίο βάθρο κανονιστικών διατάξεων και ρυθμίσεων⁵⁵.

Όσον αφορά τη θεωρία του νεο-φιλελευθερισμού, η κριτική που μπορεί να ασκηθεί είναι ότι δεν είναι σε θέση να εξηγήσει καταστάσεις όπου τα συμφέροντα των κρατών συγκρούονται και, κατ' επέκταση, τα τελευταία πιστεύουν ότι δεν θα έχουν κανένα όφελος από μια ενδεχόμενη συνεργασία. Εύστοχα επισημαίνεται ότι υπάρχει ένα σημαντικό λάθος στην αιτιώδη λογική που διέπει την επιχειρηματολογία του: θεωρεί ότι τα κράτη επιδιώκουν μόνο την αύξηση των απόλυτων οφελειών και αγνοεί ότι τα κράτη αναζητούν επίσης, αν όχι κυρίως, τα σχετικά κέρδη⁵⁶. Οι θεωρητικές ανεπάρκειες συνοψίζονται στην έλλειψη πειστικών απαντήσεων σε δύο καίριας

⁵³ Οι ρεαλιστικές θεωρίες των διεθνών καθεστώτων δεν έχουν εφαρμοστεί άμεσα στην περίπτωση της Ε.Ε.. Βέβαια, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έμμεσα έχουν εφαρμοστεί με την έννοια ότι τα επιχειρήματά τους έχουν πολλές ομοιότητες με τη θεωρία του διακυβερνητισμού.

⁵⁴ βλ. για την προειδοποίηση των κινδύνων τη μελέτη της Susan Strange, "Cave! Hic Dragones: a Critique of Regime Analysis", *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

⁵⁵ βλ. Στεφάνου, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση*, ο.π., σελ. 80-81.. Βλέπε, επίσης, Keohane and Hoffmann, "Institutional Change in Europe...", ο.π., σελ. 10-15.

⁵⁶ βλ. Joseph M. Grieco, "Anarchy and the Limits of Cooperation: a Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism", *International Organization*, vol. 42, no. 3(Summer 1988).

σημασίας ερωτήματα. Πρώτον, πώς οι θεσμοί διευκολύνουν τη συνεργασία, όταν τα κράτη ενδιαφέρονται για τα σχετικά οφέλη ή αν πράγματι οι θεσμοί έχουν σημασία, όταν τα κράτη αγνοούν τα σχετικά οφέλη, αλλά ενδιαφέρονται για τα απόλυτα κέρδη. Δεύτερον, γιατί τα κράτη ενδιαφέρονται για τα σχετικά οφέλη⁵⁷.

Γενικότερα, η νεο-φιλελεύθερη θεωρία αδυνατεί να εξηγήσει πως τα κράτη δημιουργούν τους θεσμούς και ταυτόχρονα οι τελευταίοι μετατρέπονται σ' ανεξάρτητες μεταβλητές και καθορίζουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώνεται η κρατική συμπεριφορά και συντελούνται οι διεθνείς εξελίξεις. Μ' άλλα λόγια, προσπαθεί να συνθέσει το επίπεδο του συστήματος με το επίπεδο του κράτους, χωρίς, όμως, να προσδιορίζει πως γίνεται η σύνθεση αυτή, δηλαδή πως οι παράγοντες του κράτους και του συστήματος αλληλοδιαπλέκονται και παράγουν από κοινού τη διεθνή πολιτική.

Σχετικά με τη θεωρία της συλλογικής ασφάλειας, η ιστορική εμπειρία δεν φαίνεται να επιβεβαιώνει τις θέσεις της. Σωστά υπογραμμίζεται ότι η θεωρία αδυνατεί να εξηγήσει πως τα κράτη θα ξεπεράσουν φόβο τους και πως θα μάθουν να εμπιστεύονται το ένα το άλλο⁵⁸. Εξάλλου, αρκετές φορές το σύστημα συλλογικής ασφάλειας δεν είναι παράγοντας ειρήνης, αλλά πολέμου. Οι οργανωτικές του ατέλειες είναι τέτοιες, που όχι μόνο δεν δουλεύει, αλλά και όταν δουλεύει αποδεικνύεται ότι θα ήταν καλύτερα να μην είχε δουλέψει⁵⁹.

⁵⁷ βλ. John J. Mearsheimer, "The False Promise of International Institutions", *International Security*, vol. 19, no. 3(Winter 1994/95), σελ. 15-24.

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 30-34.

⁵⁹ βλ. Richard K. Betts, "Systems for Peace or Causes of War? Collective Security, Arms Control and the New Europe", *International Security*, vol. 17, no. 1(Summer 1992). Ο συγγραφέας συνοψίζει το επιχείρημά του ως εξής: "the main argument is that reborn enthusiasm for collective security is fueled by confusion about which is the cause and which is the effect in the relation between collective security and peace, and by conflation of present security conditions (absence of a threat) with future functions (coping with a threat) [...], the second possible danger is that instead of failing to perform according to

Ουσιαστικά, η θεωρία της συλλογικής ασφάλειας αντιμετωπίζει την ίδια θεωρητική αδυναμία με εκείνη του νεο-φιλελευθερισμού, δεν εξηγεί, δηλαδή, πώς και γιατί το διεθνές σύστημα και οι διάφορες μεταβλητές του επιπέδου του κράτους καθορίζουν τη δημιουργία, διαμόρφωση και εξέλιξη του συστήματος συλλογικής ασφάλειας.

Τέλος, αν και τείνουν να δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο επίπεδο του κράτους, η πιο πάνω κριτική θα μπορούσε να ασκηθεί τόσο για την προσέγγιση της ηγεμονικής και συναινετικής διαχείρισης του κοινοτικού συστήματος όσο και για την κριτική θεωρία. Η τελευταία αντιμετωπίζει περισσότερα προβλήματα όχι μόνο γιατί η ιστορική εμπειρία δεν θεμελιώνει τα επιχειρήματά της, αλλά και γιατί θεωρητικά δεν μπορεί να εξηγήσει πώς και γιατί αν καταργηθεί η κυρίαρχη ρεαλιστική σχολή σκέψης, θα επέλθουν μεταβολές στο διεθνές σύστημα. Μ' άλλα λόγια, η θέση της ότι όταν αλλάξει ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι σκέπτονται και εκφράζονται, τότε θα δημιουργηθούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την αλλαγή της συμπεριφοράς των κρατών και, κατ' επέκταση, της άναρχης φύσης των διεθνών σχέσεων, δεν είναι αξιόπιστη⁶⁰.

design, collective security would worsen military instability. Implementing collective commitments could turn minor wars into major ones, and equalizing military power of individual states through arms control without reference to their prospective alignment in war might yield unequal forces when alignments congeal. The usual criticism of collective security and arms control is that they will not work; the other criticism is that if they do work, we may wish they hadn't". Στο ίδιο, σελ. 7.

⁶⁰ Mearsheimer, "The False Promise...", ο.π., σελ. 42-43; John J. Mearsheimer, "A Realist Reply", *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995), σελ. 91-92.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η Νέα Θεωρητική Προσέγγιση του Διαλεκτικού Ρεαλισμού

5.1. Εισαγωγικές Επισημάνσεις

Στα δύο προηγούμενα κεφάλαια, η παρουσίαση και κριτική των σημαντικότερων θεωριών της ρεαλιστικής και της πλουραλιστικής σχολής σκέψης φανερώνουν ότι οι τελευταίες καταλήγουν σε διαφορετικές υποθέσεις εργασίας και εκτιμήσεις σχετικά με τη φύση, τη μορφή και τις προοπτικές της διαδικασίας συσσωμάτωσης στην Ε.Ε. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι θεωρίες αυτές εκκινούν από διαφορετικές αξιωματικές υποθέσεις και οντολογικές θεωρήσεις της πραγματικότητας. Απ' αυτή την οπτική γωνία, η σύζευξη των θεωριών σ' ένα ενιαίο και συνεκτικό θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης, που να αποτελεί τη βάση μιας εναλλακτικής προσέγγισης, ή ακόμη η σύζευξη των θεωριών σε μια νέα συνθετική θεωρία, δεν είναι εύκολο εγχείρημα από οντολογική, επιστημολογική και ερευνητική μεθοδολογική σκοπιά.

Το ερώτημα, όμως, που τίθεται είναι γιατί θεωρίες που ανήκουν στο ίδιο επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα καταλήγουν πολλές φορές σε διαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα. Η απάντηση βρίσκεται στο γεγονός ότι οι θεωρίες που μοιράζονται ίδιες αξιωματικές υποθέσεις αποκλίνουν μεταξύ τους σε δύο καίρια σημεία. Πρώτον, στον καθοριστικό ρόλο που αποδίδουν στις εσωτερικές μεταβλητές που βρίσκονται στο επίπεδο του κράτους και στις διεθνείς παραμέτρους που εντοπίζονται στο επίπεδο του συστήματος. Δεύτερον, τη σημασία που αποδίδουν στους κρατικούς δρώντες και στους μη-κρατικούς δρώντες. Το κοινό γνώρισμα των

θεωριών αυτών είναι ότι δεν ενσωματώνουν στην ανάλυση τους παράγοντες από διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Ακόμη και στις ελάχιστες περιπτώσεις που επιχειρούν την ενσωμάτωση αυτή, χαρακτηρίζονται από μια μάλλον αθροιστική λογική, δηλαδή δεν εξηγούν πως και γιατί οι παράγοντες και μεταβλητές των διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης διαπλέκονται, αλληλοσυνδέονται και αλληλεξαρτώνται μέσα από τη συγκρότηση του υπό εξέταση αντικειμένου έρευνας. Συνεπαγόμενη συνέπεια της θεωρητικής αυτής ανεπάρκειας είναι η αδυναμία των θεωριών αυτών να εξηγήσουν πειστικά τόσο τις φάσεις εξέλιξης όσο και τις φάσεις στασιμότητας του γίνεσθαι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι οι θεωρητικές αυτές αδυναμίες και ανεπάρκειες οφείλονται στο γεγονός ότι στην ερευνητική ατζέντα των κοινοτικών σπουδών: α) έχουν κυριαρχήσει ο νεο-λειτουργισμός και ο διακυβερνητισμός και β) έχει γίνει, σχεδόν καθολικά, αποδεκτή η άποψη ότι το κοινοτικό φαινόμενο εξαντλείται στην ανάλυση τόσο των αποφάσεων των διακυβερνητικών διασκέψεων όσο και του ρόλου των ελίτ των μεγάλων κρατών-μελών. Στο πλαίσιο αυτό υποστηρίζουν ότι οι θεωρίες του νεο-λειτουργισμού και του θεσμικού διακυβερνητισμού είναι αδύνατο να ανανεωθούν, γιατί αντιπροσωπεύουν ριζικά εσφαλμένες θεωρήσεις της συσσωμάτωσης και γι' αυτό απαιτείται να στραφεί η ερευνητική προσπάθεια στην ανάπτυξη ορισμένων υπό εκκώλυση θεωρήσεων, όπως είναι η προσέγγιση της πρόκλησης-αντίδρασης των ελίτ, η θεωρία της στρατηγικής επιλογής σε καταστάσεις συνεργασίας και η προσέγγιση των δικτύων πολιτικής¹. Οι προτεινόμενες προσεγγίσεις, όμως, δεν φαίνεται να μπορούν να επιλύσουν το ζήτημα της σύνθεσης

¹ βλ. Jeffrey J. Anderson, "The State of the (European) Union. From the Single Market to Maastricht, From Singular Events to General Theories", *World Politics*, vol. 47, no. 3 (April 1995), σελ. 455-457.

παραγόντων από διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Αντιθέτως, τείνουν να εστιάζουν την προσοχή τους σε παραμέτρους μόνο του επιπέδου του κράτους και, κυρίως, στους μη-κρατικούς δρώντες, αγνοώντας τους κρατικούς δρώντες και το διεθνές σύστημα.

Άλλοι αναλυτές προτρέπουν να χρησιμοποιούνται πολλές προσεγγίσεις μαζί σε διάφορους συνδυασμούς. Έτσι, πρεσβεύουν ότι κάθε περαιτέρω προώθηση ή κάθε απόφαση που οδηγεί σε στασιμότητα είναι αποτέλεσμα της δυναμικής και σύνθετης αλληλεπίδρασης μεταξύ των θεσμικών παραγόντων στο επίπεδο της Ε.Ε., των εθνικών συμφερόντων και των εθνικών περιστάσεων². Η προσέγγιση αυτή αν και προσπαθεί να συνθέσει παράγοντες του συστήματος με μεταβλητές του επιπέδου του κράτους, εντούτοις, αφενός, περιορίζει την έννοια του συστήματος στο πλαίσιο της Ε.Ε., αγνοώντας το ευρύτερο διεθνές σύστημα, αφετέρου, δεν προσδιορίζει τη μορφή και τον τρόπο με τον οποίο διενεργείται αυτή η αλληλεπίδραση.

Κάποιοι άλλοι, πάλι, υποστηρίζουν ότι είναι απαραίτητο να κατανοηθεί η θεσμική συγκρότηση και πολιτική υπόσταση της Ε.Ε. ως εξαρτημένη μεταβλητή της διαδικασίας ολοκλήρωσης. Κατά τη γνώμη τους θα πρέπει να δοθεί λύση σε δύο πρωταρχικές ελλείψεις των υπάρχουσων θεωριών: α) την έμφασή τους σ' ένα μόνο δρώντα πρωταγωνιστή και β) τη 'μείωση' της ολοκλήρωσης σε μια μόνο απόφαση, ενώ η ολοκλήρωση θα πρέπει να ειδωθεί ως σειρά αποφάσεων, ως διαλεκτική διαδικασία δράσης(απόφαση για ολοκλήρωση), αντίδρασης(αντίδραση στην ολοκλήρωση) και σύνθεσης(προώθηση της ολοκλήρωσης), που συντελείται μέσα από την αλληλεπίδραση των θεσμών της Ε.Ε., των κρατών-μελών και των ομάδων

² βλ. Wayne Sandholtz, "Choosing Union: Monetary Politics and Maastricht", *International Organization*, vol. 47, no. 4(Winter 1993).

συμφερόντων³. Η προσέγγιση αυτή προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται μεταξύ τους οι μεταβλητές του συστήματος, του κράτους και της κοινωνίας, αλλά αγνοεί την έννοια της δομής και ‘μειώνει’ το σύστημα στο επίπεδο της Ε.Ε., παραβλέποντας, όπως και η προηγούμενη προσέγγιση, το ευρύτερο διεθνές σύστημα. Πάντως, η προσέγγιση αυτή βρίσκεται πιο κοντά στη δική μας επιδίωξη, αν και ανήκει σε διαφορετικό επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα απ’ αυτό που θα εντάξουμε το δικό μας θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης, αφού συλλαμβάνει το πρωταρχικό επιχείρημα της διαφορετικής λογικής, που επιθυμούμε να προτείνουμε, την ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση του γίνεσθαι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης υπό το πρίσμα των εννοιών της ασφάλειας και της στρατηγικής. Η λογική της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης υπερβαίνει τη διάκριση μεταξύ της ολιστικής/συστημικής και της ατομικιστικής/‘μειωτικής’ οντολογίας και επιστημολογίας και επιτρέπει τη σύνθεση διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης. Αλλά, ας αναλύσουμε πιο διεξοδικά το επιχείρημα αυτό στα επόμενα μέρη του κεφαλαίου.

5.2. Σύνθεση των Επιπέδων Ανάλυσης και Ολιστική/Διαλεκτική Προσέγγιση

Υπό το φως των πιο πάνω επισημάνσεων και της γενικότερης συζήτησης που προηγήθηκε, η δική μας προσπάθεια διαμόρφωσης μιας διαφορετικής θεωρητικής προσέγγισης του φαινομένου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δεν υποθέτει την οντολογική διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, κράτους και συστήματος, όπως άμεσα ή έμμεσα αποδέχονται οι θεωρίες της ρεαλιστικής και της πλουραλιστικής σχολής σκέψης. Ο διαχωρισμός του υποκειμένου από το αντικείμενο

³ βλ. Dorette Corbey, “Dialectical Functionalism: Stagnation as a Booster of European Integration”,

είναι γνώρισμα της θετικιστικής επιστημολογίας, που προσπαθεί με την κατηγοροποίηση των φαινομένων να παράγει αντικειμενική γνώση⁴.

Γενικότερα, η δική μας προσέγγιση αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως συστημική ολότητα, ως σύστημα των κρατών-μελών της ολοκλήρωσης. Αντικείμενο της ολοκλήρωσης είναι η παραγόμενη συστημική ολότητα της ολοκλήρωσης και υποκείμενο τα κράτη-μέλη. Στο πλαίσιο αυτό, η προσέγγισή μας ξεκινάει τον προβληματισμό της από την εμπειρική παρατήρηση ότι η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, δηλαδή το σύστημα των κρατών-μελών της ολοκλήρωσης, εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο περιβάλλον, το διεθνές σύστημα. Δηλαδή, το ευρωπαϊκό σύστημα είναι μέρος του ευρύτερου διεθνούς συστήματος. Ξεκινάει, επίσης, τον προβληματισμό της από την κεντρική διαπίστωση ότι οι διεργασίες της συσσωμάτωσης διατρέχονται, ταυτόχρονα, από δύο δέσμες εγγενώς αντιφατικών τάσεων: πρώτον, τη δέσμη των τάσεων του διακυβερνητισμού και της υπερεθνικότητας και δεύτερον, τη δέσμη των τάσεων της περισσότερο παρεμβατικής Ένωσης και της λιγότερο παρεμβατικής Ένωσης. Οι δέσμες αυτές αντιπροσωπεύουν τη στενή διασύνδεση και αμοιβαία αλληλεξάρτηση πολιτικής και οικονομίας, όπως αυτή αντανακλάται και μορφοποιείται ως σύνολο άτυπων ή θεσμικών δραστηριοτήτων τόσο στο επίπεδο του κράτους-μέλους όσο και στο επίπεδο του συστήματος των κρατών-μελών της ολοκλήρωσης. Επομένως, η μελέτη της διαδικασίας της ενοποίησης θα πρέπει να διαστρωματωθεί σε τέσσερα, τουλάχιστον, επίπεδα ανάλυσης: το επίπεδο των εθνικών κοινωνιών και των ατόμων, το επίπεδο

International Organization, vol. 49, no. 2(Spring 1995).

⁴ Για τις αδυναμίες και ανεπάρκειες της θετικιστικής επιστημολογίας και την ανάγκη μιας διαφορετικής προσέγγισης, βλέπε Craig N. Murphy and Roger Tooze, "Getting Beyond the 'Common Sense' of the IPE Orthodoxy", στο Craig N. Murphy and Roger Tooze (eds.), *The New International Political Economy* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1991).

των κρατών-μελών, το επίπεδο του ευρωπαϊκού συστήματος και το επίπεδο του διεθνούς συστήματος.

Υπό το πρίσμα αυτό, το ερώτημα που τίθεται είναι πως και γιατί το πολυεπίπεδο σύστημα λήψης αποφάσεων της Ένωσης προωθεί ή υπονομεύει τη διαδικασία της συσσωμάτωσης. Αυτό με τη σειρά του παραπέμπει, μεταξύ άλλων, σ' δύο άλλα σημαντικά ερωτήματα: πρώτον, γιατί τα κράτη-μέλη έχουν υιοθετήσει πολιτικές που τείνουν να είναι περισσότερο ή λιγότερο υπέρ της ολοκλήρωσης, και δεύτερον, γιατί τα κράτη-μέλη αποδέχονται, περισσότερο ή λιγότερο, την κυριαρχία των κανόνων της αγοράς. Τα ερωτήματα αυτά παραπέμπουν στο ερώτημα ποιά είναι η φύση και η μορφή της δυναμικής που αναπτύσσεται μεταξύ των κρατών-μελών και του συστήματος των κρατών-μελών της ολοκλήρωσης.

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά προϋποθέτει μια προηγούμενη γενική τοποθέτηση στο πρόβλημα της σύνθεσης των επιπέδων ανάλυσης, πως δηλαδή συλλαμβάνονται και συνδέονται αιτιωδώς μεταξύ τους μεταβλητές και γεγονότα που ανήκουν επιστημολογικά σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Βέβαια, ορισμένοι επιμένουν να θεωρούν ότι δεν είναι απαραίτητη η σύνδεση των επιπέδων ανάλυσης, γιατί το σύστημα είναι η σημαντικότερη μεταβλητή εξήγησης της διεθνούς πολιτικής⁵. Κάποιοι άλλοι αναγνωρίζουν την ανάγκη σύζευξης των επιπέδων, αλλά ανάγουν ή 'μειώνουν' τη σύζευξη αυτή στο επίπεδο του ατόμου. Πιστεύουν ότι το διεθνές σύστημα είναι η συνολική έκφραση της ανθρώπινης δράσης πάνω σε ατομικά κριτήρια και γι' αυτό η εξήγηση της διεθνούς πολιτικής προκύπτει μέσα από την

⁵ βλ. Josef Joffe, "‘Bismarck’ or ‘Britain’? Towards an American Grand Strategy After Bipolarity", *International Security*, vol. 19, no. 4(Spring 1995).

εξήγηση της ατομικής συμπεριφοράς⁶. Άλλοι πάλι θεωρούν ότι η σύζευξη των επιπέδων ανάλυσης δεν λύνει το πρόβλημα. Προτείνουν το επίπεδο ανάλυσης του κράτους, που είναι η ‘μονάδα’ στο επίπεδο ανάλυσης του συστήματος, να λαμβάνεται ως ‘σύστημα’ στο επίπεδο ανάλυσης της γραφειοκρατίας, που με τη σειρά του από ‘μονάδα’ γίνεται το ‘σύστημα’ του επιπέδου ανάλυσης του ατόμου⁷.

Εμείς, αντίθετα, πιστεύουμε ότι η σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης είναι απαραίτητη για θεωρητικούς λόγους και εφικτή με την υιοθέτηση κατάλληλης οντολογικής και επιστημολογικής προσέγγισης. Το πρόβλημα ξεκινάει ουσιαστικά από το γεγονός ότι όλα τα επίπεδα ανάλυσης είναι σημαντικά και θα πρέπει να εξετάζονται. Για παράδειγμα, αν το κράτος γίνει αντιληπτό ως δομή, τότε οι πιέσεις και ευκαιρίες που επηρεάζουν τη συμπεριφορά του κράτους βρίσκονται τόσο στη διεθνή πολιτική όσο και στην εσωτερική πολιτική. Επίσης, υπάρχει η διάσταση της πρακτικής πολιτικής με την έννοια ότι οι διαμορφωτές αποφάσεων είναι αυτοί που τελικά λαμβάνουν τις αποφάσεις και είναι υπεύθυνοι για την πολιτική του κράτους. Η αναγνώριση αυτή δεν υποδηλώνει ότι το επίπεδο του ατόμου είναι πιο σημαντικό από το επίπεδο του κράτους ή ότι είναι αυτόματη ως θεωρητική σύλληψη η ένωση των επιπέδων ανάλυσης. Φαινομενικά, υπάρχει ασυμβατότητα μεταξύ των διαφόρων επιπέδων ανάλυσης, αλλά στην πραγματικότητα αλληλεξαρτώνται. Το καίριο ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, είναι πώς και γιατί διαπλέκονται τα επίπεδα αυτά.

⁶ βλ. Bruce Bueno De Mesquita and David Lalman, “Empirical Support for Systemic and Dyadic Explanations of International Conflict”, *World Politics*, vol. XLI, no. 1(October 1988).

⁷ βλ. Martin Hollis and Steve Smith, *Explaining and Understanding International Relations* (Oxford: Clarendon Press, 1991), σελ. 6-8.

Ο Waltz, όπως ήδη έχουμε επισημάνει στο δεύτερο κεφάλαιο, υποστηρίζει ότι κάθε προσέγγιση θα πρέπει να συνδυάζει μεταβλητές και από τα τρία επίπεδα ανάλυσης: σύστημα, κράτος και άτομο. Ο Nye, επίσης, σημειώνει ότι η επιστημονική ανάλυση θα πρέπει αρχικά να ξεκινάει από το συστημικό επίπεδο και να προχωράει στο επίπεδο του κράτους και του ατόμου, ώστε να αυξάνεται η επεξηγηματική της ικανότητα⁸. Ο Holsti υποστηρίζει ότι όλα τα επίπεδα ανάλυσης θα πρέπει να ενσωματώνονται στην ανάλυση σε διαφορετικό χρόνο ανάλογα με το είδος του προβλήματος που αναλύεται⁹.

Η δική μας θέση είναι ότι η προσοχή θα πρέπει να στραφεί στη σχέση αιτίας και αλληλεξάρτησης που συνδέει τα επίπεδα ανάλυσης, δηλαδή την αιτιώδη σχέση μεταξύ των μεταβλητών και γεγονότων που 'ανήκουν' σ' αυτά. Το ζήτημα δεν είναι τόσο αν μπορούν τα επίπεδα ανάλυσης να συνδεθούν μεταξύ τους, αλλά πως μπορεί να γίνει η σύνδεση αυτή. Οι Nye και Holsti δεν ασχολούνται μ' αυτή την πτυχή του ζητήματος και υιοθετούν μια 'ευθύγραμμη λογική': το ένα επίπεδο να συμπληρώνεται από το επόμενο, αν αυτό χρειαστεί για τους σκοπούς της ανάλυσης. Ο Waltz φαίνεται να προβληματίζεται σχετικά και προχωρεί ένα βήμα πιο πέρα, υπογραμμίζοντας ότι τα επίπεδα ανάλυσης θα πρέπει να ενώνονται αθροιστικά και να αποδίδεται σε κάποιο απ' αυτό ιδιαίτερο βάρος ανάλογα με τις περιστάσεις¹⁰. Εισάγοντας την ιστορική διάσταση στη θεωρία, οι Buzan και Little φτάνουν στην καρδιά του ζητήματος, όταν γράφουν ότι το διεθνές σύστημα αναπτύσσεται σε στενή αλληλεξάρτηση με τα κράτη

⁸ Joseph S. Nye Jr. *Understanding International Conflict* (New York: Harper Collins Publishers, 1993), σελ. 29.

⁹ K.J.Holsti, *International Politics. A Framework for Analysis*, sixth edition (New Jersey: Prentice-Hall International, 1992), σελ. 7.

¹⁰ Kenneth N. Waltz, *Theory of International Politics* (Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, 1979), σελ. 48-49.

και ότι τα κράτη παράγουν τη δομή του συστήματος και αντίστροφα¹¹. Αναρωτιούνται, ωστόσο, αν ο τρόπος αυτός σύλληψης της ολότητας καταργεί το διαχωρισμό των επιπέδων ανάλυσης¹².

Πιστεύουμε ότι η διάκριση των επιπέδων μπορεί να διατηρηθεί για τους σκοπούς της ανάλυσης, αν διευκρινίσουμε ότι θεμελιώνεται σε μια διαφορετική οντολογική και επιστημολογική θεώρηση, που συνθέτει την ολιστική/συστημική προσέγγιση με στοιχεία της ατομικιστικής/μειωτικής'. Το επίπεδο ανάλυσης είναι ένα, η ολότητα, όπως συγκροτείται μέσα από τη σύνθεση δρώντων και δομών, δηλαδή μέσα από τη σύνθεση των επιμέρους γενικών επιπέδων ανάλυσης, του ατόμου, του κράτους και του συστήματος. Έχουμε, ήδη, ονομάσει τη διαφορετική αυτή προσέγγιση ως ολιστική/διαλεκτική. Ξεκινάει από τη διαλεκτική προσέγγιση του Μάρξ, που θεμελιώνεται στην άποψή του ότι "οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία όχι όπως ακριβώς θέλουν, αλλά κάτω από συνθήκες που ιστορικά τους έχουν επιβληθεί".

Η άποψη αυτή μπορεί να προσαρμοστεί κατάλληλα για τις ανάγκες της εργασίας και να εξειδικευτεί περαιτέρω με όρους διεθνούς πολιτικής με την αξιοποίηση δύο ιδεών. Η πρώτη είναι αυτή του Waltz που υποστηρίζει ότι θα πρέπει να δίνεται ειδικό βάρος σε κάθε επίπεδο ανάλυσης. Σ' ένα παλιό του έργο, που αναλύει τα αίτια του πολέμου, διευκρινίζει την άποψή του με τους όρους 'βαθύτερα'(permissive or underlying) και 'ορατά' (immediate or efficient) αίτια του πολέμου. Τα πρώτα θα πρέπει να

¹¹ Barry Buzan and Richard Little, "The Idea of 'International System' Theory Meets History", *International Political Science Review*, vol. 15, no. 3(July 1994). Βλέπε, επιπλέον, B. Buzan, C. Jones and R. Little, *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism* (New York: Columbia University Press, 1993), σελ. 6-7.

¹² Barry Buzan, "The Level of Analysis Problem in International Relations Reconsidered", στο Ken Booth and Steve Smith (eds.), *International Relations Theory Today* (London: Polity Press, 1995), σελ. 214.

αναζητηθούν στο επίπεδο του συστήματος, ενώ τα δεύτερα στα επίπεδα του κράτους και του ατόμου¹³.

Η δεύτερη ιδέα αντλεί από τη συζήτηση, στην οποία έχουμε, ήδη, αναφερθεί στο δεύτερο κεφάλαιο, σχετικά με τη διάκριση υποκειμένου/δρώντος και συστήματος/δομής στην επιστήμη των διεθνών σχέσεων. Τα θεωρητικά επιχειρήματα που αναδύονται από τη συζήτηση αυτή είναι βασικά δύο:

- πρώτον, οι άνθρωποι είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας, και
- δεύτερον, οι κοινωνικές ενέργειες των ανθρώπων είναι δυνατό να εξηγηθούν μόνο στην ιστορική τους διάσταση, δηλαδή των ιστορικών συνθηκών που περιορίζουν τις επιλογές και επηρεάζουν τη συμπεριφορά τους.

Η πρώτη ιδέα μπορεί να διαβαστεί με όρους επιπέδου ανάλυσης διαφορετικά, ότι τα επίπεδα ανάλυσης συνδέονται αιτιωδώς μεταξύ τους σε μια σχέση γεγονότων, όπου το σύστημα αποτελεί τη βαθύτερη και απαραίτητη αιτία, ενώ το κράτος και το άτομο την ορατή και επαρκή αιτία συγκρότησης της ολότητας. Η δεύτερη ιδέα επιβεβαιώνει ουσιαστικά την πρώτη, διότι το κράτος και το άτομο είναι η ‘βαθύτερη’ αιτία συγκρότησης της ολότητας, όπως, όμως, αυτή απαραίτητα φιλτράρεται από την επίδραση του συστήματος της ολότητας. Δηλαδή, ενώ η ολότητα κυοφορείται από το κράτος και το άτομο, δεν μπορεί να παραχθεί και να συγκροτηθεί ως τέτοια παρά μόνο μέσα από το σύστημα. Και οι δύο ιδέες σε συνδυασμό μπορούν να διαβαστούν ως εξής: η δράση του κράτους και του ατόμου (θέση) και η αντίδραση του συστήματος (αντίθεση) οδηγούν στη σύνθεση της συστημικής ολότητας. Το κράτος και το άτομο έχουν την ελευθερία και τη δυνατότητα να διαμορφώσουν την

¹³ Kenneth N. Waltz, *Man, the State and War* (New York: Columbia University Press, 1954), σελ. 232.

πραγματικότητα, αλλά δεν μπορούν να ξεπεράσουν το εαυτό τους, δηλαδή να παραγνωρίσουν τους ‘κανόνες του παιχνιδιού’ που έχουν τεθεί ιστορικά από το σύστημα. Η εξήγηση αυτή είναι πεμπουσία της διαλεκτικής με τη λογική της θέσης, αντίθεσης, σύνθεσης. Το επιχείρημα είναι η πεμπουσία της ‘ολιστικής’ προσέγγισης με την έννοια ότι η ολότητα είναι κάτι περισσότερο από τα μέρη της.

Έχουμε τονίσει ότι επιστημολογικά η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση δεν στηρίζεται στη διάκριση υποκειμένου και αντικειμένου, κράτους και συστήματος. Ποιά είναι, όμως, η ευρύτερη θεώρηση που θεμελιώνει την επιστημολογική αυτή θέση πάνω στην οποία οικοδομείται η ολιστική/διαλεκτική σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης? Ποιό είναι, δηλαδή, το οντολογικό, επιστημολογικό και μεθοδολογικό υπόβαθρο της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης? Με το θέμα αυτό θα ασχοληθούμε αμέσως παρακάτω

5.3. Οντολογία, Επιστημολογία και Μεθοδολογία της Ολιστικής/Διαλεκτικής Προσέγγισης

Η θεώρηση που θεμελιώνει την ολιστική/διαλεκτική σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης αντλεί την προβληματική της από τη νέα σκέψη του ιστορικού υλισμού, που αναδύθηκε μέσα από την κριτική της μαρξιστικής παράδοσης στις διεθνείς σχέσεις¹⁴. Διαφοροποιείται, ωστόσο, απ’ αυτή στο μέτρο που ορισμένες εκφάνσεις της τελευταίας τείνουν να εντοπίζουν τα αίτια της συνέχειας και της αλλαγής του ιστορικού γίνεσθαι μόνο στο επίπεδο του ατόμου και της κοινωνίας. Τείνουν να

¹⁴ Για τη νέα σκέψη, βλέπε, Murphy and Tooze (eds.), *The New International Political Economy*; ο.π.; Stephen Gill (ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations* (Cambridge:

διαταράζουν, δηλαδή, την ‘ισορροπία’ της διαλεκτικής μεταξύ ατόμου, κράτους και συστήματος, με απόψεις που είτε ανάγουν την αιτιολογία της ανθρώπινης ύπαρξης μόνο στην πάλη των τάξεων¹⁵ είτε απολυτοποιούν τις δυνατότητες και την ελευθερία δράσης των ανθρώπων ανεξάρτητα από την επίδραση των ιστορικών συνθηκών¹⁶.

Υπό το πρίσμα αυτό, η θεώρηση που ακολουθεί σχετικά με την οντολογία, επιστημολογία και ερευνητική μεθοδολογία της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης έχει διαμορφωθεί μέσα από τη δική μας ανάγνωση, κατανόηση και αξιολόγηση της θεωρητικής σκέψης του ιστορικού υλισμού. Η τελευταία αναπλάθεται και παρουσιάζεται υπό το φώς του προβληματισμού και την επίδραση των επιχειρημάτων, αναφορικά με την έννοια της διαλεκτικής, ορισμένων έργων του Μάρξ και του Γκράμσι¹⁷. Η θεωρητική ανάλυση, αλλά και η θεωρητική αξιοποίηση των τελευταίων έχει γίνει, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, αλλού¹⁸.

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο, πριν ξεκινήσουμε την παρουσίαση της θεώρησης, να εστιάσουμε την προσοχή μας σ’ ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις σχετικά με τη διαλεκτική και τον ιστορικό υλισμό. Όσον αφορά το πρώτο θέμα, το ερώτημα

Cambridge University Press, 1992); Robert Cox, “Social Forces, States and World Order: Beyond International Relations Theory”, *Millennium*, vol. 10, no. 2(Summer 1991).

¹⁵ βλ. Fred Halliday, *Rethinking International Relations* (London: Macmillan, 1994).

¹⁶ βλ. Andrew Linklater, *Men and Citizens in the Theory of International Relations*, second edition (London: Macmillan, 1990); του ίδιου, *Beyond Realism and Marxism. Critical Theory and International Relations* (London: Macmillan, 1990); Justin Rosenberg, *The Empire of Civil Society: a Critique of the Realist Theory of International Relations* (London: Verso 1994).

¹⁷ βλ. Κάρλ Μάρξ και Φρ. Έγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος πρώτος, μεταφρ. Κώστας Φιλίνης (Αθήνα: Gutenberg, 1989); Αντόνιο Γκράμσι, *Οι Διανοούμενοι*, τρίτη έκδοση, τόμος πρώτος, μεταφρ. Θ.Χ. Παπαδόπουλος (Αθήνα: Στοχαστής, 1972); του ίδιου, *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*, μεταφρ. Γιώργος Μαχαίρας (Αθήνα: Στοχαστής, 1982).

¹⁸ βλ. Ευστάθιος Φακιολάς, “Η Ατομική Ιδιοκτησία και το Κράτος ως ‘Αποτέλεσμα’ της Ανάπτυξης του Κοινωνικού Καταμερισμού της Εργασίας”, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τχ. 9(Δεκέμβριος 1992).

που τίθεται είναι σε τι συνίσταται η χρησιμότητα της διαλεκτικής. Θα μπορούσαμε να υποδιαιρέσουμε το ερώτημα αυτό σε δύο επιμέρους ερωτήματα.

Το πρώτο ερώτημα είναι το ακόλουθο: ποιό είναι γενικά το θεωρητικό πλεονέκτημα της διαλεκτικής προσέγγισης? Όπως τονίζεται, η διαλεκτική προσπαθεί να συλλάβει θεωρητικά τόσο την αλλαγή όσο και τη συνεχή διάδραση, που είναι τα δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα της υλικής πραγματικότητας. Για να πετύχει τη σύλληψη αυτή στηρίζεται σε μια διαφορετική οντολογική θεώρηση, αυτή των εσωτερικών σχέσεων. Σύμφωνα μ' αυτή, τα υλικά στοιχεία της πραγματικότητας δεν είναι ξεχωριστά το ένα από τα άλλα. Οι μεταξύ τους σχέσεις δεν είναι εξωτερικές των στοιχείων. Αντίθετα, οι σχέσεις είναι εσωτερικές των στοιχείων, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της συγκρότησης και της ύπαρξής τους και αποτελούν τη βάση πάνω στις οποίες στέκονται. Συνεπώς, τα υλικά στοιχεία της πραγματικότητας και οι μεταξύ τους σχέσεις βρίσκονται σε συνεχή κατάσταση αλληλεπίδρασης, αλληλεξάρτησης και αλληλοδιάδρασης, σε διαρκή κίνηση και εγγενή αντίφαση¹⁹.

Μ' άλλα λόγια²⁰, η διαλεκτική προσέγγιση δεν αποδέχεται τη διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Ξεκινάει την ανάλυσή της από τη λεγόμενη εποπτεία, που αποτελείται από το χώρο, το χρόνο και τα ανθρώπινα πάθη. Προσπαθεί, δηλαδή, να συλλάβει την πραγματικότητα, αναλύοντας τα συγκεκριμένα εμπειρικά στοιχεία και τα πραγματικά υλικά δεδομένα που συγκροτούν τον ανθρώπινο κόσμο. Η πραγματικότητα, ωστόσο, δεν ταυτίζεται με τη μορφή ενός 'άψυχου' και 'ουδέτερου' αντικειμένου, ως κάτι έξω και πέρα από τον άνθρωπο. Η ανθρώπινη πράξη ως

¹⁹ βλ. B. Ollman, *Dialectical Investigations* (London: Routledge, 1993).

²⁰ Η ανάλυση βασίζεται, εν μέρει, στο Φακιολάς, "Η Ατομική Ιδιοκτησία....", ο.π. 186-188.

αισθητή πρακτική δραστηριότητα διαμορφώνει και αλλάζει τις περιστάσεις και παράγει την υλική πραγματικότητα ως ιστορική και κοινωνική ολότητα, ως ανθρώπινη κοινωνία ή κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα. Οι πραγματικές προϋποθέσεις συγκρότησης και ύπαρξης της ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένης αντικειμενικής πραγματικότητας είναι “οι άνθρωποι, όχι σε οποιαδήποτε φανταστική απομόνωση και ακαμψία, αλλά στην πραγματική τους, εμπειρικά αντιληπτή, διαδικασία ανάπτυξης σε καθορισμένες συνθήκες”²¹. Η πραγματικότητα διαμορφώνει τον άνθρωπο ως κοινωνικό υποκείμενο, αλλά, επιπλέον, και ο άνθρωπος με την πρακτική του δραστηριότητα, που εξαρτάται και συγκροτείται με βάση τους υλικούς όρους και τις ιστορικά προσδιορισμένες κοινωνικές σχέσεις, παράγει και μετασχηματίζει τις αντικειμενικές συνθήκες. Επομένως, δεν υπάρχει υποκείμενο-άνθρωπος χωρίς αντικείμενο-πραγματικότητα. Δεν υπάρχει αντικείμενο αποσυνδεδεμένο και απομονωμένο από την υλική πραγματικότητα που να μην είναι πραγμάτωση της αισθητής και δημιουργικής ανθρώπινης δράσης.

Αντιλαμβάνεται την εμπειρική πραγματικότητα ως συστημική ολότητα, δηλαδή ως σύστημα που τα μέρη της, οι άνθρωποι, ατομικά ή συλλογικά με τη μορφή κοινωνικών ομάδων, είναι δομημένα στο χώρο και βρίσκονται σε συνεχή διάδραση μεταξύ τους. Η δομή και η διαδικασία της διάδρασης δεν είναι στατικά, αναλλοίωτα και απομονωμένα φαινόμενα, αλλά αλληλένδετα και συνεχώς αμοιβαία αναδιαμορφώμενα μέσα από τις αντιθέσεις και αντιφάσεις τους. Ουσιαστικά, η διαλεκτική προσπαθεί να δείξει την αντικειμενική εσωτερική ενότητα των αντιφάσεων και των αντιθέσεων της ολότητας και των μερών της μέσα στη

²¹ Μάρξ και Έγκελς, *Γερμανική Ιδεολογία*, ο.π., σελ. 68.

σύγκρουσή τους. Απ' αυτή τη σκοπιά, η διαλεκτική επιτρέπει μεθοδολογικά 'περάσματα', χωρίς τα τελευταία να παρουσιάζονται ότι βρίσκονται σε λογικό 'κενό' και άνευ ουσιαστικού περιεχομένου. Διαφορετικά, με όρους επιπέδου ανάλυσης, επιτρέπει την ανάλυση να συνδυάζει μεταβλητές και να μεταπηδάει από το ένα επίπεδο στο άλλο. Μ' αυτό τον τρόπο, η διαλεκτική περιορίζει σημαντικά τα θεωρητικά προβλήματα της τελεολογίας, του ντιτερμινισμού και της ευθύγραμμης πορείας.

Το δεύτερο ερώτημα είναι το εξής: ποιό είναι το μεθοδολογικό πλεονέκτημα της διαλεκτικής προσέγγισης? Γενικά, η διαλεκτική ως ερευνητική μεθοδολογία είναι μέθοδος αφαίρεσης και απλοποίησης της πραγματικότητας. Προχωρεί σε αφαιρέσεις και απλοποιήσεις των εμπειρικών φαινομένων, που ενσωματώνουν τη διάδραση και την αλλαγή στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης. Κατευθύνει την αφαιρετική διαδικασία κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να είναι δυνατή η ανίχνευση των αντιφάσεων και των αντιθέσεων των μερών μέσα στη δομημένη ολότητά τους. Όπως σημειώνεται, η διαλεκτική ως μέθοδος έρευνας παίρνει από τον κόσμο όπως εμφανίζεται το πραγματικά συγκεκριμένο και φτάνει, μέσω της αφαίρεσης, στο συγκεκριμένο της σκέψης, όπως η πραγματικότητα έχει συλληφθεί και ανακατασκευαστεί από το συγκεκριμένο ερευνητή. Η αφαίρεση διασπάει το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας σε πολλά μέρη, που συλλαμβάνονται διανοητικά. Η διάσπαση γίνεται μέσα από τρεις ξεχωριστούς, αλλά αλληλοσυνδεόμενους τρόπους αφαίρεσης:

- πρώτον, την αφαίρεση της επέκτασης, που αναφέρεται στα όρια της αφαίρεσης, τι ακριβώς μονάδες ανάλυσης περιλαμβάνει. Η αφαίρεση επεκτείνεται τόσο, ώστε να είναι εφικτή η εξήγηση των φαινομένων και των εξελίξεων,

- δεύτερον, την αφαίρεση της γενικότητας, με την έννοια ότι εστιάζει σε συγκεκριμένο αντικείμενο, και
- τρίτον, την αφαίρεση του πλεονεκτικού σημείου (abstraction of vantage point), που αφορά την οπτική γωνία από την οποία εξετάζεται το υπό αφαίρεση αντικείμενο²².

Διαφορετικά, εμπλουτίζοντας την πιο πάνω αντίληψη με στοιχεία της διαλεκτικής προσέγγισης του Μάρξ²³, η διαλεκτική ως επιστημονική διαδικασία έρευνας προσπαθεί να συλλάβει ιδεατά τη συγκεκριμένη αντικειμενική πραγματικότητα μέσα από την αφαίρεση και απλοποίηση των υλικών της στοιχείων. Όπως υπογραμμίζεται, η “έρευνα πρέπει να αφομοιώσει την ύλη στις λεπτομέρειες, να αναλύσει τις διάφορες μορφές εξέλιξής της και να ανακαλύψει τον εσωτερικό τους δεσμό. Μόνο όταν θα έχει τελειώσει αυτή η δουλειά, μπορεί να παρασταθεί όπως πρέπει η πραγματική κίνηση. Κι όταν επιτευχθεί αυτό, έτσι που η ζωή της ύλης να καθρεφτίζεται ιδεατά, τότε μπορεί να φαίνεται να ‘χει να κάνει κανείς με ένα *a priori* οικοδόμημα”²⁴.

Απ’ αυτή την άποψη, οι έννοιες ως αφηρημένες διανοητικές κατηγορίες δεν κάνουν τίποτα άλλο παρά να διαχωρίζουν, να προσδιορίζουν και να αναπαραστούν ιδεατά ομάδες εμπειρικών φαινομένων. Οι έννοιες και οι ιδέες εκφράζουν και υποστασιοποιούν την αντικειμενική πραγματικότητα σε απλοποιημένη και ‘φαντασιακή’ μορφή. Ωστόσο, ακριβώς διότι είναι πεπερασμένες και στατικές με αποτέλεσμα να μην μπορούν να αποδώσουν το άπειρο και το δυναμικό χαρακτήρα της πραγματικότητας, οι έννοιες και οι ιδέες συνεχώς πλάθονται, επαναθεωρούνται

²² Ollman, *Dialectical Investigations*, ο.π.; David Walker, “Dialectics in a Post-Communist World”, *Politics*, vol. 15, no. 2 (May 1995).

²³ Η ανάλυση στηρίζεται στο Φακιολάς, “Η Ατομική Ιδιοκτησία...”, ο.π., σελ. 184-185.

²⁴ Κάρλ Μάρξ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος, μεταφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978), σελ. 25.

και διαμορφώνονται με νέο περιεχόμενο. Η διαλεκτική συμβάλει, ώστε οι παλιές έννοιες και ιδέες να μην αγνοούνται, αλλά, αντίθετα, να αξιοποιούνται, μέσω της αφαίρεσης και της κριτικής αναλυτικής εμβάθυνσης τους μέσα στην υλική πραγματικότητα.

Η διαλεκτική, λοιπόν, ως ερευνητική μεθοδολογική προσέγγιση προσπαθεί να συλλάβει και να επιβεβαιώσει την ιστορικά καθορισμένη αντικειμενική εσωτερική ενότητα των αντιφάσεων και των αντιθέσεων της ολότητας και των μερών μέσα στη σύγκρουσή τους ως εξής:

- χρησιμοποιώντας συστηματικά τις εννοιολογικές κατηγορίες που έχουν διαμορφωθεί από τους προηγούμενους ερευνητές των κοινωνικών επιστημών, αναλύει, ανακατασκευάζει και εμβαθύνει με περισσότερη κριτική διάθεση στη γνώση, που έχει, ήδη, παραχθεί ως προϊόν ενεργητικής, προσωπικής επιστημονικής εργασίας,
- ξεκινώντας από το αφηρημένο, που ωφείλει, όμως, την ύπαρξή του στην εξέλιξη του ιστορικού γίνεσθαι, και με βάση τη μεθοδική ανάπτυξη της υπάρχουσας γνώσης, που αντανakλά τη χαοτική αναπαράσταση της συστημικής ολότητας, προχωρεί μέσα από μια διαδικασία βαθιών αφαιρέσεων και απλοποιήσεων σε νέους, απλούς και λεπτούς εννοιολογικούς προσδιορισμούς, που όχι μόνο συλλαμβάνουν και ενσωματώνουν τα συγκεκριμένα υλικά θεμέλια της πραγματικότητας, αλλά και αποκαλύπτουν, στον ανώτερο βαθμό, την αντικειμενική και υλική διάσταση της αισθητής ανθρώπινης δράσης. Έτσι, ανασυγκροτείται και ξεπερνιέται η χαοτική αναπαράσταση του όλου,
- ανακαλύπτοντας τις πραγματικές ουσιώδεις ανθρώπινες σχέσεις, η ανάλυση προεκτείνει και μετασχηματίζει τη γνώση σε μια διαρθρωμένη ιεραρχημένη

διάταξη με τη μορφή θεωρίας ή προσέγγισης, συλλαμβάνοντας, μ' αυτό τον τρόπο, το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας της πραγματικότητας ως ολοκληρωμένη σύνθεση ορισμών, εννοιών και υποθέσεων. Η σύνθεση, όμως, αυτή εμφανίζεται “σαν αποτέλεσμα και όχι σαν αφετηριακό σημείο, ενώ είναι το πραγματικό αφετηριακό σημείο”²⁵.

Όσον αφορά, τώρα, τον ιστορικό υλισμό, εξειδικεύει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ ανθρώπου και κοινωνικής πραγματικότητας, δρώντος και δομής, ιστορίας και κοινωνικής αλλαγής, μέσα από τρεις βασικές εννοιολογικές κατηγορίες:

- πρώτον, την παροδικότητα των κοινωνικών σχέσεων, που σημαίνει ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα και οι κοινωνικές αλλαγές είναι σωρευτικά, ατέλειωτα και μη επαναλαμβανόμενα γεγονότα με την έννοια της ιστορικής ιδιαιτερότητας, δηλαδή φαινομενικά διακριτά, αλλά ουσιαστικά αλληλένδετα φαινόμενα, που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες κοινωνικά διαμορφωμένες και ιστορικά προσδιορισμένες δομές,
- δεύτερον, την ιστορική αναγκαιότητα των κοινωνικών σχέσεων, που υποδηλώνει ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα και οι κοινωνικές αλλαγές, οι σχέσεις δρώντος και δομής λαμβάνουν χώρα σ' ένα πραγματολογικό πλαίσιο, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως τα ‘όρια του εφικτού’ με την έννοια ότι τα όρια αυτά διαμορφώνονται δυναμικά από τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές. Μ' άλλα λόγια, οι κοινωνικές σχέσεις διέπονται από μια ιστορικά αναγκαία διαλεκτική μεταξύ κοινωνικής δράσης και κοινωνικής δομής, όπου αν η τελευταία αντανάκλα και

²⁵ Ανρί Λεφέβρ, *Προβλήματα του Μαρξισμού Σήμερα*, μεταφρ. Τάκης Καφετζής (Αθήνα: Γράμματα, 1978), σελ. 53.

ταυτόχρονα προσδιορίζει κυρίως την πρώτη, τότε αυτό δεν σημαίνει ότι η κοινωνική δομή δεν μπορεί να αλλάξει ξανά με την κοινωνική δράση, και

- τρίτον, τη διαλεκτική σχέση μεταξύ διανοητικής κατασκευής και ιστορικής αλλαγής, μεταξύ ιδεών, κοινωνικής δράσης και κοινωνικής δομής. Η παραγωγή της γνώσης συνδέεται στενά με την ανάπτυξη και εφαρμογή συγκεκριμένων πολιτικών, που εκπηγάζουν και εξυπηρετούν τη διαιώνιση συγκεκριμένων κοινωνικών δομών²⁶.

Υπό το πρίσμα των παρατηρήσεων αυτών, η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση ως οντολογική προσέγγιση είναι υλική. Πρεσβεύει ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι πρωταρχικά υλική. Οι δρώντες και η δομή είναι πρωταρχικά υλικές οντότητες, που συνδέονται εσωτερικά μεταξύ τους. Οι δρώντες και η δομή είναι αλληλένδετα και οι πρώτοι προϋποθέτουν το δεύτερο και αντίστροφα. Τα πνευματικά φαινόμενα, τα αισθήματα, η συνείδηση και οι ιδέες είναι παράγωγα υλικών διαδικασιών, προέρχονται από τον εμπειρικά υλικό κόσμο. Ουσιαστικά, όπως σημείωνε ο Μάρξ, “το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερμένο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι”²⁷. Ως επιστημολογική προσέγγιση και ως προέκταση της οντολογίας που αποδέχεται, δεν είναι θετικιστική, δηλαδή δεν αποδέχεται τη διχοτομία μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, δρώντος και δομής²⁸. Ως

²⁶ Οι εννοιολογικές αυτές κατηγορίες στηρίζονται στον ιστορισμό του Γκράμσι. Βλέπε, Stephen Gill, “Historical Materialism, Gramsci and International Political Economy”, στο Murphy and Tooze, *The New International Political Economy*, ο.π., σελ. 54-58.

²⁷ Μάρξ, *Το Κεφάλαιο*, ο.π., σελ. 25.

²⁸ Όπως τονίζεται η νέα διαλεκτική ιστορική προσέγγιση, που στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στην ανάλυση του Γκράμσι, η οποία είναι κριτική επιστημολογική και οντολογική κριτική του εμπειρισμού και του θετικισμού, αποδέχεται τρεις αξιωματικές υποθέσεις, που είναι διαφορετικές από εκείνες της εμπειρικής και θετικιστικής επιστημολογίας:

- πρώτον, ο κύριος σκοπός της κοινωνικής επιστήμης είναι να εξηγήσει την κοινωνική δράση, την κοινωνική δομή και την κοινωνική αλλαγή,
- δεύτερον, δεν υπάρχει συμμετρία μεταξύ των κοινωνικών και φυσικών επιστημών σχετικά με την ερευνητική δραστηριότητα και την εξήγηση, και

μεθολογική προσέγγιση είναι διαλεκτική, γιατί προσπαθεί να εντοπίσει τις αντιφάσεις των φαινομένων που μελετά μέσα από το σχήμα θέση, αντίθεση, σύνθεση. Επιτρέπει να συνειδητοποιήσουμε, λόγω ακριβώς της οντολογικής και επιστημολογικής θεώρησης που υιοθετεί, ότι δεν μπορούμε μεθοδολογικά να μελετήσουμε τις σχέσεις μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, δρώντος και δομής σε απομόνωση το ένα από το άλλο. Κατ' επέκταση, υπαγορεύει ότι τα διάφορα αντικείμενα έρευνας δεν θα πρέπει να αναλύονται μέσα από την αντιπαράθεση διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης, αλλά, αντίθετα, θα πρέπει να εξετάζονται μέσα από τη σύνθεση των τελευταίων.

Κεντρική αναλυτική κατηγορία και οργανωτική έννοια είναι η αλληλοσυσχέτιση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, δρώντος και δομής στην ιστορική συγκρότηση, εξέλιξη και μεταβολή των υλικών δεδομένων. Η κοινωνική πραγματικότητα είναι ένα σύνολο κοινωνικοποιημένων ανθρώπινων σχέσεων, που συγκεντρώνονται και υποστασιοποιούνται υλικά με τη μορφή κοινωνικών δομών. Οι τελευταίες είναι διαρθρωτικά υποστασιοποιημένες μορφές της ανθρώπινης

-
- τρίτον, δεν υπάρχει μια και μοναδική επιστημονική εξήγηση, ακριβώς διότι υπάρχει συνεχής αλληλεπίδραση μεταξύ των επιστημονικών θεωρήσεων και της κοινωνικής πραγματικότητας. Βλέπε, Gill, "Historical Materialism...", ο.π., σελ. 51.

Αυτές ακριβώς οι αξιωματικές υποθέσεις διακρίνουν τον αστικό υλισμό, που είναι θετικιστικός, από τον ιστορικό υλισμό. Ο αστικός υλισμός πρεσβεύει ότι ο άνθρωπος είναι δημιούργημα της φύσης, το πιο εξελιγμένο ζώο. Όπως όλα τα δημιουργήματα της φύσης, έτσι και ο άνθρωπος είναι αμετάβλητη οντότητα με απόλυτα χαρακτηριστικά. Γι' αυτό, κατά τον ίδιο τρόπο που τα φυσικά φαινόμενα υπόκεινται σε αυστηρούς και καθορισμένους από τη φύση αιτιώδεις νόμους, τα κοινωνικά φαινόμενα υπόκεινται σε φυσικούς νόμους. Απ' αυτή τη σκοπιά, η ερευνητική δραστηριότητα αποσκοπεί με συστηματική παρατήρηση να αποκαλύψει τις περιοδικότητες των κοινωνικών φαινομένων και να προβλέψει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Αντίθετα, ο ιστορικός υλισμός υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη κοινωνία έχει τους δικούς της νόμους εξέλιξης. Η υλική πραγματικότητα είναι δημιούργημα της ανθρώπινης δραστηριότητας από το υλικό της φύσης. Οι ιδέες είναι δημιούργημα της διανοητικής λειτουργίας του ανθρώπινου εγκεφάλου, όπως αυτή καθορίζεται από τις κοινωνικές συνθήκες ύπαρξής του. Ο άνθρωπος δεν είναι απλώς αντικείμενο της φύσης και της κοινωνίας. Ενεργεί και επιδρά, συνειδητά ή ασυνείδητα, πάνω στην υλική πραγματικότητα που τον περιβάλλει και τη μεταβάλλει διαλεκτικά. Βλέπε, για τις διαφορές αστικού και ιστορικού υλισμού, Άντον Πάνεκουκ, *Ο Λένιν σαν Φιλόσοφος*, μεταφρ.-επιμ. Ζαχαρίας Δεμαθάς και Γιώργος Σιούνας (Αθήνα: Ύψιλον, 1981), κεφ. 1 και 2; Κάρλ Κόρς, *Μαρξισμός και Φιλοσοφία*, μεταφρ. Μανόλης Λαμπρίδης και Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος (Αθήνα: Ύψιλον, 1981). Βλέπε, επίσης, Σωκράτης Δεληβογιατζής, *Ζητήματα Διαλεκτικής*, δεύτερη έκδοση (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1990).

δραστηριότητας, που οργανώνουν και αναπαράγουν την κοινωνική πραγματικότητα. Είναι ιστορικές, δηλαδή, δεν είναι ‘αντικειμενικά’ δεδομένες, αλλά αλλάζουν, μέσω της δράσης και της συνείδησης των ανθρώπων. Αυτό συνεπάγεται δύο πράγματα:

- πρώτον, ότι η ανθρώπινη δράση και η δομή των ανθρώπινων κοινωνικών σχέσεων έχουν συγκεκριμένες υλικές συνθήκες ύπαρξης και αντιστοιχούν σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο,
- δεύτερον, ότι η ιστορική αλλαγή είναι προϊόν της συνειδητής και ασυνειδητής συλλογικής δραστηριότητας των ανθρώπων.

Η θεωρητική αυτή σύλληψη της έννοιας της δομής στο χώρο και στο χρόνο του ιστορικού γίνεσθαι διαφέρει απ’ αυτή που αποδίδει ο Waltz, η οποία προσιδιάζει περισσότερο στο δομικό ιστορισμό. Ο τελευταίος αποδέχεται τη στατική εκδοχή της δομής με βάση την οποία “δομή υπάρχει όταν τα στοιχεία συγκεντρώνονται σε μια ολότητα που παρουσιάζει ορισμένες ιδιότητες ως ολότητα και όταν οι ιδιότητες των στοιχείων εξαρτώνται, ολικά ή μερικά, από αυτά τα χαρακτηριστικά της ολότητας”²⁹.

Αντίθετα, η δική μας προσέγγιση υιοθετεί τη δυναμική εκδοχή της δομής σύμφωνα με την οποία η οργάνωση, διάταξη και διάρθρωση των στοιχείων στο χώρο σε αναφορά με τις σχέσεις που εμφανίζονται μεταξύ τους δεν είναι σταθερή και αμετακίνητη. Γιατί? Γιατί, τα υλικά στοιχεία της πραγματικότητας και συγκεκριμένα οι άνθρωποι, οι ανθρώπινες ομάδες, οι πράξεις και διαδράσεις τους δεν εξαρτώνται μηχανιστικά από τη δομή. Οι δρώντες και η δομή διατηρούν σχετική αυτονομία ο ένας απέναντι στον άλλο, ενώ υπάρχει αμοιβαία ανάδραση και αλληλεπίδραση. Αν η θέση αυτή είναι έγκυρη, τότε ανακύπτουν δύο ερωτήματα.

²⁹ Λουσιέν Γκόλντμαν, *Διαλεκτικές Έρευνες*, μεταφρ. Κωστής Παπαγιώργης (Αθήνα: Γνώση, 1986), σελ. 133-134, σημ. 1.

Το πρώτο ερώτημα είναι σε τι συνίσταται η σχετική αυτονομία και ανάδραση των δρώντων στη δομή. Η απάντηση είναι ότι οι δρώντες δεν παύουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, συλλογικά ή μεμονωμένα, να παρεμβαίνουν και να πλάθουν το ιστορικό γίνεσθαι. Πώς γίνεται η αναπαραγωγή της πραγματικότητας? Μέσα από τη διαλεκτική σύγκρουση των ανθρώπων, όπως διαρθρώνεται και υποστασιοποιείται διαμέσου των κοινωνικών δομών, με τις μορφές της συνεργασίας και του ανταγωνισμού. Στην πραγματικότητα, η σύγκρουση μεταξύ των ανθρώπων είναι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας. Η σύγκρουση οφείλεται, αφενός, στην κοινωνικότητα του ανθρώπου, στην επιθυμία του να ενταχθεί σ' μια ομάδα, αφετέρου, στην ανάγκη του για διαφοροποίηση, στην επιθυμία του να διακρίνεται από τις άλλες ομάδες. Οι επιθυμίες αυτές της κοινωνικοποίησης και της 'κοινωνικοποιημένης' ατομικότητας είναι εγγενώς αντιφατικές και δημιουργούν αμοιβαία αντίσταση μεταξύ τους. Μέσα απ' αυτή τη σύγκρουση παράγεται ο ανταγωνισμός και η συνεργασία με σκοπό την ικανοποίηση των επιθυμιών αυτών. Το ερώτημα που προκύπτει είναι, γιατί γεννιούνται οι επιθυμίες αυτές και πώς ακριβώς παράγεται η συνεργασία και ο ανταγωνισμός.

Από τη στιγμή που ο άνθρωπος συγκροτείται ως βιολογική-σωματική οντότητα, το πρωταρχικό μέλημά του είναι η επιβίωση, η διατήρησή του στη ζωή, δηλαδή η κατοχύρωση της ασφάλειάς του. Η επιδίωξη και ο αγώνας για ασφάλεια παράγει σύγκρουση. Αν η τοποθέτηση αυτή είναι ορθή, τότε ποιές είναι οι υλικές προϋποθέσεις της σύγκρουσης? Η απάντηση βρίσκεται στο εμπειρικό, αντικειμενικό γεγονός ότι οι ανθρώπινες ανάγκες είναι άπειρες και οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι πεπερασμένοι. Η προσπάθεια της ικανοποίησης όλο και περισσότερο αναγκών με τον

κατάλληλο συνδυασμό πόρων γεννά την πολιτική ή με άλλους όρους, τη στρατηγική. Η στρατηγική είναι ο συνδυασμός των πόρων για την εκπλήρωση της ανάγκης της ασφάλειας. Είναι, ουσιαστικά, μια μορφή κοινωνικής δραστηριότητας που επιδιώκει τη ρύθμιση της ασφάλειας μέσα από την κατανομή των υλικών πόρων. Ωστόσο, η ρύθμιση και η κατανομή δεν γίνονται αποδεκτές από όλους, γιατί όχι μόνο οι ανάγκες δεν είναι ίδιες για όλους, αλλά και οι ικανότητες, ατομικές και συλλογικές, για την εκπλήρωσή τους δεν είναι ίδιες. Έτσι, γεννιέται η αντίδραση στη δράση, που παράγει τη σύγκρουση μέσα από την οποία παράγεται και αναπαράγεται, διαμέσου των κοινωνικών δομών, η πραγματικότητα ως σύνθεση της δράσης και της αντίδρασης, της θέσης και της αντίθεσης. Μια συγκεκριμένη στρατηγική έρχεται σε σύγκρουση με στρατηγικές άλλων ανθρώπων ή ομάδων, που προσπαθούν κάτω από τις ίδιες υλικές συνθήκες να καλύψουν ίδιες ή περισσότερες ανάγκες με τους ίδιους πόρους. Η σύγκρουση αυτή έχει ασυμμετρικό χαρακτήρα, δηλαδή εκπηγάζει και παράγει κοινωνικές σχέσεις στα πλαίσια των οποίων η επιρροή ορισμένων ανθρώπων ή ομάδων στη συμπεριφορά άλλων ανθρώπων ή ομάδων είναι ισχυρότερη. Η ασύμμετρη και άνιση δυνατότητα άσκησης επιρροής γεννάει τη λογική της συνεργασίας και του ανταγωνισμού. Η σύγκρουση, λοιπόν, παίρνει τη δομική μορφή ανθρώπινων σχέσεων συνεργασίας και ανταγωνισμού, ανάλογα με το βαθμό που οι άνθρωποι ή οι ομάδες εναρμονίζουν τη δράση τους με τη δράση άλλων³⁰.

Το δεύτερο ερώτημα είναι σε τι συνίσταται η σχετική αυτονομία και ανάδραση της δομής στους δρώντες. Η απάντηση είναι ότι η δομή επηρεάζει περιοριστικά τους

³⁰ Ο όρος “συνεργασία” χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει μια κατάσταση, όπου οι δρώντες προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στις πραγματικές ή προβλεπόμενες προτιμήσεις άλλων, μέσω της διαδικασίας συντονισμού της πολιτικής. Βλέπε, Robert O. Keohane, *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984), σελ. 51-52.

δρώντες. Γιατί, όμως, η επιρροή αυτή προσλαμβάνει τη μορφή της ανάδρασης? Γιατί, η επιρροή αυτή δεν είναι ενιαία και μονοδιάστατη, αλλά διδιάστατη και αντιφατική. Η δομή, λοιπόν, δεν είναι στατική και αμετακίνητη, λόγω της εσωτερικής της αντίφασης, που παράγεται και ταυτόχρονα επανασυγκροτεί δομικά τη συνεργασία και τον ανταγωνισμό των ανθρώπων και των ομάδων. Η εσωτερική αντίφαση της δομής περιλαμβάνει, από τη μια μεριά, πιέσεις και, από την άλλη, ευκαιρίες. Με τις πιέσεις και τις ευκαιρίες η δομή αναπαράγει τους δρώντες. Ο λόγος ύπαρξης της δομής είναι ότι συμβάλει στην αναπαραγωγή της συνεργασίας και του ανταγωνισμού, στην αναπαραγωγή της σύγκρουσης των δρώντων. Έτσι, η εσωτερική αντίφαση της δομής μετεξελίσσεται σε αντίφαση της ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένης αντικειμενικής ολότητας.

Συνοπτικά, η σχετική αυτονομία και ανάδραση μεταξύ δρώντων και δομής υποδηλώνει ότι τελικά κανένα απ' αυτά δεν είναι πλήρως αυτόνομα με την έννοια ότι κανένα δεν υπερέχει ή προηγείται δικαιωματικά έναντι του άλλου. Οι δρώντες και η δομή συνιστούν διαλεκτικά την ολότητα της πραγματικότητας, η οποία κυριαρχεί, υπερέχει και προηγείται των μερών της.³¹ Οι δρώντες και η δομή αποτελούν μέρος της ολότητας. Η σχέση τους που σε συνδυασμό παράγει το όλο, βρίσκεται ενσωματωμένη σε κάθ' ένα απ' αυτά και, επομένως, οι δρώντες και η δομή ενσωματώνουν ξεχωριστά, αλλά πάντοτε σε συνδυασμό εκφράζουν συνολικά την ολότητα.³²

³¹ Όπως τονίζεται “αυτό που διαστέλλει το μαρξισμό από την αστική επιστήμη, την υλιστική διαλεκτική από την αστική διαλεκτική δεν είναι η κυριαρχία των οικονομικών κινήτρων στην εξήγηση της ιστορίας, αλλά η σκοπιά της ολότητας. Η κατηγορία της ολότητας, η καθολική και καθοριστική κυριαρχία του όλου πάνω στα μέρη συνιστά την ίδια την ουσία της μεθόδου[διαλεκτικής]”. Γκόλντμαν, *Διαλεκτικές Έρευνες*, ο.π., σελ. 33.

Η κοινωνική πραγματικότητα, λοιπόν, αντιπροσωπεύει τη διαλεκτική σύνθεση της ανθρώπινης δραστηριότητας και των δομών των ανθρώπινων σχέσεων. Η σύνθεση αυτή είναι συγκρουσιακή με την έννοια ότι συνδυάζει αντιφάσεις και αντιθέσεις σ' ένα ενιαίο και συνεκτικό όλο. Η θέση-δράση των δρώντων και η αντίθεση-αντίδραση των δομών συνθέτουν την κοινωνική πραγματικότητα, που με τη σειρά της, μέσω της ανάδρασης των δομών, αναπαράγει και αναδιαμορφώνει, μέσα από τη σύγκρουση των τελευταίων με τους δρώντες, όπου οι πρώτοι αποτελούν, στο νέο αυτό στάδιο διαλεκτικής σύγκρουσης, τη θέση και οι δεύτεροι την αντίδραση, τη θέση των δρώντων. Η κοινωνική πραγματικότητα αντανακλά, σε τελευταία ανάλυση, την εσωτερική ενότητα της σκέψης, της δράσης και της δομής. Τα στοιχεία της ενότητας αυτής και οι εσωτερικές τους σχέσεις είναι αναγκαίες προϋποθέσεις για τη σύσταση της ολότητας. Πώς, όμως, εφαρμόζει η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση στην ανάλυση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης? Αυτό είναι το θέμα που θα συζητήσουμε στις επόμενες γραμμές.

5.4. Ολιστική/Διαλεκτική Προσέγγιση, Διεθνής Πολιτική και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: η Θεωρητική Προσέγγιση του Διαλεκτικού Ρεαλισμού

Η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση, που προσπαθήσαμε, ήδη, να συγκροτήσουμε, ξεκινάει, όπως έχουμε υπογραμμίσει, από την ανάγκη να εξηγηθεί, γιατί θεωρίες που ανήκουν στο ίδιο επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα, δηλαδή, αποδέχονται, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, ίδιες αξιωματικές υποθέσεις και εννοιολογικές κατηγορίες, καταλήγουν, συνήθως, σε διαμετρικά αντίθετες υποθέσεις εργασίας. Η απάντηση στον προβληματισμό είναι ότι αδυνατούν να συλλάβουν και να συνθέσουν

³² βλ. Ollman, *Dialectical Investigations*, σελ. 43.

αιτιωδώς διαλεκτικά μεταβλητές που ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι θεωρίες υιοθετούν, άμεσα ή έμμεσα, την οντολογική και, κατ' επέκταση, επιστημολογική διάκριση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Η δική μας προσέγγιση δεν αποδέχεται τη διάκριση αυτή, γεγονός που επιτρέπει επιστημολογικά και, κατ' επέκταση, μεθοδολογικά τη σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης.

Στο πλαίσιο αυτό, η δική μας θεώρηση της διεθνούς πολιτικής εντάσσεται θεωρητικά στο ρεαλιστικό ερευνητικό πρόγραμμα. Αποδέχεται τις αξιωματικές υποθέσεις και εννοιολογικές κατηγορίες της ρεαλιστικής σχολής σκέψης, όπως, όμως, αυτές αναπλάθονται και αναδιαμορφώνονται μέσα από την ολιστική/διαλεκτική οντολογία, επιστημολογία και ερευνητική μεθοδολογία. Η επισήμανση αυτή υποδηλώνει ότι η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση, όταν εφαρμόζεται με σκοπό το σχεδιασμό θεωρητικής προσέγγισης υποθέτει, αξιωματικά, την ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου, αποδέχεται, δηλαδή, εκ των προτέρων τους δρώντες και τις δομές ως εξαρτημένες και ταυτόχρονα ως ανεξάρτητες μεταβλητές. Κατ' επέκταση, οι παράγοντες του ενός επιπέδου ανάλυσης είναι συνθήκη και συνέπεια των παραγόντων ενός άλλου επιπέδου ανάλυσης. Μ' αυτό τον τρόπο, λύνεται ικανοποιητικά η θεωρητική αδυναμία του δομικού ρεαλισμού, που θεωρεί ότι μόνο η δομή του διεθνούς συστήματος επηρεάζει περιοριστικά τα κράτη, ως ορθολογικοί δρώντες, αγνοώντας ότι τα τελευταία παρομοίως διαμορφώνουν τη δομή. Κατ' αντιστοιχία, λύνεται η θεωρητική ανεπάρκεια του κλασσικού ρεαλισμού που πρεσβεύει ότι τα κράτη με τη δράση τους παράγουν τη διεθνή πολιτική, χωρίς τα πρώτα και η τελευταία να προσδιορίζονται από τη δομή του συστήματος.

Υπό το πρίσμα αυτό, ονομάζουμε τη θεωρητική μας προσέγγιση, που στηρίζεται στην ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση, ως διαλεκτικός ρεαλισμός. Το άτομο, η κοινωνία, το κράτος, οι θεσμοί και οι αναρχία κατανοούνται ως ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένες κατηγορίες. Οι πρωταρχικοί δρώντες της διεθνούς πολιτικής είναι οι άνθρωποι, που είναι οργανωμένοι συλλογικά σε κοινωνικές ομάδες. Για ιστορικούς λόγους, το ανώτατο στάδιο κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων είναι το κράτος-έθνος. Το τελευταίο είναι, ουσιαστικά, ο κυρίαρχος δρών της διεθνούς πολιτικής, που δομικά υποστασιοποιεί ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένες ανθρώπινες σχέσεις. Η αναρχία αντανakλά ως διαρθρωτικά υποστασιοποιημένη μορφή τις σχέσεις μεταξύ των κρατών. Δεν είναι τίποτα άλλο παρά η δομική οργάνωση της κοινωνικοποιημένης σύγκρουσης, με τη μορφή συνεργασίας και ανταγωνισμού, των κρατών στο διεθνές πεδίο. Οι θεσμοί συνιστούν ένα διαφορετικό στάδιο κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων, που, ωστόσο, δεν έχουν κατορθώσει, μέχρι στιγμής, να υπερκεράσουν το κράτος. Γι' αυτό, εξάλλου, σ' αντίθεση με το κράτος, τους θεσμούς και τους ανθρώπους που συλλαμβάνονται ταυτόχρονα ως δρώντες και ως δομές ανάλογα με το επίπεδο ανάλυσης στο οποίο εντάσσονται, η αναρχία γίνεται αντιληπτή μόνο ως δομή στο ανώτατο επίπεδο ανάλυσης, που είναι το διεθνές σύστημα. Σε χαμηλότερα επίπεδα ανάλυσης, για παράδειγμα στο περιφερειακό σύστημα, η αναρχία μπορεί να γίνει αντιληπτή ως δρών σε σχέση με τη δομή-αναρχία του διεθνούς συστήματος μόνο αν υπάρχει θεσμική οργάνωση των κρατών-μελών της περιφέρειας.

Η παρατήρηση αυτή, από τη μια μεριά, υπενθυμίζει την επισήμανση που κάναμε στην αρχή του δεύτερου μέρους του παρόντος κεφαλαίου και, από την άλλη, παραπέμπει σ' ένα πρόβλημα. Η επισήμανση αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Συνοπτικά, αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα της

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ως συστημική ολότητα, ως το σύστημα των κρατών-μελών της ολοκλήρωσης. Αντικείμενο της ολοκλήρωσης είναι η παραγόμενη συστημική ολότητα της ολοκλήρωσης, που ενσωματώνεται ευρύτερα στο διεθνές σύστημα, και υποκείμενο τα κράτη-μέλη, που είναι, ως δομές, υποστασιοποιημένες μορφές ανθρώπινων κοινωνικών σχέσεων. Απ' αυτή την άποψη, η μελέτη της διαδικασίας της ενοποίησης θα πρέπει να διαστρωματωθεί σε τέσσερα, τουλάχιστον, επίπεδα ανάλυσης: το επίπεδο των εθνικών κοινωνιών και των ατόμων, το επίπεδο των κρατών-μελών, το επίπεδο του ευρωπαϊκού συστήματος και το επίπεδο του διεθνούς συστήματος.

Το πρόβλημα είναι ότι η ενότητα υποκειμένου και αντικειμένου υπάρχει σε κάθε επίπεδο ανάλυσης, όχι μόνο μεταξύ των επιπέδων ανάλυσης, όπως μέχρι τώρα έχουμε υποθέσει, με όρους επιπέδου ανάλυσης, τη σχέση μεταξύ δρώντων και δομής. Επειδή η διαλεκτική διέπει τις σχέσεις όλων των παραγόντων της κοινωνικής πραγματικότητας και επειδή το υποκείμενο και το αντικείμενο προσλαμβάνουν πολλές μορφές, που επηρεάζουν και προσδιορίζουν τις κοινωνικές εξελίξεις, η διαλεκτική προσέγγιση και η νέα σκέψη του ιστορικού υλισμού αναγνωρίζουν ένα επίπεδο ντιτερμινισμού³³. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούμε να ενσωματώσουμε ταυτόχρονα στην ανάλυσή μας όλα τα επίπεδα ανάλυσης. Το ζήτημα αυτό μπορεί να διαβαστεί με δύο τρόπους, έχει δηλαδή δύο πτυχές.

³³ Όπως τονίζεται, “historical materialism, while recognizing a multiplicity of influences, and the diverse determinations of class, nation, gender, place, culture and historical context, also stresses the primacy of one of the levels of determination. It postulates what Althusser has termed as a ‘structure in dominance’”. Fred Halliday, *Rethinking International Relations* (London: Macmillan, 1994), σελ. 53.

Η πρώτη πτυχή είναι ότι κάποιο επίπεδο ανάλυσης είναι, σε τελευταία ανάλυση, ο πρωταρχικός προσδιοριστικός παράγοντας. Η εφαρμογή της πτυχής αυτής θα οδηγούσε στο ίδιο πρόβλημα που προσπαθούμε να αποφύγουμε, δηλαδή την έμφαση του ερευνητικού ενδιαφέροντος σ' ένα μόνο επίπεδο ανάλυσης.

Η δεύτερη πτυχή είναι ότι το επίπεδο ντιτερμινισμού αφορά ένα ζεύγος επιπέδων ανάλυσης, που είναι περισσότερο σημαντικό για τη συγκρότηση της πραγματικότητας που εξετάζουμε από κάποια άλλα ζεύγη. Το επίπεδο ντιτερμινισμού έχει την έννοια ότι κάποιο επίπεδο ανάλυσης είναι βαθύτερη απαραίτητη προϋπόθεση και κάποιο άλλο ορατή και επαρκή, προκειμένου να παραχθεί αιτιωδώς διαλεκτικά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε, για παράδειγμα, ότι το επίπεδο του διεθνούς συστήματος, που λαμβάνεται ως δομή, συνιστά απαραίτητη και ικανή συνθήκη, ενώ το επίπεδο του κράτους, που θεωρείται ως δρών, αναγκαία και επαρκή συνθήκη για τη διαμόρφωση των διεθνών εξελίξεων, την αναπαραγωγή της συμπεριφοράς των κρατών και την αναδιαμόρφωση της δομής του διεθνούς συστήματος.

Απ' αυτή τη σκοπιά, η θεωρητική προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού εισάγει την έννοια της πρωτοκαθεδρίας ενός επιπέδου διαλεκτικής με την έννοια της προσδιοριστικής για τη διεθνή πολιτική διαλεκτικής σχέσης ενός ζεύγους επιπέδων ανάλυσης. Εστιάζει για τους σκοπούς της ανάλυσης την προσοχή της στη διαλεκτική σχέση μεταξύ των δύο σημαντικότερων επιπέδων ανάλυσης, όπου βρίσκονται μεταβλητές με τη μεγαλύτερη επιρροή στη διεθνή πολιτική. Μ' άλλα λόγια, ο διαλεκτικός ρεαλισμός επειδή θεωρεί ότι η διαλεκτική διέπει όλες τις πτυχές της πραγματικότητας, που σημαίνει ότι κάθε υλικό στοιχείο σχετίζεται με κάτι άλλο και

ότι, συνεπώς, υπάρχουν απειράριθμες διαλεκτικές σχέσεις στο εσωτερικό και μεταξύ των ποικίλων επιπέδων ανάλυσης, και επειδή θεωρεί ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να ενσωματώσει η οποιαδήποτε ανάλυση όλες τις διαλεκτικές σχέσεις της πραγματικότητας και όλα τα επίπεδα ανάλυσης, προχωρεί αξιωματικά σ' ένα υψηλό βαθμό αφαίρεσης, ορίζοντας ένα επίπεδο διαλεκτικής. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι το με μεγαλύτερο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής πηγάζει και προϋποθέτει το με χαμηλότερο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής. Έτσι, η συμμετοχή παραγόντων που ανήκουν στα τελευταία στη διαμόρφωση και στις συνέπειες της διεθνούς πολιτικής θεωρείται ως αξιωματικά δεδομένη.

Αν δούμε την πτυχή αυτή από μια άλλη οπτική γωνία, θα διαπιστώσουμε ότι κάθε ανάλυση που στηρίζεται στη διαλεκτική προσέγγιση αντιμετωπίζει δύο προβλήματα. Το πρώτο είναι η οριοθέτηση του αντικειμένου έρευνας, δηλαδή του μέρους της πραγματικότητας που επιδιώκεται να μελετηθεί. Το δεύτερο είναι η διάκριση μεταξύ του 'περισσότερου' ουσιώδους στη διαμόρφωση των εξελίξεων επιπέδου διαλεκτικής από του 'λιγότερου' ουσιώδους. Για να επιτευχθεί αυτό, για να χωρίσει, δηλαδή, ο ερευνητής από ένα σύνολο ζεύγων επιπέδων ανάλυσης το σημαντικότερο ζεύγος από το δευτερεύον, θα πρέπει να αναγνωρίσει ότι τα ζεύγη αυτά ενσωματώνουν 'χαμηλότερα' ζεύγη και ταυτόχρονα εντάσσονται σε ευρύτερα ζεύγη. Δηλαδή, κάθε επίπεδο διαλεκτικής είναι παραγωγός και παράγωγο ενός άλλου επιπέδου διαλεκτικής. Μ' αυτό τον τρόπο, ο διαλεκτικός ρεαλισμός επιτρέπει τη σύλληψη ενός με μέγιστο βαθμό αφαίρεσης επιπέδου διαλεκτικής, χωρίς να παραγνωρίζει την αναγκαστική επίδραση στη διαμόρφωση του τελευταίου 'χαμηλότερων' επιπέδων διαλεκτικής, που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο εξειδικευμένης και διεξοδικής ανάλυσης. Έτσι, εξασφαλίζεται ένα διαρκές πήγαινε-έλα από το μέρος στο όλο και

αντίστροφα, χωρίς μεθοδολογικά και λογικά κενά, αφού οντολογικά, επιστημολογικά, μεθοδολογικά και θεωρητικά το μέρος και το όλο συνδέονται αιτιωδώς εσωτερικά μέσα από τη διαλεκτική-συγκρουσιακή τους σύνθεση, που με τη σειρά της αναπαράγει το μέρος και τη συστημική ολότητα. Αυτή ακριβώς η διάσταση διαφοροποιεί, επιπρόσθετα, το διαλεκτικό ρεαλισμό τόσο από τον κλασσικό όσο και από το δομικό ρεαλισμό, που δεν αποδέχονται πέρα από το κράτος και τη δομή αντίστοιχα κανένα άλλο παράγοντα ως προσδιοριστικό, έστω και σε διαβαθμισμένη κλίμακα, των διεθνών εξελίξεων.

Ο διαλεκτικός, λοιπόν, ρεαλισμός αναγνωρίζει ένα επίπεδο ντιτερμινισμού με την έννοια ότι αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία ενός επιπέδου διαλεκτικής σχέσης μεταξύ δύο επιπέδων ανάλυσης σε σχέση με κάθε αντικείμενο έρευνας της διεθνούς πολιτικής. Αν δεχτούμε ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας είναι η διεθνής πολιτική ως συνολική συστημική ολότητα, τότε το με μέγιστο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής ορίζεται από το επίπεδο του διεθνούς συστήματος και από το επίπεδο του κράτους. Ακριβώς, διότι η θεωρητική μας προσέγγιση έχει αποδεχτεί τη λογική της ρεαλιστικής σχολής σκέψης, προσδιορίζει ως σημαντικότερους παράγοντες των επιπέδων αυτών τη δομή των διακρατικών διαδράσεων, δηλαδή το διεθνή συσχετισμό ισχύος, και το κράτος ως ορθολογικός δρών, δηλαδή τη νόμιμη με το διεθνές δίκαιο κυβέρνηση, αντίστοιχα. Το διεθνές σύστημα αντιπροσωπεύει ένα παγκόσμια κοινωνικό σχηματισμό, που παράγεται μέσα από τη διαλεκτική σχέση μεταξύ της ανθρώπινης δράσης, με την ανώτερη συλλογική μορφή της, τα κράτη-έθνη, και της δομής της, με την ανώτερη διαρθρωτικά υποστασιοποιημένη μορφή της, το διεθνή συσχετισμό ισχύος. Κατ' επέκταση, η συνέχεια και αλλαγή της διεθνούς πολιτικής σε κάθε ιστορική στιγμή είναι αποτέλεσμα της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ

των δομικών δυνάμεων της διεθνούς πολιτικής, δηλαδή της δυναμικής του διεθνούς συσχετισμού ισχύος, και της συμπεριφοράς των κρατών σε σχέση με τη δυναμική αυτή. Είναι, δηλαδή, το προϊόν συγχρονικών και διαχρονικών δυνάμεων.

Απ' αυτή την οπτική γωνία, η προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού θεωρεί ότι πρωταρχικός δημιουργός και δημιουργήμα της διεθνούς πολιτικής είναι ο άνθρωπος και η αισθητή, ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη δράση του. Αναγνωρίζει, όμως, ότι το πιο ισχυρό γενικευμένο χαρακτηριστικό των ανθρώπων στις διεθνείς σχέσεις είναι η οργάνωσή τους σε κοινωνικές ομάδες, η πιο μεγάλη και κυρίαρχη των οποίων, στην τρέχουσα φάση των εξελίξεων, είναι τα κράτη. Ταυτόχρονα, αποδέχεται ότι το πιο ισχυρό γενικευμένο χαρακτηριστικό των κρατών στη διεθνή πολιτική είναι η σχετική τους θέση στο διεθνή συσχετισμό ισχύος. Η πραγματικότητα της διεθνούς πολιτικής είναι το σύνολο των διακρατικών σχέσεων, που συγκεντρώνονται και υποστασιοποιούνται με τη μορφή του συσχετισμού ισχύος, δηλαδή της δομής του διεθνούς συστήματος. Η τελευταία είναι η διαρθρωτικά υποστασιοποιημένη μορφή της συμπεριφοράς των κρατών, που οργανώνει την αναπαραγωγή της διεθνούς πολιτικής. Επομένως, ενδεχόμενη παράλειψη των δρώντων-κρατών και της δομής του συστήματος των διαδράσεων τους-διεθνής συσχετισμός ισχύος θα συνιστούσε σημαντική οντολογική αδυναμία και θα συνεπάγονταν αντίστοιχα σημαντικές επιστημολογικές και θεωρητικές ανεπάρκειες.

Εγγενές γνώρισμα της διεθνούς πολιτικής είναι η σύγκρουση των κρατών ως προέκταση της κοινωνικής σύγκρουσης των ανθρώπων. Η σύγκρουση των κρατών εκπηγάζει αρχικά από τις διαφορετικές στρατηγικές που εφαρμόζουν για την εκπλήρωση της ανάγκης της επιβίωσής τους, για την κατοχύρωση της ασφάλειάς τους

στο διεθνή συσχετισμό ισχύος. Η σύγκρουση παίρνει τη δομική μορφή κρατικών σχέσεων συνεργασίας και ανταγωνισμού, ανάλογα με το βαθμό που οι στρατηγικές των κρατών εναρμονίζονται, ακριβώς διότι υπάρχει σχετική αυτονομία και αντιφατική ανάδραση μεταξύ των κρατών και της δομής του διεθνούς συστήματος. Η σχετική αυτονομία και αντιφατική ανάδραση των κρατών συνίσταται στο γεγονός ότι η στρατηγική τους παράγει τη σύγκρουση, που υποστασιοποιείται με τη δομή ανταγωνισμού και συνεργασίας του συστήματος ασφάλειας. Η σχετική αυτονομία και αντιφατική ανάδραση της δομής ασφάλειας συνίσταται στο γεγονός ότι περιλαμβάνει πιέσεις και ευκαιρίες, που αναπαράγουν τη συνεργασία και τον ανταγωνισμό, τη σύγκρουση. Επομένως, η σύγκρουση ως προϊόν της στρατηγικής και παραγωγός της δομής της ασφάλειας δημιουργεί κίνητρα συνεργασίας και ανταγωνισμού. Ταυτόχρονα, η σύγκρουση ως αποτέλεσμα της δομής της ασφάλειας δεν παράγει μόνο ανταγωνισμό, αλλά και συνεργασία.

Μ' άλλα λόγια, το δίλημμα ασφάλειας δεν προκαλεί μόνο ανταγωνισμό. Δημιουργεί, επίσης, προϋποθέσεις και συνθήκες συνεργασίας. Αλλά μόνο εκείνα τα κράτη που μπορούν να κινητοποιήσουν πιο αποτελεσματικά τους πλουτοπαραγωγικούς τους πόρους, έχουν δηλαδή καλύτερη στρατηγική, μπορούν να ανταπεξέλθουν καλύτερα στις απαιτήσεις του ανταγωνισμού και να αποκομίσουν περισσότερα οφέλη από τη συνεργασία, να παράγουν δηλαδή καλύτερη δομή ασφάλειας. Επομένως, τα κράτη, διαμέσου της μεταξύ τους σύγκρουσης με τις μορφές του ανταγωνισμού και της συνεργασίας, παράγουν το άναρχο διεθνές σύστημα ασφάλειας, η δομή του οποίου θέτει τις πιέσεις και τις ευκαιρίες, τα εφικτά όρια μέσα στα οποία διαμορφώνεται η διεθνής πολιτική και αναπαράγονται τα κράτη. Η στρατηγική των κρατών(θέση) που λαμβάνει χώρα και ταυτόχρονα παράγει ένα ιστορικά προσδιορισμένο και κοινωνικά

διαμορφωμένο άναρχο διεθνές σύστημα ασφάλειας(αντίθεση), διαμορφώνει τη διεθνή πολιτική(σύνθεση), που με τη σειρά της, με τη μορφή της θέσης, έρχεται σε αντίθεση με τη στρατηγική και την αναπαράγει(σύνθεση).

Είναι φανερό, ότι σ' αντίθεση με το κλασσικό ρεαλισμό, στο διαλεκτικό ρεαλισμό η στρατηγική των κρατών δεν διαμορφώνει, απλώς, τη δομή του συστήματος ασφάλειας, αλλά ταυτόχρονα αναπαράγεται και επαναδιαμορφώνεται από τη δομή. Παράλληλα, σ' αντίθεση με το δομικό ρεαλισμό, στο διαλεκτικό ρεαλισμό η δομή, που έχει αρχικά διαμορφωθεί από τα κράτη, δεν περιορίζει μόνο περιοριστικά τα κράτη, αλλά αναπαράγεται και επαναδιαμορφώνεται και η ίδια. Οι δομικές δυνάμεις, δηλαδή οι πιέσεις και οι ευκαιρίες που παράγει ο διεθνής συσχετισμός ισχύος, ενθαρρύνουν και διαμορφώνουν περιοριστικά συμπεριφορές, που τελικά μεταμορφώνουν και αλλάζουν τη δομή. Γιατί? Γιατί οντολογικά και επιστημολογικά αποδεχόμαστε ότι το υποκείμενο δεν διακρίνεται από το αντικείμενο και ότι καθ' ένα απ' αυτά συγκροτείται διαλεκτικά, δηλαδή είναι ταυτόχρονα εξαρτημένη και ανεξάρτητη μεταβλητή. Μ' αυτό τον τρόπο, η δομή εμφανίζεται να είναι πηγή δομικών αλλαγών, μέσω της συμπεριφοράς των κρατών. Η δομή δεν είναι απλώς μια περιοριστική και επιβλητική δύναμη, που ανταμείβει κλίμακα ορισμένων συμπεριφορών και υποδεικνύει κλίμακα πιθανών αντιδράσεων, αλλά είναι ταυτόχρονα, μέσω αυτής της δύναμης που διαμορφώνει τη συμπεριφορά των κρατών, δύναμη αλλαγής. Η δομή ασφάλειας, δηλαδή, δεν θέτει μόνο το πλαίσιο των περιορισμών μέσα στο οποίο τα κράτη δρουν και, κατ' επέκταση, οριοθετεί το πλαίσιο των προσδοκώμενων διεθνών εξελίξεων. Οι πιέσεις και οι ευκαιρίες του άναρχου διεθνούς συστήματος μεταμορφώνουν το πλαίσιο πιέσεων και ευκαιριών, μέσω της επαναδιαμορφώμενης συμπεριφοράς των κρατών. Τα τελευταία δεν είναι

παθητικοί δέκτες των δομικών δυνάμεων, αλλά και ενεργητικοί διαμορφωτές αυτών. Έτσι, κράτος και δομή προϋποθέτουν το ένα το άλλο, όπως ιστορία και κοινωνική πραγματικότητα συνιστούν μια αδιαίρετη ενότητα.

Πώς, όμως, εφαρμόζεται η προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού στη μελέτη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης? Καταρχήν, θα πρέπει να προσδιοριστεί ένα επίπεδο ντιτερμινισμού, δηλαδή να προσδιοριστεί ποιο είναι το πιο ‘ουσιώδες’ για την εξέλιξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ζεύγος επιπέδων ανάλυσης. Ακριβώς διότι το αντικείμενο έρευνας της παρούσας εργασίας είναι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως συνολική συστημική ολότητα, το με μέγιστο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής ορίζεται από το επίπεδο του συστήματος των κρατών-μελών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και από το επίπεδο των κρατών-μελών³⁴. Οι προσδιοριστικοί παράγοντες στα επίπεδα αυτά είναι η δομή και οι εθνικές κυβερνήσεις αντίστοιχα.

Ποιά από τα κράτη-μέλη έχουν μεγαλύτερη επιρροή στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής ολοκλήρωσης? Μ’ άλλα λόγια, ποιοί είναι οι σημαντικότεροι πόλοι του συστήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης? Όπως τονίζεται, η μέτρηση των μεγάλων δυνάμεων είναι εμπειρικό ζήτημα και μπορεί να απαντηθεί με κοινή λογική. Τα κράτη δεν χαρακτηρίζονται ως μεγάλες δυνάμεις γιατί υπερέχουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Ο χαρακτηρισμός των κρατών ως μεγάλες δυνάμεις και η κατάταξή τους στην

³⁴ Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι αν και γίνεται αντιληπτή ως δομημένη ολότητα που αναπτύσσεται με τη δική της δυναμική μέσα από τη διαλεκτική των δρώντων κρατών και της δομής των διαδράσεων τους, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι συνθήκη του διεθνούς συστήματος, που παραπέμπει σ’ άλλο επίπεδο διαλεκτικής μεταξύ επιπέδων ανάλυσης, το οποίο όπως σημειώσαμε στο κύριο κείμενο θεωρούμε ως δεδομένη την επιρροή του. Αν το αντικείμενο έρευνας μας ήταν η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση σε σχέση με τη διεθνή πολιτική, τότε δεδομένου ότι ως περιφέρεια η Κοινότητα είναι θεσμικά οργανωμένη και εκπροσωπείται ενιαία στην παγκόσμια πολιτική από το Συμβούλιο Υπουργών, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και σε ορισμένες περιπτώσεις από την Επιτροπή, θα μπορούσαμε

κορυφή προσδιορίζεται από τη συνολική τους επίδοση σε πέντε μεταβλητές: μέγεθος πληθυσμού και εδάφους, πλουτοπαραγωγικούς πόρους, οικονομική ικανότητα, στρατιωτική δύναμη και πολιτική σταθερότητα³⁵. Από την άποψη αυτή, οι μεγάλες δυνάμεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι η Γερμανία, Γαλλία, Βρετανία και Ιταλία.

Συμπερασματικά, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως συστημική δομημένη ολότητα προσδιορίζεται από τη διαλεκτική της συμπεριφοράς των κρατών-μελών, κυρίως τη Γερμανία, τη Γαλλία, τη Βρετανία και την Ιταλία, και τη δομή των διαδράσεών τους. Η διαλεκτική αυτή σχέση αντανακλά τη διαλεκτική στρατηγικής και ασφάλειας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

να τη θεωρήσουμε ως δρων. Συνεπώς, το ζεύγος επιπέδων ανάλυσης, θα ήταν η δομή του διεθνούς συστήματος και η Κοινότητα ως δρων.

³⁵ βλ. Waltz, *Theory of International Politics*, ο.π., σελ. 130-131.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η εργασία επιχείρησε να σχεδιάσει και να προτείνει ένα διαφορετικό πλαίσιο ανάλυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σ' αντίθεση με τις κλασσικές θεωρίες και προσεγγίσεις της ρεαλιστικής και της πλουραλιστικής σχολής σκέψης, η θεωρητική προσέγγιση που προτείνουμε, η προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού, αν και εντάσσεται ευρύτερα στο ρεαλιστικό ερευνητικό πρόγραμμα, θεμελιώνεται σε διαμετρικά αντίθετη οντολογία, επιστημολογία και ερευνητική μεθοδολογία. Η οντολογική, επιστημολογική και μεθοδολογική προσέγγιση πάνω στην οποία στηρίζεται ο διαλεκτικός ρεαλισμός έχει ονομαστεί ολιστική/διαλεκτική, κύριο γνώρισμα της οποίας είναι ότι υπερβαίνει τη διάκριση μεταξύ ολιστικής/συστημικής και ατομικιστικής/‘μειωτικής’ προσέγγισης, και ότι επιτρέπει, μ' αυτό τον τρόπο, τη με χωρίς ‘αθροιστική λογική’ σύνθεση των επιπέδων ανάλυσης.

Η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση ως οντολογική προσέγγιση είναι υλική. Ως επιστημολογική προσέγγιση δεν είναι θετικιστική, δηλαδή δεν αποδέχεται τη διχοτομία μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, δρώντος και δομής. Ως ερευνητική μεθοδολογική προσέγγιση είναι διαλεκτική, γιατί προσπαθεί να εντοπίσει τις αντιφάσεις των φαινομένων που μελετά μέσα από το σχήμα θέση, αντίθεση, σύνθεση. Ως ενιαίο γνωσιολογικό σύνολο ή διανοητικό υπόδειγμα αντιλαμβάνεται την κοινωνική πραγματικότητα ως συστημική ολότητα. Η τελευταία παράγεται μέσα από τη διαλεκτική σύνθεση της ανθρώπινης δραστηριότητας και των δομών των ανθρώπινων σχέσεων. Η θέση-δράση των δρώντων και η αντίθεση-αντίδραση των

δομών συνθέτουν την αντικειμενική ολότητα, που με τη σειρά της, μέσα από τη σύγκρουση των τελευταίων με τους δρώντες, όπου οι πρώτοι αποτελούν, στο νέο αυτό στάδιο διαλεκτικής σύνθεσης, τη θέση και οι δεύτεροι την αντίδραση, τη θέση των δρώντων.

Υπό το φως της νέας σκέψης για την ασφάλεια και τη στρατηγική, η εφαρμογή της ολιστικής/διαλεκτικής προσέγγισης για την ανάλυση του γίνεσθαι της διεθνούς πολιτικής οδήγησε στο σχεδιασμό μιας νέας θεωρητικής προσέγγισης, που αναπλάθει και αναδιαμορφώνει τις αξιωματικές υποθέσεις και εννοιολογικές κατηγορίες της ρεαλιστικής σχολής σκέψης, προσδίδοντάς τους κοινωνικό περιεχόμενο. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, παραφράζοντας μια άλλη γνωστή φράση, ότι η προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού ανατρέπει τη βάση και αναποδογυρίζει το δομικό ρεαλισμό στο κεφάλι του.

Ο πρωταρχικός δρων της διεθνούς πολιτικής είναι ο άνθρωπος με την ιστορικά προσδιορισμένη δράση του. Το κύριο γενικευμένο χαρακτηριστικό γνώρισμα των ανθρώπων είναι η οργάνωσή τους σε κοινωνικές ομάδες, η πιο κυρίαρχη των οποίων είναι τα κράτη. Δηλαδή, το έθνος-κράτος είναι το ιστορικά προσδιορισμένο ανώτατο στάδιο κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων. Το κύριο γενικευμένο χαρακτηριστικό γνώρισμα των κρατών είναι η σχετική τους θέση στο διεθνή συσχετισμό ισχύος. Απ' αυτή την άποψη, η διεθνής πολιτική ως συστημική ολότητα είναι προϊόν της διαλεκτικής σύνθεσης των δρώντων και της δομής των διαδράσεών τους. Εγγενές γνώρισμα της σύνθεσης αυτής είναι η σύγκρουση με τη δομική μορφή σχέσεων ανταγωνισμού και συνεργασίας. Η αναρχία, δηλαδή, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η δομική οργάνωση της κοινωνικοποιημένης σύγκρουσης των κρατών στο διεθνές

πεδίο. Ο πόλεμος και η ειρήνη δεν είναι δύο διακριτά φαινόμενα, αλλά αλληλένδετα, που πηγάζουν από τη διαλεκτική αυτή σύνθεση, τη συγκρουσιακή σχέση συνεργασίας και ανταγωνισμού. Στο πλαίσιο αυτό, η στρατηγική του κράτους γίνεται αντιληπτή ως η διαλεκτική αντίθετων απόψεων σχετικά με τον τρόπο συνδυασμού και κατανομής των πλουτοπαραγωγικών πόρων για την εκπλήρωση, με συγκεκριμένες πολιτικές, της ανάγκης της ασφάλειας. Η τελευταία είναι τόσο η ελευθερία από απειλές όσο και η ικανότητα του κράτους με συγκεκριμένη στρατηγική να προστατεύει και να προωθεί τα ζωτικά του συμφέροντα.

Ο διαλεκτικός ρεαλισμός αναγνωρίζει ένα επίπεδο ντιτερμινισμού με την έννοια ότι αναγνωρίζει την πρωτοκαθεδρία ενός επιπέδου διαλεκτικής σχέσης μεταξύ δύο επιπέδων ανάλυσης σε αναφορά με κάθε αντικείμενο έρευνας της διεθνούς πολιτικής. Έτσι, επειδή το αντικείμενο έρευνας της παρούσας εργασίας είναι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως συνολική συστημική ολότητα, ο διαλεκτικός ρεαλισμός όρισε ότι, στην προκειμένη περίπτωση, το με μέγιστο βαθμό αφαίρεσης επίπεδο διαλεκτικής αποτελείται από το επίπεδο της δομής του συστήματος των κρατών-μελών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και από το επίπεδο των εθνικών κυβερνήσεων των κρατών-μελών.

Υπό το πρίσμα αυτό, η κεντρική θεωρητική θέση της εργασίας είναι ότι το σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα μέρη-κράτη-μέλη προϋποθέτουν το ένα το άλλο και διαλεκτικά αιτιωδώς παράγουν τη δυναμική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Μ' όρους επιπέδου ανάλυσης, στη διαλεκτική αυτή σύνθεση, ο συστημικός παράγοντας της ασφάλειας αποτελεί τη βαθύτερη, ικανή και απαραίτητη συνθήκη, ενώ ο κρατικός παράγοντας της εθνικής στρατηγικής την ορατή, αναγκαία και επαρκή

συνθήκη των διεργασιών που συνδέονται με την ευρωπαϊκή συσσωμάτωση. Το σύστημα της ασφάλειας συνιστά τον προωθητικό μηχανισμό ή την περιοριστική δύναμη που διαμορφώνει την έκβαση της ολοκλήρωσης. Σε συνδυασμό με το σύστημα της ασφάλειας, η στρατηγική του κράτους αποτελεί τη δύναμη εκείνη που πυροδοτεί τις διαδικασίες και εξελίξεις που βρίσκονται πίσω από την εκάστοτε έκβαση.

Το πρωταρχικό επιχείρημα που απορρέει και ταυτόχρονα θεμελιώνει τη θέση αυτή είναι ότι αν η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας ως θεσμικό μόρφωμα μπορεί να αποτελέσει εν δυνάμει τον ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής ολοκλήρωσης της Ε.Ε. ως ξεχωριστής, ενιαίας και κυρίαρχης οντότητας στο διεθνές περιβάλλον, εντούτοις ως πολιτική λογική και περιεχόμενο, που αντανακλά και αναπαράγει τη διαλεκτική της υπερεθνικότητας και του διακυβερνητισμού, διέπει όλες τις πολιτικές και τους τομείς δραστηριότητας της Ε.Ε.. Τα ζητήματα της ασφάλειας και της στρατηγικής δεν περιορίζονται μόνο στον τομέα της άμυνας και της εξωτερικής πολιτικής, αλλά επεκτείνονται και διαχέουν τα πεδία της οικονομίας και της κοινωνίας του συστήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η πορεία της τελευταίας, δηλαδή τόσο η διαλεκτική μεταξύ υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού όσο και η ενσωματωμένη σ' αυτή διαλεκτική της λιγότερο παρεμβατικής και περισσότερο παρεμβατικής Ένωσης προσδιορίζεται από την ικανότητα της Ε.Ε. να διαμορφώνει και να εφαρμόζει πολιτικές κινητοποίησης πλουτοπαραγωγικών πόρων(στρατηγική) με σκοπό την κατανομή τους κατά τρόπο που να παραμένει ελεύθερη από απειλές από απειλές και να διαθέτει την ικανότητα να προωθεί τα συμφέροντά της(ασφάλεια). Η διαλεκτική της ασφάλειας και της στρατηγικής, όπως αυτή μορφοποιείται μέσα από τις πολιτικές των σημαντικότερων

πόλων της συστημικής ολότητας της Ένωσης, αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ευρωπαϊκής συσσωμάτωσης.

Ωστόσο, η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση, πάνω στην οποία θεμελιώνεται η προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού, έχει ορισμένους περιορισμούς, που θα πρέπει συνοπτικά να αναφερθούν:

- πρώτον, δεν είναι σίγουρο ότι ως οντολογική, επιστημολογική, ερευνητική μεθοδολογική και θεωρητική προσέγγιση συλλαμβάνει πράγματι τα φαινόμενα αλλαγής και διάδρασης που χαρακτηρίζουν την πραγματικότητα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, και
- δεύτερον, δεν διαθέτει ασφαλές κριτήριο με το οποίο προσδιορίζεται ο βαθμός αφαίρεσης της πραγματικότητας και κατ' επέκταση το επίπεδο διαλεκτικής.

Η διευκρινιστική παρατήρηση που θα μπορούσε να διατυπωθεί, προκειμένου να μετριάσει η βαρύτητα των ενστάσεων αυτών, είναι ότι το πραγματικό πρόβλημα δεν είναι κατά πόσο η θεώρηση μας είναι πλήρης και εμπειριστατωμένη με την έννοια ότι έχει ενσωματώσει στην ανάλυσή της και εξηγεί όλες τις διαστάσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αλλά κατά πόσο προσανατολίζει την έρευνα σε μονοπάτια σκέψης που, ίσως, διαφορετικά να είχαν αγνοηθεί. Η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση ως συστημική δομική ολότητα μπορεί αναμφίβολα να εξηγηθεί με διαφορετικό τρόπο. Η συγκεκριμένη θεώρηση δεν διεκδικεί το αλάνθαστο, πολύ δε περισσότερο τη μοναδικότητα της έμπνευσης. Απλώς, φιλοδοξεί να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού και σημείο εκκίνησης διαμόρφωσης καινούργιας γνώσης σχετικά με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Επιδιώκει να προσφέρει μια διαφορετική οπτική γωνία,

που μπορεί να ανατραπεί ή να συμπληρωθεί περαιτέρω απ' άλλα γνωσιολογικά σχήματα και διανοητικά υποδείγματα.

Επιπλέον, το ερώτημα που μπορεί να τεθεί είναι σε τι διαφέρει η διαλεκτική που προτείνουμε απ' αυτή των νεο-μαρξιστών και των 'οικοδομιστών' της κριτικής θεωρίας. Οι τελευταίοι, όπως είδαμε στο τρίτο κεφάλαιο, πιστεύουν ότι η σκέψη και ο λόγος μπορούν να αλλάξουν τον κόσμο. Το πρόβλημα, βέβαια, είναι ότι δεν ορίζουν πως η αλλαγή αυτή θα γίνει και, κυρίως, προς ποιά κατεύθυνση. Ακόμη και μ' αυτή την ανεπάρκεια, οι προσεγγίσεις αυτές τείνουν να ανατρέψουν τη λογική της διαλεκτικής, μετατρέποντάς την σε προσέγγιση τελεολογική και ντιτερμινιστική.

Σύμφωνα με τη δική μας θεώρηση, κάθε αντικείμενο έρευνας της πραγματικότητας, που λαμβάνεται ως συστημική ολότητα, δημιουργείται μέσα από τη διαλεκτική σχέση μεταξύ δρώντων και δομής. Παράλληλα, όμως, διατηρεί σχετική αυτονομία και αναπτύσσει σχέση ανάδρασης, διαμέσου της δομής, με τους δρώντες, δηλαδή βρίσκεται σε μια διαδικασία αυτο-δημιουργίας. Ωστόσο, όπως τονίζεται, αν κάθε αντικείμενο βρίσκεται σε μια διαδικασία αυτο-δημιουργίας, δηλαδή είναι ταυτόχρονα και υποκείμενο, και συνεπώς αυτό που γίνεται είναι μέρος των δρώντων και της δομής τόσο στη φάση του παρόντος όσο και του μέλλοντος, τότε κάθε αντικείμενο έχει ιστορία και μέλλον. Ενσωματώνοντας στην ανάλυση την ιστορία, αποφεύγουμε να αντιληφθούμε το αντικείμενο ως στατικό ή ως κάτι που δεν υπήρχε. Αν, όμως, το μέλλον μπορεί εκ των προτέρων να αφαιρεθεί, δηλαδή να ενσωματωθεί στην ανάλυση, τότε το μέλλον γίνεται μέρος του αντικειμένου, όπως είναι στο παρόν του. Δηλαδή, εντάσσοντας το μέλλον ως αναγκαίο εσωτερικό στόχο της ολότητάς του, το αντικείμενο αποκτάει ένα στόχο προς τον οποίο κινείται, το οποίο γίνεται μέρος της

παρούσας συγκρότησής του και προσδιορίζει τον τρόπο με τον οποίο το αντιλαμβανόμαστε. Η εν δυνάμει μελλοντική του ανάπτυξη προσδιορίζει το παρόν του. Μ' αυτό τον τρόπο, η διαλεκτική γίνεται ντιτερμινιστική και τελεολογική¹.

Απ' αυτή τη σκοπιά, η ολιστική/διαλεκτική προσέγγιση δεν ενσωματώνει το μέλλον. Η προσέγγιση του διαλεκτικού ρεαλισμού, όταν και αν μετατραπεί σε θεωρία, δεν θα έχει κανονικά, πέρα βέβαια από κάποιες γενικότητες, ικανότητα πρόβλεψης σχετικά με τη δυναμική της διαλεκτικής μεταξύ ασφάλειας και στρατηγικής στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Συνοπτικά, αυτό που επιδιώξαμε στην εργασία μας ήταν να θέσουμε οντολογικά, επιστημολογικά, μεθοδολογικά και θεωρητικά ζητήματα στη μελέτη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, καθώς και να θέσουμε τις έννοιες της ασφάλειας και της στρατηγικής στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικοποιημένων ανθρώπινων σχέσεων. Βέβαια, υποστηρίζοντας ότι η ασφάλεια και η στρατηγική έχουν κοινωνικό περιεχόμενο και ότι προσδιορίζουν διαλεκτικά την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, δεν καταλήγουμε σε οριστικά συμπεράσματα. Αντίθετα, θέτοντας αυτού του είδους την προβληματική επιχειρήσαμε μια διαφορετική προσέγγιση της διαδικασίας συσσωμάτωσης, που ανοίγει τη θεωρητική συζήτηση, παρά την επιλύει. Εξάλλου, η μελέτη προσπάθησε να αναλύσει περισσότερο τα οντολογικά, επιστημολογικά και μεθοδολογικά θεμέλια, καθώς και ορισμένα θεωρητικά στοιχεία της προτεινόμενης προσέγγισης, παρά να εφαρμόσει την προσέγγιση αυτή για την εξήγηση ειδικότερων περιπτώσεων, δηλαδή

¹ βλ. David Walker, "Dialectics in a Post-Communist World", *Politics*, vol. 15, no. 2(May 1995), σελ. 109-110.

να συσχετίσει με συγκεκριμένες θεωρητικές υποθέσεις το πρόβλημα της ασφάλειας και της στρατηγικής με το γίνεσθαι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ:

I. ΒΙΒΛΙΑ

Βενσάν Ζαν-Μαρί, *Η Σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, μεταφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Επίκουρος, 1977.

Γέμτος Α. Πέτρος, *Οι Κοινωνικές Επιστήμες. Μια Εισαγωγή*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 1995.

Γκόλντμαν Λουσιέν, *Διαλεκτικές Έρευνες*, μεταφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση, 1986.

Γκράμσι Αντόνιο, *Σοσιαλισμός και Κουλτούρα*, μεταφρ. Γιώργος Μαχαίρας, Αθήνα: Στοχαστής, 1982.

Γκράμσι Αντόνιο, *Οι Διανοούμενοι*, τρίτη έκδοση, τόμος πρώτος, μεταφρ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος, Αθήνα, Στοχαστής, 1972.

Δεληβογιατζής Σωκράτης, *Ζητήματα Διαλεκτικής*, δεύτερη έκδοση, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1990.

Ήφαιστος Παναγιώτης, *Ευρωπαϊκή Άμυνα και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Αθήνα: Οδυσσέας, 1994.

Θουκυδίδου Ιστορία, τόμος πρώτος και δεύτερος, μεταφρ. Άγγελος Βλάχος, Αθήνα: Ηριδανός.

Ιωακειμίδης Κ. Π., *Η Πόλη και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Αναζητώντας μια Νέα Αριστοτελική Προσέγγιση στη Διαδικασία της Πολιτικής Ολοκλήρωσης*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1994.

Ιωακειμίδης Κ. Π., *Ευρωπαϊκή Πολιτική Ένωση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Ιωακειμίδης Κ. Π., *Η Ευρώπη σε Μεταλλαγή*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

Καζάκος Πάνος, *Θεσμικές Μεταρρυθμίσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1996.

Κόρς Κάρλ, *Μαρξισμός και Φιλοσοφία*, μεταφρ. Μανόλης Λαμπρίδης και Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα: Ύψιλον, 1981.

Κοτζιάς Νίκος, *Ευρωπαϊκή Ένωση: Ένα Σύστημα Εν τω Γίγνεσθαι*, Αθήνα: Δελφίνι, 1995.

Κουλουμπής Θ. και Κώστας Δ., *Διεθνείς Σχέσεις. Μια Συνολική Προσέγγιση*, τόμος πρώτος, Αθήνα: Παπαζήσης, 1985.

Κουσκουβέλης Ηλίας, *Διπλωματία και Στρατηγική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1995.

Λεφέβρ Ανρί, *Προβλήματα του Μαρξισμού Σήμερα*, μεταφρ. Τάκης Καφετζής, Αθήνα: Γράμματα, 1978.

Μαραβέγιας Ναπολέον και Τσινισιζέλης Μιχάλης(επιμ.), *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1995.

Μαραβέγιας Ναπολέον και Τσινισιζέλης Μιχάλης(επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Θεωρία και Πολιτική*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1991.

Μάρξ Κάρλ και Έγκελς Φρ., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος πρώτος, μεταφρ. Κώστας Φιλίνης, Αθήνα: Gutenberg, 1989.

Μάρξ Κάρλ, *Το Κεφάλαιο. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος, μεταφρ. Παναγιώτης Μαυρομάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978.

Πάνεκουκ Άντον, *Ο Λένιν σαν Φιλόσοφος*, μεταφρ.-επιμ. Ζαχαρίας Δεμαθάς και Γιώργος Σιούνας, Αθήνα: Ύψιλον, 1981.

Σκανδάμης Νίκος, *Η Κοινοτική Λειτουργία της Εθνικής Διοίκησης*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1990.

Στεφάνου Α. Κωνσταντίνος, *Η Θεσμική Μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1996.

Στεφάνου Α. Κωνσταντίνος, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, δεύτερη έκδοση με προσθήκη, Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1991.

Τσακαλογιάννης Πάνος, *Η Πολιτική Διάσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1996.

Τσινισιζέλης Ι. Μ. και Χρυσόχου Ν. Δ., *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία. Δομικές Συνθήκες και Πολιτική Διαδικασία*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1995.

Χριστοδουλίδης Θ. και Στεφάνου Κ.(επιμ.), *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική Θεώρηση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1993.

II. ΑΡΘΡΑ

Ήφαιστος Π., “Η Ανάλυση των Διεθνών Σχέσεων και η Εθνική Στρατηγική της Ελλάδας”, *Βήμα των Διεθνών Σχέσεων*, τεύχος 1(Ιανουάριος 1995).

Καζάκος Πάνος, “Η Διακυβερνητική Συνδιάσκεψη του 1996 και η Θεσμική Μεταρρύθμιση στην Ε.Ε.”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 7(Μάρτιος 1996).

Κοτζιάς Ν., “Η Πολιτική Άμυνας της ΕΟΚ-Αντιθέσεις, Ιστορικά Πλαίσια και Προοπτικές”, *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τεύχος 14-15(1992).

Kuhn S. Thomas, “Οι Επαναστάσεις ως Αλλαγές Κοσμοθεώρησης”, στο **Κουζέλης Γεράσιμος(επιμ.)**, *Κείμενα Επιστημολογίας* (Αθήνα: Νήσος, 1993).

Lakatos Imre, “Η Ιστορία της Επιστήμης και οι Ορθολογικές της Ανασυγκροτήσεις”, στο **Κουζέλης Γεράσιμος(επιμ.)**, *Κείμενα Επιστημολογίας* (Αθήνα: Νήσος, 1993).

Λιντζέρης Πάρις, “Η Ατζέντα της Διαφωνίας: Κριτικές Προσεγγίσεις στη Θεωρία της Διεθνούς Πολιτικής”, *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τεύχος 3(Ιανουάριος 1996).

Πασσάς Αργύρης και Δημητρακόπουλος Διονύσης, “Η Πολιτική Συνεργασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση”, στο **Μαραβέγιας Ναπολέον και Τσινισιζέλης Μιχάλης(επιμ.)**, *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995).

Πιζάνιας Πέτρος, “Ο Κύκλος και το Τετράγωνο: Σχετικά με τη Διπλή Ζωή της Ιστορικής Πραγματικότητας”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 7(Μάρτιος 1996).

Popper Karl, “Μια Γενική Ματιά σε Μερικά Θεμελιώδη Προβλήματα”, στο **Κουζέλης Γεράσιμος(επιμ.)**, *Κείμενα Επιστημολογίας* (Αθήνα: Νήσος, 1993).

Popper Karl, “Η Λογική των Κοινωνικών Επιστημών”, στο **Κουζέλης Γεράσιμος(επιμ.)**, *Κείμενα Επιστημολογίας* (Αθήνα: Νήσος, 1993).

Σενεγάλια Μαρία, “Η Κριτική Θεωρία. Η Αρχική της Διαμόρφωση και Εξέλιξη. Η Κριτική του Διαφωτισμού”, στο **Σεμινάριο Πολιτικής Επιστήμης**, *Επιστημολογικά Προβλήματα*, Αθήνα: Πάντειος, 1985.

Στεφάνου Α. Κωνσταντίνος, “Η Συνθήκη του Μάαστριχτ και οι Προοπτικές της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης”, *Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τεύχος 14-15(1992).

Σωτηρίου Κώστας, “Η Εμπειρική-Αναλυτική Επιστημολογική Τάση και το Πρόβλημα της Αντικειμενικότητας”, στο **Σεμινάριο Πολιτικής Επιστήμης**, *Επιστημολογικά Προβλήματα* (Αθήνα: Πάντειος, 1985).

Τσινισιζέλης Ι. Μιχάλης, “Θεωρία και Αναθεώρηση. Το Μετέωρο Βήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης?”, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 7(Μάρτιος 1996).

Τσινισιζέλης Ι. Μιχάλης, “Θεωρία της Διεθνούς Πολιτικής Ενοποίησης”, στο **Μαραβέγιας Ναπολέον και Τσινισιζέλης Μιχάλης(επιμ.)**, *Η Ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θεσμικές, Πολιτικές και Οικονομικές Πτυχές* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1995).

Φακιολάς Ευστάθιος, “Η Ατομική Ιδιοκτησία και το Κράτος ως ‘Αποτέλεσμα’ της Ανάπτυξης τους Κοινωνικού Καταμερισμού της Εργασίας”, *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 9(Δεκέμβριος 1992).

Χριστοδουλίδης Αιμ. Θεόδωρος, “Το Μετέωρο Βήμα. Η Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφαλείας στην Ευρωπαϊκή Ένωση”, στο **Θ. Χριστοδουλίδης και Κ. Στεφάνου(επιμ.)**, *Η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Συνθετική Θεώρηση* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1993).

ΑΓΓΛΙΚΗ:

I. BIBΛΙΑ

Axelrod Robert, *The Evolution of Cooperation*, New York: Basic Books, 1984.

Aron Raymond, *Peace and War. A Theory of International Relations*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1966.

Baldwin A. David(ed.), *Neorealism and Neoliberalism: the Contemporary Debate*, New York: Columbia University Press, 1993.

Beaufre Andre, *An Introduction to Strategy*, London: Faber and Faber, 1965.

Booth Ken(ed.), *New Thinking About Strategy and International Security*, London: Harper Collins Academic, 1991.

Buzan Barry, Jones Charles, and Little Richard, *The Logic of Anarchy. Neorealism to Structural Realism*, New York: Columbia University Press, 1993.

Buzan Barry, *People, States and Fear: an Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, second edition, New York: Harvester Wheatsheaf, 1991.

Carlsnaes W. and Smith S.(eds.), *European Foreign Policy: the EC and Changing Perspectives in Europe*, London: Sage Publications, 1994.

Carr Hallett Edward, *The Twenty Years' Crisis*, second edition, New York: Harper and Row, 1945.

Chryssochoou N. Dimitris, *The Consociational Dimension of European Integration: Limits and Possibilities of Transnational Democracy*, Athens: Institute of International Relations, Occasional Research Paper No. 6, July 1994.

Cox Robert, *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*, New York: Columbia University Press, 1987.

Dougherty E. James and Phaltzgraff L. Robert Jr., *Contending Theories of International Relations*, third edition, New York: Harper Collins Publishers, 1990.

George Alexander, *Bridging the Gap. Theory and Practice in Foreign Policy*, Washington, D.C.: United Institute of Peace Press, 1993.

Gill Stephen(ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*, Cambridge University Press, 1992.

Gilpin Robert, *The Political Economy of International Relations*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1987.

Gilpin Robert, *War and Change in World Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Grieco Joseph, *Cooperation Among Nations*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1990.

Haas B. Ernest, *The Uniting of Europe*, second edition, Stanford, CA: Stanford University Press, 1968.

Halliday Fred, *Rethinking International Relations*, London: Macmillan, 1994.

Hart Liddell H. B., *Strategy. The Indirect Approach*, second enlarged edition, London: Faber and Faber, 1967.

Hollis Martin and Smith Steve, *Explaining and Understanding International Relations*, Oxford: Clarendon Press, 1991.

Holsti J. K., *International Politics. A Framework for Analysis*, sixth edition, New Jersey: Prentice-Hall International, 1992.

Ifestos Panayiotis, *Nuclear Strategy and European Security Dilemmas. Towards an Autonomous European Security System?*, London: Gower, Aldershot, 1988.

Ifestos Panayiotis, *European Political Cooperation. Towards a Framework of Supranational Diplomacy?*, London: Gower, Aldershot, 1987.

Katzstein J. Peter, *Power and Plenty*, Madison: University of Wisconsin Press, 1978.

Kegley W. Charles Jr. and Wittkopf R. Eugene, *World Politics. Trend and Transformation*, fifth edition, New York: St. Martin's Press, 1995.

Kennedy Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Great Britain: Fontana Press, 1989.

Keohane O. Robert, *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984.

Keohane O. Robert(ed.), *Neorealism and its Critics*, New York: Columbia University Press, 1986.

Keohane O. Robert, Nye S. Joseph, Hoffmann Stanley(eds.), *After the Cold War. International Institutions and State Strategies in Europe, 1989-1991*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992).

Keohane O. Robert and Hoffmann Stanley(eds.), *The New European Community. Decisionmaking and Institutional Change*, Boulder: Westview Press, 1991.

Keohane O. Robert and Nye S. Joseph, *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Boston and Toronto: Little, Brown and Company, 1977.

Kuhn S. Thomas, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: Chicago University Press, 1962.

Linklater Andrew, *Beyond Realism and Marxism. Critical Theory and International Relations*, Londo: Macmillan, 1990.

Linklater Andrew, *Men and Citizens in the Theory of International Relations*, second edition, London: Macmillan, 1990.

Mahncke Dieter, *Parameters of European Security*, Paris: Institute for Security Studies of WEU, Chaillot Paper 10, September 1993.

Martin Laurence and Roper John(eds.), *Towards a Common Defence Policy?*, Paris: Institute for Security Studies of WEU, 1995.

McInnes Colin(ed.), *Security and Strategy in the New Europe*, London: Routledge, 1992.

McKinlay Robert, *Third World Military Expenditure. Determinants and Implications*, London: Pinter, 1989.

McNamara S. Robert, *The Essence of Security*, Great Britain: Hodder and Stoughton, 1968).

Mitrany David, *A Working Peace System*, London: Royal Institute of International Affairs, 1946.

Morgenthau J. Hans, *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*, seventh edition, New York: McGraw-Hill, 1993.

Murphy N. Craig and Tooze Roger(eds.), *The New International Political Economy*, Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1991.

Nye S. Joseph, *Understanding International Conflicts*, New York: Harper Collins, 1993.

Ollman B., *Dialectical Investigations*, London: Routledge, 1993.

Palan P. Ronen and Gills Barry(eds.), *Transcending the State-Global Divide. A Neostructuralist Agenda in International Relations*, Boulder and London: Lynne Rienner Publishers, 1991.

Pentland Charles, *International Theory and European Integration*, London: Faber and Faber, 1973.

Posen P. Barry, *The Sources of Military Doctrine*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1984.

Pugh M.(ed.), *European Security-Towards 2000*, Manchester: Manchester University Press, 1992.

Rosenberg Justin, *The Empire of Civil Society: a Critique of the Realist Theory of International Relations*, London: Verso, 1994.

Smith M. and Woolcock S.(eds.), *The US and the EC in a Transformed World*, London: Pinter, 1993.

Strange Susan, *States and Markets*, second edition, London: Pinter, 1994.

Swann Dennis, *The Economics of the Common Market*, seventh edition, London: Penguin, 1992.

Tsoukalis Loukas, *The New European Economy: the Politics and Economics of Integration*, London: Oxford University, 1991.

Viotti R. Paul and Kauppi V. Mark, *International Relations Theory*, second edition, New York: Macmillan, 1993.

Wallace William(ed.), *The Dynamics of European Integration*, London: Pinter, 1990.

Waltz N. Kenneth, *Theory of International Politics*, Reading: Addison-Wesley, 1979.

Waltz N. Kenneth, *Man, the State and War*, New York: Columbia University Press, 1954.

II. ΑΡΘΡΑ

Anderson J. Jeffrey, “The State of (European) Union. From the Single Market to Maastricht, from Singular Events to General Theories”, *World Politics*, vol. 47, no. 3(April 1995).

Aron Raymond, “The Anarchical Order of Power”, *Daedalus*, vol. 95, no. 2(Spring 1966).

Ashley K. Richard, “The Poverty of Neorealism”, στο **Keohane O. Robert(ed.)**, *Neorealism and its Critics* (New York: Columbia University Press, 1986).

Baldwin A. David, “Security Studies and the End of the Cold War”, *World Politics*, vol. 48, no. 1(October 1995).

Barnett Michael, “High Politics in Low Politics. The Domestic and Systemic Sources of Israeli Security Policy, 1967-1977”, *World Politics*, vol. XLII, no. 4(July 1990).

Betts K. Richard, “Systems for Peace or Causes of War? Collective Security, Arms Control and the New Europe”, *International Security*, vol. 17, no. 1(Summer 1992).

Booth Ken and Wheeler Nicholas, “Contending Philosophies About Security in Europe”, στο **McInnes Colin(ed.)**, *Security and Strategy in the New Europe*, (London: Routledge, 1992).

Booth Ken, “Security and Emancipation”, *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4(October 1991).

Booth Ken, “War, Security and Strategy: Towards a Doctrine for Stable Peace”, στο **Booth Ken(ed.)**, *New Thinking About Strategy and International Security* (London: Harper Collins Academic, 1991).

Bull Hedley, “International Theory. The Case for a Classical Approach”, *World Politics*, vol. 18(1965/66).

Bulmer Simon, “Domestic Politics and European Community Policy-Making”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 21, no. 2(June 1983).

Buzan Barry, “The Level of Analysis Problem in International Relations Reconsidered”, στο **Booth Ken and Smith Steve(eds.)**, *International Relations Theory Today* (London: Polity Press, 1995).

Buzan Barry, “From International System to International Society: Structural Realism and Regime Theory Meet the English School”, *International Organization*, vol. 47, no. 3(Summer 1993).

Buzan Barry, “New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century”, *International Affairs*, vol. 67, no. 3(July 1991).

Buzan Barry and Little Richard, “The Idea of ‘International System’: Theory Meets History”, *International Political Science Review*, vol. 15, no. 3(July 1994).

Carlsnaes Walter, “The Agency-Structure Problem in Foreign Policy Analysis”, *International Studies Quarterly*, vol. 36, no. 3(September 1992).

Chryssochoou N. Dimitris, “Democracy and Symbiosis in the European Union: Towards a Confederal Consociation?”, *West European Politics*, vol. 17, no. 4(1994).

Corbey Dorette, “Dialectical Functionalism: Stagnation as a Booster of European Integration”, *International Organization*, vol. 49, no. 2(Spring 1995).

Cox Robert, “Multilateralism and World Order”, *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992)

Cox Robert, “Social Forces, States and World Order: Beyond International Relations Theory”, *Millennium*, vol. 10, no. 2(Summer 1991).

Dessler David, “What’s at Stake in the Agent-Structure Debate?”, *International Organization*, vol. 43, no. 3(Summer 1989).

Deudney Daniel and Ikenberry John G., “The International Sources of Soviet Change”, *International Security*, vol. 16, no. 3(Winter 1991/92).

Dryzek S. John, Clark L. Margaret and McKenzie Garry, “Subject and System in International Interaction”, *International Organization*, vol. 43, no. 3(Summer 1989).

Duffield S. John, “Explaining the Long Peace in Europe: the Contributions of Regional Security Regimes”, *Review of International Studies*, vol. 20, no. 4(October 1994).

Evangelista Matthew, “Domestic Structure and International Change”, στο **Cosmos Yearbook 1995. The Hellenic Review of International Relations**, *International Relations Theory at a Crossroads* (Athens and New York: Aristides D. Caratzas, 1996).

Garnett John, “The Role of Military Power”, στο **Baylis John, et.al.**, *Contemporary Strategy. Theories and Policies* (London: Groom Helm, 1976).

Garnett John, “Introduction”, στο **Garnett John(ed.)**, *Theories of Peace and Security* (London: Macmillan, 1970).

Gill Stephen, “Historical Materialism, Gramsci and International Political Economy”, στο **Murphy N. Craig and Tooze Roger(eds.)**, *The New International Political Economy* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1991).

Glaser L. Charles, “Realist as Optimists. Cooperation as Self-Help”, *International Security*, vol. 19, no. 3(Winter 1994/95).

Glaser L. Charles, “Why NATO is Still Best. Future Security Arrangements for Europe”, *International Security*, vol. 18, no. 1(Summer 1993).

Gnesotto Nicole, “Common European Defence and Transatlantic Relations”, *Survival*, vol. 38, no. 1(Spring 1996).

Gordon H. Philip, “Recasting the Atlantic Alliance”, **Survival**, vol. 38, no. 1(Spring 1996).

Grieco M. Joseph, “Realist International Theory and the Study of World Politics”, στο **Cosmos Yearbook 1995. The Hellenic Review of International Relations**, *International Relations Theory at a Crossroads* (Athens and New York: Aristide D. Caratzas, 1996).

Grieco M. Joseph, “The Maastricht Treaty, Economic and Monetary Union and the Neo-Realist Research Programme”, *Review of International Studies*, vol. 21, no. 1(January 1995)

Grieco M. Joseph, “Anarchy and the Limits of Cooperation: a Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism”, *International Organization*, vol. 42, no. 3(Summer 1988).

Haas B. Ernst, “The Uniting of Europe and the Uniting of Latin America”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 5(1966-67).

Heuser Beatrice, “European Defence Before and After the ‘Turn of the Tide’”, *Review of International Studies*, vol. 19, no. 4(October 1993).

Hill Christopher, “The Capability-Expectation Gap, or Conceptualizing Europe’s International Role”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 31, no. 3(September 1993).

Hill Christopher, “The European Community: Towards a Common Foreign and Security Policy?”, *The World Today*, vol. 47, no. 11(November 1991).

Hix S., “The Study of the European Community: the Challenge to Comparative Politics”, *West European Politics*, vol. 17, no. 1(1994).

Hoffmann Stanley, “Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe”, *Daedalus*, vol. 95, no. 3(Summer 1966).

Hollis Martin and Smith Steve, “Two Stories About Structure and Agency”, *Review of International Studies*, vol. 20, no. 3(July 1994).

Hollis Martin and Smith Steve, “Structure and Action: Further Comment”, *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992).

Hollis Martin and Smith Steve, “Beware of Gurus: Structure and Action in International Relations”, *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4(October 1991).

Howe Paul, “The Utopian Realism of E.H. Carr”, *Review of International Studies*, vol. 20, no. 3(July 1994).

Huntley L. Wade, “Kant’s Third Image: Systemic Sources of the Liberal Peace”, *International Studies Quarterly*, vol. 40, no. 1(March 1996).

Jervis Robert, “Security Regimes”, *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

Joffe Josef, “‘Bismarck’ or ‘Britain’? Towards an American Grand Strategy After Bipolarity”, *International Security*, vol. 19, no. 4(Spring 1995).

Katzenstein J. Peter, “International Relations and Domestic Structures: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States”, *International Organization*, vol. 30, no. 4(Winter 1976).

Kennedy Paul, “Grand Strategy in War and Peace: Towards a Broader Definition”, στο **Kennedy Paul(ed.)**, *Grand Strategies in War and Peace* (New Haven and London: Yale University Press, 1991).

Keohane O. R., “The Demand for International Regimes” *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

Keohane O. Robert and Martin L. Lisa, “The Promise of Institutional Theory”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

Keohane O. Robert and Hoffmann Stanley, “Institutional Change in Europe in the 1980s”, στο **Keohane O. Robert and Hoffmann Stanley(eds.)**, *The New European Community. Decisionmaking and Institutional Change* (Boulder: Westview Press, 1991).

Keohane O. Robert and Nye S. Joseph, “Power and Interdependence Revisited”, *International Organization*, vol. 41, no. 4(Autumn 1987).

Keohane O. Robert and Nye S. Joseph, “Two Cheers for Multilateralism”, *Foreign Policy*, no. 60(Fall 1985).

Kindleberger Charles, “Dominance and Leadership in the International Economy: Exploitation, Public Goods and Free Riders”, *International Studies Quarterly*, vol. 25, no. 2(June 1981).

Knorr Klaus, “The International Purposes of Military Power”, στο **Garnett John(ed.)**, *Theories of Peace and Security* (London: Macmillan, 1970).

Krasner D. Stephen, “Compromising Westphalia”, *International Security*, vol. 20, no. 3(Winter 1995/96).

Krasner Stephen, “Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables”, *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

Krasner Stephe, “Regimes and the Limits of Realism: Regimes as Autonomous Variables”, *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

Krasner D. Stephen, “State Power and the Structure of International Trade”, *World Politics*, vol. 28, no. 3(April 1976).

Kupchan A. Charles and Kupchan A. Clifford, “The Promise of Collective Security”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

Lakatos Imre, “Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes”, στο **Lakatos Imre and Musgave Alan(eds.)**, *Criticism and Growth of Knowledge* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).

Lebow Ned Richard and Mueller John, “Correspondence” with **Wohlforth C. William** on “Realism and the End of the Cold War”, *International Security*, vol. 20, no. 2(Fall 1995).

Lijphart Arend, “The Structure of the Theoretical Revolution in International Relations”, *International Studies Quarterly*, vol. 18, no. 1(March 1974).

Martin Lisa, “Interests, Power and Multilateralism”, *International Organization*, vol. 46, no. 4(Autumn 1992).

Mearsheimer J. John, “A Realist Reply”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

Mearsheimer J. John, “The False Promise of International Institutions”, *International Security*, vol. 19, no. 3(Winter 1994/95).

Mearsheimer J. John, “Back to the Future. Instability in Europe After the Cold War”, *International Security*, vol. 15, no. 1(Summer 1990).

Mercer Jonathan, “Anarchy and Identity”, *International Organization*, vol. 49, no. 2(Spring 1995).

Mesquita De Bruce and Lalman David, “Empirical Support for Systemic and Dyadic Explanations of International Conflict”, *World Politics*, vol. XLI, no. 1(October 1988).

Miller Benjamin, “Explaining the Emergence of Great Powers Concerts”, *Review of International Studies*, vol. 20, no. 4(October 1994).

Milner Helen, “International Theories of Cooperation Among Nations. Strengths and Weaknesses”, *World Politics*, vol. 44, no. 3(April 1992).

Moravcsik Andrew, “Negotiating the Single European Act”, *International Organization*, vol. 45, no. 1(Winter 1991).

Murphy N. Craig and Tooze Roger, “Getting Beyond the ‘Common Sense’ of the IPE Orthodoxy”, στο **Murphy N. Craig and Tooze Roger(eds.)**, *The New International Political Economy* (Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1991).

Nicholson Michael and Bennett Peter, “The Epistemology of International Relations”, στο **Groom A.J.R. and Light Margot(eds.)**, *Contemporary International Relations: a Guide to Theory* (London: Pinter, 1994).

Pinter John, “The EC and the Nation-State: a Case for Neofederalism”, *International Affairs*, vol. 62, no. 1(1985/86).

Powell Robert, “Anarchy in International Relations Theory: the Neorealist-Neoliberal Debate”, *International Organization*, vol. 48, no. 2(Spring 1994).

Price Richard, “Interpretation and Disciplinary Orthodoxy in International Relations”, *Review of International Studies*, vol. 20, no. 2(April 1994).

Puchala Donald, “Of Blind Men, Elephants and International Integration”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 10, no. 1(March 1972).

Putnam D. Robert, “Diplomatic and Domestic Politics: the Logic of Two-Level Games”, *International Organization*, vol. 43, no. 3(Summer 1988).

Rosenberg Justin, “Secret Origins of the State: the Structural Basis of Raison D’Etat”, *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992).

Ruggie John Gerald, “The False Promise of Realism”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

Ruggie Gerald, “Territoriality and Beyond: Problematising Modernity in International Relations”, *International Organization*, vol. 47, no. 1(Winter 1993).

Ruggie Gerald, “Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis”, στο **Keohane O. Robert(ed.)**, *Neorealism and its Critics*, New York: Columbia University Press, 1986.

Sandholtz Wayne, “Choosing Union: Monetary Politics and Maastricht”, *International Organization*, vol. 47, no. 4(Winter 1993).

Sandholtz Wayne and Zysman John, “1992: Recasting the European Bargain”, *World Politics*, vol. XLII, no. 1(October 1989).

Schneider Gerald and Cederman Lars-Erik, “The Change of Tide in Political Cooperation: a Limited Information Model of European Integration”, *International Organization*, vol. 48, no. 3(Autumn 1994).

Scholte Jan, “From Power Politics to Social Change: an Alternative Focus for International Studies”, *Review of International Studies*, vol. 19, no. 1(January 1993).

Schroeder Paul, “Historical Reality vs. Neo-Realism Theory”, *International Security*, vol. 19, no. 1(Summer 1994).

Shaw Martin, “There is no Such Thing as Society: Beyond Individualism and Statism in International Security Studies”, *Review of International Studies*, vol. 19, no. 2(April 1993)

Singer David J., “The Level of Analysis Problem in International Relations”, στο **Knorr Klaus and Verba Sidney(eds.)**, *The International System: Theoretical Essays* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1961).

Stein Arthur, “Coordination and Collaboration: Regimes in an Anarchic World”, *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

Strange Susan, “States, Firms and Diplomacy”, *International Affairs*, vol. 68, no. 1(January 1992).

Strange Susan, “An Eclectic Approach”, στο **Murphy N. Craig and Tooze Roger(eds.)**, *The New International Political Economy*, Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1991.

Strange Susan, “The Persistent Myth of Lost Hegemony”, *International Organization*, vol. 41, no. 4(Autumn 1987).

Strange Susan, “Cave! Hic Dragones: a Critique of Regime Analysis”, *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

Vital David, “On Approaches to the Study of International Relations. Or, Back to Machiavelli”, *World Politics*, vol. XIX, no. 1(October 1966)

Walker David, “Dialectics in a Post-Communist World”, *Politics*, vol. 15, no. 2(May 1995).

Waltz N. Kenneth, “Reflections on Theory of International Politics: a Response to my Critics”, στο **Keohane O. Robert(ed.)**, *Neorealism and its Critics*, New York: Columbia University Press, 1986.

Wendt Alexander, “Constructing International Politics”, *International Security*, vol. 20, no. 1(Summer 1995).

Wendt Alexander, “Anarchy is What States Make of it: the Social Construction of Power Politics”, *International Organization*, vol. 46, no. 2(Spring 1992).

Wendt Alexander, “Levels of Analysis vs. Agents and Structures: Part III”, *Review of International Studies*, vol. 18, no. 2(April 1992).

Wendt Alexander, “Bridging the Theory/Meta-Theory Gap in International Relations”, *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4(October 1991).

Wendt Alexander, “The Agent-Structure Problem in International Relations Theory”, *International Organization*, vol. 41, no. 3(Summer 1987).

Wohlforth C. William, “Realism and the End of the Cold War”, *International Security*, vol. 19, no. 3(Winter 1994/95).

Young Oran, “Regime Dynamics: the Rise and Fall of International Regimes”, *International Organization*, vol. 36, no. 2(Spring 1982).

Yurdusev Nuri A., “‘Level of Analysis’ and ‘Unit of Analysis’: a Case for Distinction”, *Millennium*, vol. 22, no. 1(1993).

Zakaria Fareed, “Realism and Domestic Politics”, *International Security*, vol. 17, no. 1(Summer 1992).

Zelikov Philip, “The Masque of Institutions”, *Survival*, vol. 38, no. 1(Spring 1996).